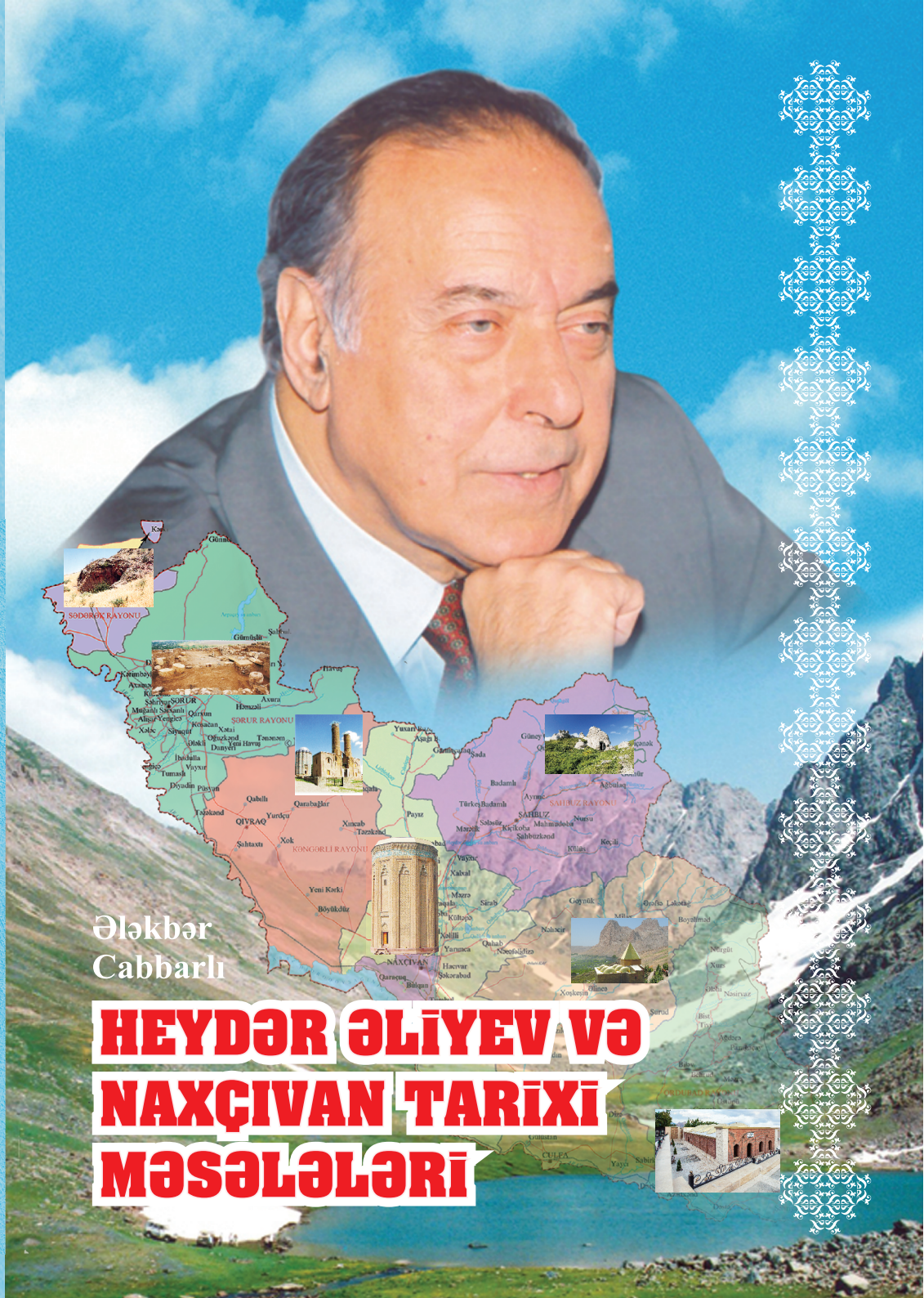

Ələkbər Cabbarlı Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri

Ələkbər
Cabbarlı

**HEYDƏR ƏLİYEV VƏ
NAXÇIVAN TARİXİ
MƏSƏLƏLƏRİ**

ƏLƏKBƏR CABBARLI

**HEYDƏR ƏLİYEV VƏ
NAXÇIVAN TARİXİ
MƏSƏLƏLƏRİ**

Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Şurasının 29 dekabr 2014-cü il tarixli iclasının qərarı (protokol № 4): Cabbarlı Ələkbər Həsən oğlunun yazdığı "Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri" adlı monoqrafiyanın nəşri məqsədəuyğun hesab edilsin.

Naxçıvan – 2015

Elmi məsləhətçi:	İsmayıl Hacıyev AMEA-nın həqiqi üzvü, Əməkdar elm xadimi
Elmi redaktoru:	Elman Cəfərli Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Rəyçilər:	Hacıfəxrəddin Səfərli AMEA-nın müxbir üzvü Zəhmət Şahverdiyev AMEA-nın müxbir üzvü İlqar Kəngərli Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Emin Şıxəliyev Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Kitabda Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri araşdırılmışdır. 1969-2003-cü illərdə Naxçıvanla bağlı qəbul edilən tarixi qərarlar, həyata keçirilən tədbirlər, habelə ölkəmizin daxili və xarici siyasətinin mövzuya dair aspektləri hərtərəfli şəkildə öyrənilmişdir. Ümummilli liderimizin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə bağlı gördüyü işlər, Naxçıvanın muxtariyyət statusunun qorunması, bölgənin erməni təcavüzündən xilas, muxtar respublikada elmin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafı, ordu quruculuğu sahəsində həyata keçirdiyi siyasət kitabda əhatəli şəkildə işıqlandırılmışdır.

Əsər elmi ictimaiyyət və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ələkbər Cabbarlı, Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri.
Naxçıvan-2015, “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 232 səh.

4700000000
053-2015

© “Əcəmi” 2015.

GİRİŞ

XX əsr Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı tarixində mühüm bir mərhələ təşkil edir. Bu mərhələ, eyni zamanda, milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası və inkişafı baxımından da diqqəti cəlb edir. Məhz bu əsrdə Azərbaycan xalqı iki dəfə – 1918-ci və 1991-ci illərdə öz dövlət müstəqilliyinə qovuşmuşdur. 1918-ci il mayın 28-də elan olunmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranmış gərgin beynəlxalq münasibətlər, ölkəmizin yerləşdiyi coğrafi ərazidə dünyanın aparıcı dövlətlərinin geostrateji maraqlarının toqquşması şəraitində cəmi 23 ay fəaliyyət göstərərək bir sıra daxili və xüsusən xarici amillərin təsiri ilə süqut etdi. Bu dəfə əslində sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunan Azərbaycan 1922-ci ilin dekabr ayından rəsmən tərkibində olduğu SSRİ-nin tənəzzülü və süqutu ilə 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdi.

Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 1991-ci il avqustun 30-da “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında” Bəyannamə qəbul etdi. Həmin il oktyabrın 18-də Ali Sovetin sessiyasında qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında” Konstitusiya Aktı həmin Bəyannamənin hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi, daha doğrusu, müstəqilliyin hüquqi bazasının yaradılması istiqamətində mühüm konstitusiya-hüquqi sənəd idi. Konstitusiya Aktının 2-ci maddəsi ilə Azərbaycan Respublikası 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan olundu. Noyabrın 15-də “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi üzrə Azərbaycan Respublikası referendumunun keçirilməsi

haqqında” Ali Sovetin qərarı ilə 1991-ci il dekabrın 29-da müvafiq referendum keçirildi və Azərbaycan xalqı yekdilliklə müstəqilliyin bərpasına səs verdi.

Beləliklə, ölkəmiz XX əsrdə ikinci dəfə öz müstəqilliyini əldə etdi. Lakin müstəqilliyin ilk iki ilində, 1991-1993-cü illərdə ölkə daxilində cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələr müstəqilliyin perspektivdə böyük təhlükələrlə üzləşəcəyindən xəbər verirdi. Bir tərəfdən, xüsusilə müstəqillik ərafəsində ermənilərin keçmiş Sovetlər birliyi rəhbərliyinin fəal dəstəyi ilə Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə çıxış etməsi, azərbaycanlılara qarşı həm Qərbi Azərbaycan ərazisində, həm də Dağlıq Qarabağda deportasiya və qırğın siyasəti yürütməsi, digər tərəfdən isə SSRİ-nin süqutundan dərhal sonra keçmiş Sovetlər birliyinin yeni formada bərpası cəhdləri vəziyyəti daha da kəskinləşdirirdi.

Lakin əsrin əvvəllərindən fərqli olaraq, bu dəfə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlaya və möhkəmləndirə bildi. Şübhəsiz ki, bu uğur ilk növbədə bütün dünya tərəfindən böyük siyasi xadim kimi tanınan və qəbul olunan, eləcə də XX əsrin son qərinasında Azərbaycanın siyasi və dövlətçilik mühitində silinməz izlər qoyan Heydər Əliyevin ölkədə rəhbərliyə gəlməsi ilə bağlı oldu. 1993-cü ildə Azərbaycan dövlətçiliyi məhv olmaq, cəmiyyət isə vətəndaş müharibəsi təhlükəsi ilə üz-üzə qaldıqda məhz bu böyük dövlət idarəçiliyi təcrübəsinə sahib olan görkəmli siyasi xadimin ölkədə hakimiyyətə qayıdışı bütün ictimai-siyasi proseslərin axarının müstəqilliyimiz üçün arzu olunan istiqamətdə inkişaf etməsində həlledici amil oldu.

Hələ 1969-cu il iyulun 14-də Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin

(Azərbaycan KP MK) birinci katibi vəzifəsinə seçilməsi ilə keçmiş SSRİ-nin tərkibində geridə qalmış aqrar respublika kimi tanınan Azərbaycanda sosial-iqtisadi, ictimai-mədəni həyatda fundamental keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdi. İstər 1982-ci ilədək – Azərbaycanda özünün ilk rəhbərliyi dövründə, istərsə də 1982-1987-ci illərdə SSRİ rəhbərliyində Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini və Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası (Sov.İKP) Siyasi Bürosunun üzvü kimi mühüm hökumət və siyasi (dövlət) vəzifələri tutduğu illərdə Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı məsələləri daim Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuş, o, bütün imkanlarından istifadə edərək öz doğma Vətəninin tərəqqisi naminə səylə çalışmışdı.

Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi yüksəlişi ilə yanaşı, respublikada elm və təhsilin, mədəniyyətin və incəsənətin inkişafı məsələləri də Heydər Əliyevin daim qayğı ilə yanaşdığı sahələr olmuşdur. Onun dövlət rəhbəri kimi fəaliyyətinin bütün dövrlərində Azərbaycan xalqının tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsini, tədqiqini həmişə diqqətdə saxlamış, bu sahədə müvafiq tədbirləri həyata keçirməklə, alim və tədqiqatçılar üçün lazımı şəraitin yaradılmasını təmin etmişdi. Heydər Əliyevin özünəməxsus siyasi portreti yalnız onun dövlətçilik və siyasi fəaliyyəti ilə bağlı olmaqla qalmayıb, eyni zamanda, bu böyük siyasi xadimi Azərbaycan tarixinin kamil bilicisi, ədəbiyyatın və mədəniyyətimizin böyük qayğıkeşi kimi səciyyələndirməyə imkan verən saysız faktlarla zəngindir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 21 yanvar 2013-cü il tarixdə “Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi haqqında” Sərəncam vermişdir. Sərəncamda deyilirdi: “Azərbaycanda müasir demokratik, hüqu-

qi və dünyəvi dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü, milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış və elmin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafı əbədi surətdə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır” [12, 2013, 22 yanvar].

Heydər Əliyevin zəngin həyatı və fəaliyyətində Naxçıvanın özünəməxsus yeri və rolu vardır. Bu, xalqımızın ümummilli liderinin yalnız 1923-cü ildə Naxçıvanda dünyaya gəlməsi və uşaqlığını burada keçirməsi ilə bağlı olmayıb, onun həyatının, siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin sonrakı mərhələlərində də Azərbaycanın bu qədim diyarı ilə bağlılığı sübut edən faktlarda, o cümlədən 1990-1993-cü illərdə Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərməsi, muxtar respublikaya rəhbərlik etməsi, ölkəyə rəhbərliyinin hər iki dövründə buraya olan çoxsaylı səfərləri daimi diqqəti ilə bağlıdır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2014-cü ilin aprel ayında Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyi ilə bağlı təntənəli mərasimdəki nitqində dediyi sözlər ümummilli lider Heydər Əliyevin Naxçıvanla bağlı fəaliyyətinə verilən ən yüksək qiymətdir: “Naxçıvanın inkişafı ulu öndər Həder Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. İlk növbədə ona görə ki, Naxçıvan Azərbaycan xalqına ulu öndər Heydər Əliyevi bəxş etmişdir. Ulu öndər bütün dövrlərdə Naxçıvana böyük diqqət göstərmişdir. 1970-1980-ci illərin əvvəllərində respublikanın sosial-iqtisadi inkişafı üçün çox böyük işlər görmüşdür. O vaxt Azərbaycanın hər bir yerində olduğu kimi, Naxçıvanda da sürətli inkişaf dövrü müşahidə edilirdi. Ulu öndərin rəhbərliyi ilə Azərbaycan 1980-ci illərin əvvəllərində sovet məkanında ən qabaqcıl yerlərdə idi, o cümlədən Naxçıvanda da böyük sosial quruculuq işləri aparılırdı. Naxçıvanın sənaye potensialı formalaşırıdı. Bir sözlə, muxtar respublika öz inkişaf

dövrünü yaşayırdı” [177, s. 70].

Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri işlədiyi dövrdə çox mühüm tarixi qərarlar qəbul edildi. Naxçıvanda ictimai-siyasi şəraiti daha da stabilləşdirmək və sağlamaqlaşdırmaq üçün böyük tədbirlər həyata keçirildi. Getdikcə güclənən erməni təcavüzünün və düşmənin yaratdığı blokadanın ağır nəticələrinin qarşısının alınması üçün düşünülmüş və çevik siyasət yürüdüldü.

Heydər Əliyevin qonşu Türkiyə Cümhuriyyətinə və İran İslam Respublikasına ardıcıl səfərləri, bu səfərlər zamanı imzalanan müqavilələr Naxçıvanın və onun əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yüngülləşdirilməsində müstəsna rol oynadı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibov ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi 1990-1993-cü illəri əsl tarixçi qələmi ilə qiymətləndirərək demişdir: “1990-cı ilin iyul ayında ümummilli lider Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi, burada siyasi fəaliyyət göstərməsi muxtar respublikanın ərazisini erməni işğalından, muxtariyyətini isə ləğv olunmaq təhlükəsindən xilas etmişdir. Həmin illərdə ümummilli liderimizin muxtar respublika parlamentində xüsusi bəyanatla çıxış etməsi, Türkiyə Respublikasına səfəri zamanı Moskva və Qars müqavilələrini yenidən gündəliyə gətirərək, dünya ictimaiyyətinin diqqətini Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasətinə yönəltməsi Naxçıvanın muxtariyyət statusuna ikinci ömür vermişdir” [177, s. 6].

Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri olduğu dövrdə, eləcə də Azərbaycanda hakimiyyətdə olduğu illərdə Naxçıvanın inkişafına, bölgənin tarixinin hərtərəfli araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. O, tarixən daim Azərbaycan ərazisi olan Naxçıva-

nın çoxminillik tarixini daim yüksək qiymətləndirərək, bu bölgənin qədim, orta əsrlər, yeni və müasir tarixinin öyrənilməsinə Naxçıvan tarixinin tədqiqatçıları qarşısında mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuşdu: “Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi Azərbaycan tarixinin çox parlaq səhifələrindəndir. Əgər Azərbaycanın tarixi haqqında, ümumiyyətlə, bir çox işlər görülərsə, Naxçıvan tarixi haqqında, qədim tarixi haqqında və Naxçıvanın bir diyar kimi öyrənilməsi – həm təbiətinin, həm adət-ənənələrinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi barədə çox az işlər görülüb-dür” [51, 2002, № 12, s. 58].

XX əsrin 90-cı illəri və XXI əsrin ilk illərində Naxçıvanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsi, dövlətçilik istiqamətində yeni tarixi qərarların qəbul edilməsi, burada elmin və təhsilin inkişafı, bölgənin tarixinin, arxeoloji abidələrinin öyrənilməsi, əsaslı tədqiqatların aparılması məhz Heydər Əliyevlə, onun müəyyənləşdirdiyi siyasi xətlə bağlıdır.

Beləliklə, Heydər Əliyevin Azərbaycanda və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında hər bir sahə ilə bağlı həyata keçirdiyi islahat xarakterli tədbirlər, yürütdüyü siyasət həm uğurla nəticələnmiş, həm də bu siyasətin özü daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, Heydər Əliyevin çoxşaxəli siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri ilə bağlı sanballı tədqiqat işləri aparılmışdır.

Lakin indiyədək Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri bağlı sistemli tədqiqatlar aparılmamış, bu mövzu kompleks şəkildə araşdırılmamış, bu sahədə elmi şərhini gözləyən bir sıra məsələlərə kifayət qədər aydınlıq gətirilməmişdir.

Heydər Əliyevin Naxçıvan tarixində, onun ətraflı

tədqiqi və öyrənilməsində oynadığı rol, göstərdiyi geniş fəaliyyətlə bağlı tarixi məqamların sistemli şəkildə təhlil edilməsi, onun çoxillik siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünün ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməsi və bu dövrün Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi tədqiqat üçün müraciət etdiyimiz mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdir.

Bu kimi tarixi məqamların tədqiqi Azərbaycanın müasir tarixinin mühüm bir dövrünün öyrənilməsi deməkdir və ölkə tarixinin, xüsusilə onun müstəqillik dövrünün tarixi-siyasi və elmi problemlərinin araşdırılmasında böyük aktuallıq kəsb edir. “Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri” mövzusunun tədqiqat obyektini kimi müəyyənləşdirilməsi və bu istiqamətdə hərtərəfli tədqiqatın aparılması da məhz bu ehtiyacdən irəli gəlmişdir.

Monoqrafiyada 1969-1982-ci, 1990-1993-cü və 1993-2003-cü illərdə Naxçıvanda baş verən hadisələr, proseslər, muxtar respublikanın inkişafı məsələləri, muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsi, bölgənin tarixinin öyrənilməsi, ordu quruculuğu, bölgənin erməni təcavüzündən müdafiəsinin təşkil olunması və xilas, iqtisadiyyatın, elmin və təhsilin inkişafı məsələləri sistemli şəkildə tərəfimizdən tədqiq olunmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətdə olduğu bu illəri Azərbaycan tarixinin mühüm bir dövrü kimi dəyərləndirmək lazımdır. Bu illər həm də Naxçıvanın inkişafı, tərəqqisi üçün mühüm bir mərhələdir.

1969-cu ildə Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra məhz onun həyata keçirdiyi tədbirlər Naxçıvanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Həmin dövrdə Naxçıvanda dövlətçilik istiqamətində mühüm addımlar atılmış, muxtar respub-

likada sosial-iqtisadi sahə ilə yanaşı, elm, təhsil və mədəniyyət də inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

1990-cı ildə Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlişi ilə bölgə erməni təcavüzündən xilas oldu. Milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası və yaradılması istiqamətində tarixi qərarlar qəbul edildi, Naxçıvanın müdafiəsinin hərbi-siyasi və diplomatik yollarla təşkili sayəsində muxtar respublika erməni təcavüzündən qorundu, sosial-iqtisadi sahədə mühüm tədbirlər həyata keçirildi.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu 1993-2003-cü illər ölkəmiz, o cümlədən Naxçıvan üçün daha əlamətdar və yaddaqalan oldu. Müstəqillik tarixinin taleyüklü həmin mərhələsində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi üçün ciddi addımlar atıldı, ölkədə ictimai-siyasi sabitlik, sosial-iqtisadi dirçəliş təmin edildi, nizami milli ordu yaradıldı. Aparılan uğurlu xarici siyasət sayəsində ölkə beynəlxalq aləmdə öz mövqeyi ilə tanınan və qəbul edilən dövlətə çevrildi, elm, təhsil, mədəniyyət inkişaf etdi. Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci il Konstitusiyasında Naxçıvanın muxtar dövlətçiliyinin əsas konstitusion prinsipləri ali hüquqi səviyyədə təsbit edildi. Naxçıvana dövlət qayğısı daha da artdı, onun muxtariyyət statusunu möhkəmləndirmək istiqamətində bir sıra addımlar atıldı, muxtar respublikanın yaradılmasının yubiley ildönümləri dövlət səviyyəsində geniş qeyd edildi. Habelə Naxçıvan tarixinin hərtərəfli araşdırılıb tədqiq edilməsi, yenidən yazılması məsələləri mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoyuldu.

Bu baxımdan əsərdə ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci, 1993-2003-cü illərdə, eləcə də Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi, Ali Məclisin Sədri vəzifəsində işlədiyi 1990-1993-cü

illərdə milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi istiqamətində qəbul etdiyi qərarların, ərazi bütövlüyü uğrunda apardığı mübarizənin, Naxçıvanın konstitusion-hüquqi, hərbi-siyasi və diplomatik səviyyədə etibarlı müdafiəsinin təşkili, bölgənin muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsi, tarixinin öyrənilməsi və tədqiqi məsələləri, elm, təhsil, mədəniyyət, ordu quruculuğu sahəsində həyata keçirdiyi islahatların kompleks şəkildə öyrənilməsi xüsusi diqqətdə saxlanılmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın müasir tarixinin bir qərinəni əhatə edən çox mühüm bir mərhələsində respublika rəhbəri, dövlət başçısı kimi fəaliyyət göstərmiş, ölkənin ən müxtəlif problemlərinin həllində başlıca rol oynamış tanınmış siyasi və dövlət xadimidir. Müstəqillik dövrü tariximizin ilkin mərhələləri, Azərbaycan xalqının və dövlətçiliyinin xilaskarı, müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu kimi onun adı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Ona görə də Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyəti tədqiqatçıların, xüsusən tarixçi alimlərin, politoloqların daim diqqətini cəlb etmiş, onun geniş ictimai-siyasi fəaliyyətinin ayrı-ayrı dövrlərinə və məsələlərinə dair bir çox tədqiqatlar aparılmış, bu sahədə yüzlərlə kitablar və elmi məqalələr nəşr edilmiş və gələcəkdə də bu istiqamətdə xeyli tədqiqatların aparılacağı şübhəsizdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinin hərətərəfli öyrənilməsi, onun öz ölkəsinin hərtərəfli inkişafı naminə yürütdüyü siyasətin, qəbul etdiyi tarixi qərarların, həyata keçirdiyi tədbirlərin, onun zəngin nəzəri-siyasi irsinin geniş şəkildə tədqiq olunması, elmi təhlilə cəlb edilməsi və hazırda da bu istiqamətdə tədqiqatçıların apardığı çoxsaylı araşdırmalar Heydər Əliyevin

bir siyasətçi və dövlət xadimi kimi fəaliyyətinin müstəsnalığına, əhəmiyyətinə dəlalət edir.

Bu baxımdan akademik R.Mehdiyevin tədqiqatları [151-154] özünün geniş tarixi-siyasi və fəlsəfi-politoloji aspektləri, habelə faktoloji bazasının zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. B.Budaqov [42], Y.Mahmudov [143, 145, 147], X.Kazımlı [116-118], F.Abdullazadə [3], S.Xəlilov [110, 111], Q.Bayramov [39], N.Xudiyev [112, 113], İ.Hüseynova [106-108], M.Qasımlı [123], V.Andriyanov [9; H.Mirələmovla birlikdə], H.Mirələmov [160, 161], Ə.Qasımov [124-127], E.Axundova [6, 7], R.Mirzəzadə [162], M.Zabelin [243], N. Zenkoviç [234] və b. tədqiqatçılar Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinin müxtəlif yönlərini əhatə edən ciddi tədqiqatlar aparmış, monoqrafiyalar, kitablar və elmi məqalələr nəşr etdirmişlər. Bu əsərlərdə Heydər Əliyevin Azərbaycan tarixində oynadığı mühüm rol, dövlət müstəqilliyinin təmin edilməsi və möhkəmləndirilməsindəki gərgin və həlledici fəaliyyəti, habelə şəxsi həyatının, siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin müxtəlif məsələləri ətraflı işıqlandırılmış, özünəməxsus xidmətləri təhlil edilmişdir.

Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyəti naxçıvanlı tədqiqatçıların da daim diqqət mərkəzində olmuş, alimlərimiz bu istiqamətdə müntəzəm olaraq geniş tədqiqatlar aparmışlar. Bu baxımdan İ.Hacıyev [74, 77-83], İ.Həbibbəyli [98-100], M.Rzayev [214], F.Səfərli [217], E.Cəfərli [45-47], M.Şabanov [222, 223] və b. dahi öndərin nurlu həyat yolunu, dövlətçilik tariximizdəki fəaliyyətini işıqlandıran qiymətli əsərlər yazıb nəşr etdirmişlər.

Görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin həyatına, çoxcəhətli siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinə dair onlarla elmi konfranslar həsr olunmuş və həmin konfrans-

ların materialları toplu halında nəşr edilmişdir [86, 93-96].

Heydər Əliyevin nəzəri-praktiki dövlətçilik və siyasi irsi daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, nəticədə bu barədə zəngin faktoloji material meydana çıxmışdır. Lakin bununla belə, indiyədək bizim monoqrafiyamızda araşdırılan “Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri” ayrıca tədqiqat mövzusu olmamış, indiyədək aparılan çoxsaylı tədqiqatlarda bu mövzu geniş araşdırılmamışdır. Bir sıra tədqiqatlarda və elmi məqalələrdə isə mövzunun bəzi ayrı-ayrı konkret cəhətləri təhlil edilsə də, o, bütövlükdə kompleks şəkildə, monoqrafiya səviyyəsində tədqiqat obyektı olmamış və mövzunun tədqiqinə geniş ehtiyac yaranmışdır. Həmin mövzuya müraciət etməyimiz də məhz bu ehtiyacdən irəli gəlmişdir.

Qeyd edək ki, bizim tədqiqatımız zamanı istifadə etdiyimiz mənbələr sırasında ulu öndər Heydər Əliyevin nəzəri-siyasi irsini – məruzə, çıxış, nitq, bəyanat, fərman və sərəncamlarını özündə əks etdirən mənbələr xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətdə olduğu hər iki dövrdə etdiyi məruzələr, söylədiyi nitqlər mövzunu öyrənmək baxımından əvəzsiz mənbələrdir. Bunlar 1997-2000-ci illərdə çapdan çıxmış 7 cilddən ibarət “Müstəqillik yollarında” kitabında [57] və 1997-ci ildən başlayaraq nəşri davam edən “Müstəqilliyimiz əbədidir” [58] adı ilə çap edilən 42 cildlik seriyada öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin birinci fondunda [23-31] Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi işləyərkən Naxçıvan MSSR ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər və bölgə ilə bağlı fikirləri öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin arxiv material-

ları [20, 21], xüsusən Heydər Əliyevin müstəqillik ərafəsi və müstəqilliyin ilk illərindəki siyasi və dövlətçilik fəaliyyətini işıqlandırmaq üçün etibarlı mənbədir. Heydər Əliyevin 1990-1993-cü illərdəki siyasi fəaliyyətini öyrənmək üçün Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Arxivi [181], habelə Naxçıvan MR Dövlət Arxivi [182-189] xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin arxivlərdəki zəngin faktoloji material tədqiqatımızın dolğunluğunu təmin etmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin hazırlayıb dərc etdirdiyi “Qayıdış” sənədlər toplusu [128, 129] tədqiqatımız üçün xüsusi mənbə rolunu oynayır. Bu topluda Heydər Əliyevin Naxçıvan dövrü siyasi fəaliyyətini əks etdirən çox qiymətli materiallar toplanmışdır.

“Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti” [14] həm böyük siyasi liderin tariximizə verdiyi konseptual şərh kimi qiymətlidir, həm də Heydər Əliyevin bütövlükdə Azərbaycan tarixi məsələləri ilə bağlı mövqeyinin kompleks şəkildə ifadə olunduğu mühüm tarixi sənəddir.

Sonda qeyd edək ki, müəllif monoqrafiya ilə eyni mövzuda 2013-cü ildə tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi adı almaq üçün dissertasiya müdafiə etmişdir. Kitabın ərsəyə gəlməsi üçün həmin dissertasiya baza rolunu oynasa da, ötən müddətdə mövzunun tədqiqi istiqamətində davam etdirilən araşdırmalar və əldə olunan yeni elmi nəticələr də kitaba əlavə edilmişdir.

I FƏSİL

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ NAXÇIVAN

1.1. Naxçıvanın tarixi haqqında

Heydər Əliyev xalqımızın qədim və zəngin maddi-mədəni və tarixi irsə sahib olduğunu bildirərək deyirdi: “Azərbaycanın taleyi belə gətirmişdir ki, coğrafi-siyasi mövqeyinə görə o, həmişə sivilizasiyaların qovuşuğunda olmuş və istər Qərbin, istərsə də Şərqlin çox güclü təsirini öz üzərində hiss etmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycan insanın, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biridir. Burada həyat çox erkən yaranmışdır və Azıx mağarasında tapılmış Azıxantrop Azərbaycanın ən qədim ibtidai insan məskənlərindən biri olmasını sübut edir. Qobustandakı və Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlər və petroqliflər, Kür-Araz və Xocalı mədəniyyətlərinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri, Kurqan tapıntıları sübut edir ki, hətta miladdan əvvəlki minilliklərdə də Azərbaycanda inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur” [14, s. 19-20].

Bu baxımdan qədim türk-oğuz yurdu və tarixi Azərbaycan ərazisi olan Naxçıvan bəşər sivilizasiyasının ilkin məskənlərindən biridir. Aparılan tədqiqatlarla sübut olunmuşdur ki, Naxçıvan hələ qədim daş dövründə – paleolitdə, yəni 500-300 min il bundan əvvəl ulu əcdadlarımızın yaşayış məskəni olmuşdur.

E.ə. XII-I minilliklərdə Naxçıvan ərazisində davamlı və intensiv yaşayış olmuşdur. Azərbaycan xalqının soykökünün formalaşmasında e.ə. IV-II minilliklərdə Naxçıvan ərazisində meydana çıxan iri tayfa ittifaqları mühüm rol oynamışdır. Türk mənşəli kaspi, kadusi, naxç

tayfa ittifaqları məhz bu dövrdə yaranıb formalaşmışdır [175, s. 12].

Son dövrlərdə geniş miqyas alan araşdırmalara və tədqiqatçılar arasında getdikcə güclənən elmi qənaətə görə Naxçıvan şəhərinin tarixi xeyli qədimdir. Bu məsələyə münasibət bildirən akademik İ.Həbibbəyli yazır ki, bu vaxta qədər Naxçıvanda daş dövrü ilə bağlı aparılmış araşdırmalar Naxçıvan şəhərinin yaşının 5 min il olduğunu deməyə imkan verir. Belə ki, indiki Naxçıvan şəhərinin ilkin yeri, məskəni hesab edilən ikinci Kültəpədən daş dövrünə aid maddi-mədəniyyət nümunələrinin tapılması burada şəhərsalma mədəniyyətinin yaşının 5 min il ətrafında olduğunu təsdiqləyir [101, s. 21].

Naxçıvan şəhərinin tarixi barədə məxəzlərdə olduqca maraqlı və müxtəlif fikirlər mövcuddur. Hələ e.ə. I əsrdə yaşamış Roma yazıçısı Kvint Horatsi Flakk, onun müasiri olan yəhudi tarixçisi İosif Flavi öz əsərlərində Naxçıvanın adını çəkmişlər [84, s. 11].

Naxçıvanın adının çəkildiyi ən qədim yazılı qaynaq yunan coğrafiyaçısı Ptolomeyin (e.ə. 165-87) “Coğrafiya” əsəridir. O, Naxçıvanın adını “Naxsuana” kimi qeyd edir (bax: 235, s. 2). Şəhər yunanca – “Naksuana”, pəhləvicə – “Naxç”, ərəbcə – “Nəşəva” və ya “Naxçuan”, “Naxcuan” və ya “Naqşecahan” adlanmışdır. Bir sıra fars və türk mənbələrində Naxçıvan “Nəqşicahan” kimi göstərilir [191, s. 7].

Yaqut əl-Həməvi “Mucəm əl-buldan” əsərində yazır: “Nəşəva” Azərbaycan şəhəridir... O, xalq arasında Nəxcuan adı ilə məşhurdur, bəziləri ona Nəqçuan da deyirlər”. XIII əsr müəlliflərindən Məhəmməd ibn Nəcib Bəkran “Cahannamə” əsərində şəhərin adını həm “Naxçı-van”, həm də “Nəşəva” şəklində vermişdir [bax: 158, s. 26].

Türk səyyahı Ö.Çələbi göstərir ki, Naxçıvan şəhəri Turan hökmdarı Əfrasiyab tərəfindən salınmışdır. Orta əsrlərin ərəb qaynaqlarında şəhərin adı “Nəşava” kimi yazılsa da, H.Qəzvini, Katib Çələbi, Ö.Çələbi və b. bu yeri “Nəqşicahan” adlandırmışlar [169, s. 62]. Osmanlı arxivlərində olan məlumatlarda isə bu ad fərqli adlarla yazılmaqla bərabər, bölgənin adının “Naxçıvan” şəklində yazılışı qəbul edilmişdir [238, s. 3].

Rus tədqiqatçısı K.A.Nikitinin 1882-ci ildə Tiflisdə rusca nəşr olunmuş, “Naxçıvan mahalı və Naxçıvan şəhəri” adlı məqaləsində [246] deyilir: “Dünya tufanından sonra Nuh Qafqazdakı Naxçıvan şəhərinin yerləşdiyi ərazilərdə məskunlaşmışdır. O, gəmidəkilərlə bərabər elə orada da qalıb. Onun məskunlaşdığı ərazi də “Nəh” adlanmışdır”.

A.Yampolski göstərir ki, qədim Midiya dilində Nuh peyğəmbərin adı “Nəx” idi, “van” isə yer, məkan deməkdir [bax: 38, s. 44].

Bundan başqa, A.Axundov Naxçıvan sözünün mənşəyini elam dilindəki “Nahhunte” sözü ilə əlaqədar izah edir. Onun fikrincə, bu ərazidə eramızdan 2-3 min il əvvəl elamlılar, sonralar isə midiyalılar yaşamış, burada yaranmış şəhərin adını elamlıların adı ilə adlandırmışlar. Şəhərin ilk adının “Nahhuntevan” olması, sonralar isə yerli türk əhalisi tərəfindən “Naxçıvan” şəklində işlədilməsi mümkündür. “Görünür, bu fonetik dəyişmədə Nuhun tufanı ilə əlaqədar rəvayətin və xalq etimologiyası dil hadisəsinin də (Naxçıvan-Nuhçuvan) təsiri olmuşdur”. Naxçıvan toponimi əfsanəvi Nuh peyğəmbərlə bağlı “dünya tufanı” ilə də əlaqələndirilir. Bu el mülahizəsinə görə, “Naxçıvan” sözü üç hissədən – “Nax” (Nuh), türk dillərində isim düzəldən “çı” şəkilçisindən və yer, məkan

bildirən “van” toponimik formatından ibarət olub, “Nuhçuvan” – “Nuhçuların məskəni”, “Nuhun diyarı” deməkdir [4, s. 47, 50].

Ə.Eyvazlı isə “Naxçıvan qədim türk torpağıdır” adlı əsərində Nuh yurdu Naxçıvan əhalisinin əcdadının türk mənşəli saklara məxsus olduğunu qədim yer adları əsasında izah etmişdir [53].

V.A.Nikonov isə Naxçıvan sözünün “Naxuç” şəxs, yaxud tayfa adından və yer, qəsəbə bildirən “avan” sözlərindən əmələ gəlməsini ehtimal edir. C.Cəfərov şəhərin adının türk mənşəli olub, eramızdan əvvəl yarandığını və ilkin variantında dörd hissədən (ak+üç+eb+on) ibarət “Akçiban” olması fərziyyəsini irəli sürmüşdür. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, “Naxçıvan” toponimi Turan mənşəli Parfiya imperiyası dövründə yaranmışdır. “Nəxçir” sözündən və məkan, yer bildirən “van” şəkilçisindən ibarət olub, ovlaq deməkdir. Bu fərziyyəyə görə, dağ keçilərinin də çox olduğu Naxçıvan ərazisi vaxtilə Cənubi Qafqazdakı Parfiya hakimləri sülaləsinin ov yeri olmuşdur. Çox güman ki, “Naxçıvan” sözü “Naxç” etnosu ilə əlaqədar yaranmışdır [169, s. 62].

Son dövrlərdə “Naxçıvan” toponiminin mənşəyi ilə bağlı aparılan araşdırmalar bu sözün daha çox Nuh peyğəmbərin adı ilə bağlı olduğu qənaətini daha da gücləndirir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov “Naxçıvan” sözünün mənşəyindən bəhs edərkən demişdir: “Naxçıvan” sözünün Naksuana kimi yazılmasından, digərləri isə qədim ərəb mətnlərində Nəşəva kimi işlənməsindən istifadə edərək Naxçıvan ifadəsində yad elementlər axtarmağa cəhd göstərmişlər. Bir sıra alimlər isə Naxçıvanı “Nəqşi-Cahan”, yəni dünyanın bəzəyi kimi başa düşmüşlər. Bu söz məhz

“Nuh” ifadəsi ilə bağlıdır və Naxçıvan – Nuhçuların, Nuh tərəfdarlarının məskəni deməkdir” [230, s. 13].

Digər mənbələrdə də göstərilir ki, “xalq arasında geniş yayılmış rəvayətə görə, “Naxçıvan” toponimi Nuh peyğəmbərlə, daha doğrusu, “Dünya tufanı” ilə bağlı olub, “Nuhçuvan” – “Nuh tərəfdarlarının məskəni”, “Nuhun diyarı” deməkdir [136, s. 9].

Orta əsrlər dövrünə aid salnamələrdə də Naxçıvanın “Nuhçıxan”, “Nuhcahan”, yəni Nuh şəhəri adlandırılması haqqında məlumatlara kifayət qədər çox rast gəlinir. Xalq arasında yaşayan rəvayətlərdə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Naxçıvan bəşər övladının ilk beşiyi, insan nəslinin ulu əcdadı hesab edilən Nuhun dayanacaq yerlərindən biri kimi təsvir edilir və onun adını daşıyır. Naxçıvanı Nuhun ilk məskəni, onun birinci olaraq çıxdığı yer kimi – “Nuh çıxan” kimi qəbul etmək Naxçıvanın qədimliyini bir daha təsdiq etmək deməkdir.

XIX əsr rus müəlliflərinin əsərlərində Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhərində məzarının və məzarüstü türbəsinin olması haqqında məlumatları və təsvirləri də nəzərə alsaq, əminliklə demək olar ki, “Naxçıvan” toponimi bilavasitə Nuh peyğəmbərlə bağlıdır ki, bu da Naxçıvan şəhərinin ən qədim yaşayış məskənlərindən və şəhərlərdən biri olduğu qənaətini təsdiqləyir.

E.ə. IX-VI əsrlərdə Naxçıvan ərazisi qədim Manna və Midiyanın tərkibində olmuşdur. E.ə. 633-cü ildə Naxçıvan skiflərin hücumuna məruz qalaraq xeyli zərər çəkmişdi. E.ə VI əsrin ortaları-e.ə. IV əsrin 30-cu illərində Naxçıvan Əhəmənilər dövlətinin hakimiyyəti altında, e.ə. IV əsrin sonları-e.ə. I əsrin I yarısında isə qədim Azərbaycan dövləti olan Atropatenanın tərkibində olmuşdur. Eramızın əvvəllərində Naxçıvan Albaniyada şəhər və

vilayət olmuş, IV əsrdən Sasani dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdir.

VII-VIII əsrlərdə Naxçıvan ərəblər tərəfindən işğal edildi. 654-cü ildə Naxçıvan ərəb əmiri Həbib İbn Məsləmə tərəfindən tutulmuş və Ərəb xilafətinin III əmirliyinin tərkibinə daxil edilmişdi [44, s. 93]. IX əsrin sonlarına yaxın bütün Xilafət ərazisində parçalanma prosesi genişləndikdə Naxçıvan əvvəlcə Sacilər, onun süqutundan sonra isə Salarilər dövlətinin tərkibinə daxil oldu.

X əsrdə Naxçıvan diyarında əmin-amanlıq dövrü başlamış, həmin vaxtlarda “Naxçıvan şahlığı” adlı feodal dövlətinin əsası qoyulmuş və Naxçıvan şəhəri X əsrin 80-ci illərindən etibarən bu feodallığın paytaxtı olmuşdur. Bu feodal dövləti XI əsrin 60-cı illərinə qədər mövcud olmuş və dövlət Əbu Duləfilər tərəfindən idarə olunmuşdur [174, s. 14].

Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə bu məsələləri işıqlandıran M.X.Şərifli İran alimi Kəsrəvi Təbrizinin həmin mövzuda apardığı tədqiqatları da təhlil edərək, əmir Əbu Duləfi müstəqil feodal dövləti kimi təqdim etdiyi Naxçıvanşahlığın banisi adlandırmış, “Naxçıvanşahlıq Salarilər dövlətinin son vaxtlarında əmələ gəlmiş və Rəvvadilər dövləti ilə yanaşı yaşamışdır” fikrini irəli sürmüşdür. M.Şərifli Naxçıvanşahlığı müstəqil dövlət kimi [227, s. 29], N.Vəlixanlı isə Şəddadilər dövlətinin tərkibinə aid bir əmirlik kimi təqdim edir [231, s. 77-78].

X əsrin sonundan başlayaraq Naxçıvan təqribən bir əsr ərzində Rəvvadilər dövlətinin tərkibində qaldı. XI əsrdə Azərbaycanın bir çox yerləri səlcuq türkləri tərəfindən tutuldu. 1064-cü ildə səlcuq hökmdarı Alp Arslan Naxçıvan sərhədində meydan sulayan Bizans ordularını məğlubiyyətə uğradıb, Naxçıvanı işğal etdi [216, s. 33].

Beləliklə, Naxçıvan ərazisi Böyük Səlcuq dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

Naxçıvanın bundan sonrakı dövrü bilavasitə Atabəy Şəmsəddin Eldənizin (1136-1175) əsasını qoyduğu Azərbaycan Atabəyləri – Eldənizlər (Eldəgizlər) dövləti ilə bağlıdır. Belə ki, XII əsrin I yarısında Səlcuq imperiyasının zəifləməsi və dağılması nəticəsində Yaxın Şərqdə qüdrətli Atabəylər dövləti təşəkkül tapdı. 1136-cı ildən 1175-ci ilədək Naxçıvan bu dövlətin paytaxt şəhəri idi. Azərbaycan hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvanın dövründə (1175-1186) Qızıl Arslan, onun ölümündən sonra isə arvadı Zahidə Xatın Naxçıvan hakimi olmuşlar. X əsrdən sürətlə inkişaf edən, XI-XIII əsrlərdə isə öz intibah dövrünü keçirən Naxçıvanın ən parlaq çağları da məhz Zahidə Xatının dövrünə təsadüf edir.

XIII-XIV əsrlər Naxçıvanın tarixində mürəkkəb, keşməkeşli dövrlərdən biri olmuşdur. 1221-ci ildə monqol hökmdarı Çingiz xanın (1155-1227) qoşunları Naxçıvanı dağıdaraq viranə qoyurlar. Ərazidəki Gilan, Naxçıvan, Qarabağlar, Sədərək şəhəri xarabalığa çevrilir. 1225-ci ildə Naxçıvan cənub istiqamətindən Azərbaycana soxulan Xarəzm şahı Cəlaləddinin hücumlarına məruz qalır [207, s. 33]. Onun Təbrizə yaxınlaşdığını eşidən Atabəy Özbək Naxçıvana, oradan da Əlincə qalasına çəkilib qalada sığınacaq tapır və çox keçmir ki, burada da ölür [44, s. 140]. Beləliklə, Azərbaycan Atabəylər dövlətinə son qoyulur.

Sacilər dövlətindən sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarını vahid hakimiyyət altında birləşdirmiş Atabəylər (Eldənizlər) dövlətinin siyasi tarixi Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin mühüm bir mərhələsini təşkil edir. Ulu öndər Heydər Əliyev Eldənizlər dövlətinin hökmdarlarının adlarını Azərbaycanın orta əsr dövlətlərinin qurucuları

olmuş məşhur dövlət xadimləri ilə bir sırada çəkir, bu görkəmli siyasi xadimlərin o dövrdə ictimai şüura dövlətçilik düşüncəsinin aşılmasındakı rolundan bəhs edərək deyirdi: "... Məhəmməd Cahən Pəhləvanın, Qızıl Arslanın, Uzun Həsənin, Şah İsmayıl Xətəinin və başqa dövlət xadimlərimizin həyat və fəaliyyəti xalqın vətən sevgisi və dövlətçilik hissini daha da inkişaf etdirmiş, onu həyatın ən vacib, ən ümdə məqsədinə çevirmişdir" [14, s. 24].

Eldənizlər dövləti süqut etdikdən sonra, 1231-ci ildən başlayaraq Naxçıvan təqribən bir əsr ərzində monqolların hakimiyyəti altında olur. XIV əsrin ortalarından başlayaraq zəngin və strateji cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edən Naxçıvan müxtəlif xarici işğalçılar – Çobanilər, Cucilər, Cəlairilər, Müzəffərilər arasında mübarizə meydanına çevrilir və əldən-ələ keçir.

1386-cı ildə Naxçıvan və ətrafı Qızıl Orda hökmdarı Toxtamışın orduları tərəfindən vəhşicəsinə dağıldı. Az sonra Naxçıvan Əmir Teymurun hücumlarına məruz qaldı. Bütün Naxçıvanı, Azərbaycanı və Yaxın Şərqi ələ keçirən Teymur orduları Əlincə qalasını mühasirəyə aldılar. Əlincə qalası 14 il ciddi müdafiə olunduqdan sonra, 1401-ci ildə daxili feodal çəkişmələri nəticəsində Teymur ordusu tərəfindən ələ keçirildi.

Naxçıvan bölgəsi Teymuri şahzadələri arasında gedən hakimiyyət uğrunda ciddi mübarizə nəticəsində yadelli hücumlara məruz qalmış və qarət edilmişdi. Bu dövrdə Əlincə qalası bir müddət naxçıvanlı Qazi İmadəddinin hakimiyyəti altında da olmuşdur. 1406-cı ilin yayında Təbriz şəhəri Sultan Əhməd Cəlairi tərəfindən tutulan zaman Qazi İmadəddin Əlincə qalasıdan onun xidmətinə gəldikdə "Sultan ondan soruşmuşdu: Sən nəyə görə Mirzə Ömər sözünü ilə Əlincə qalasını viran etdin? Qazi ca-

vabında demişdi: Muxaliflər (düşmənlər) Azərbaycan şəhərini ələ keçirmişdilər. Əlincə də möhkəm bir qala idi, istəmədim ki, onlar həmin qalaya gəlib oranı özlərinə sığınacaq etsinlər və Əlincə onların pənah yeri olsun [69, s. 88].

XV əsrdə Naxçıvan bölgəsi əvvəlcə Qaraqoyunlu dövlətinin, 1468-ci ildən isə Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində olmuşdur. Naxçıvanın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibində olmasını bu bölgədə həmin sülalə ilə bağlı çoxsaylı daş qoç heykəlləri və qəbirüstü sənədlərin tapılması da sübut edir [65, s. 86].

XVI əsrdə Naxçıvan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti altında idi. 1501-ci ildə Şərruz düzündə Səfəvi-qızılbaş və Ağqoyunlu qoşunları arasında baş verən toqquşmada səfəvi ordusu qalib gələrək Naxçıvanı tutdu. XVI-XVII əsrlərdə Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı Naxçıvan dəfələrlə əldən-ələ keçərək dağıdıldı, qarət edildi. 1514-cü ildə Çaldıran döyüşündən sonra Osmanlı idarəsinə daxil olan Naxçıvan, “Naxçıvan sancağı” adı ilə Osmanlı idarə sistemində daxil edildi [238, s. 3].

1603-cü ildə I Şah Abbas Naxçıvanı hakimiyyəti altına alıb hərbi düşərgəyə çevirdi. Onun idarəsi Maqsud Sultan Kəngərliyə həvalə olundu. 1605-ci ildə Osmanlı qoşunları Naxçıvanı zəbt etdilər və ərazi Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, min illər boyu Azərbaycan dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuş Naxçıvan diyarı XVI əsrin sonunda (1588-1603-cü illər) və XVIII əsrin əvvəllərində (1724-1735-ci illər) Osmanlı imperiyasının tərkibinə keçmiş və burada yenidən Osmanlı idarə sistemi tətbiq edilmişdi [194, s. 5].

Naxçıvan Səfəvilər dövlətinin tərkibində ikən, XVI əsrdə əvvəlcə mərkəzi Təbriz olan Azərbaycan, XVII əsrin

II yarısından isə mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəd bəylərbəyiliklərinin tərkibinə daxil idi. XVI-XVII əsrlərdə Naxçıvan hakimləri Kəngərli tayfa başçılarından təyin olunurdu [205, s. 78].

1736-cı ildə İranda qurulan Nadir imperiyasının tərkibinə qatılan Naxçıvan 1747-ci ildə bu imperiyanın dağılmasından sonra müstəqil feodal dövlətə – xanlığa çevrildi. Həmin il Kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan Nadir şahın buradakı naibi Ağa Həsəni Naxçıvandan qovaraq özünü xan elan etdi. Naxçıvan şəhəri xanlığın paytaxtı oldu. 1747-1797-ci ilə qədər müstəqil bir xanlıq olan Naxçıvan xanlığı, 1828-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal olunana qədər faktiki olaraq Qacarlar dövlətinin ucqarlarından birinə çevrilmişdir [43, s. 25].

Naxçıvan xanlığının hərbi qüdrəti az olduğuna görə Heydərqulu xan daha qüdrətli xanlara arxalanmağa çalışırdı. O, Qarabağlı Pənahəli xanla müttəfiq oldu, onunla və gürcü çarları ilə birlikdə 1752-ci ildə Şəkili Hacı Çələbi xana qarşı yürüşdə iştirak etdi. Uğursuz qurtaran bu yürüşdən sonra Heydərqulu xan xanlığın iqtisadiyyatını tənzimləməklə məşğul oldu. Heydərqulu xanın ölümündən sonra (1763-1764) Naxçıvan xanlığı nisbətən zəiflədi. Taxta çıxmış Hacı xan Kəngərli Kərim xan Zənddən asılılığını qəbul etmişdi. Sonralar Kərim xan Hacı xanı Şiraza dəvət edib kiçik bir günah üstündə əsir aldı. 1770-ci ildə Kərim xan Zəndin köməyi ilə taxta çıxmış Rəhim xan üç il sonra Vəliqulu xan Kəngərli tərəfindən devrildi [56, s. 49].

1804-cü ildə I Rusiya-İran müharibəsi 1813-cü ildə Xankəndi yaxınlığındakı Gülüstan kəndində imzalanan müqavilə ilə başa çatdı və Naxçıvan İranın tabeliyinə keçdi. Lakin bu müqavilə Rusiya ilə İran arasında Cənubi

Qafqazla bağlı həlledici saziş olmadı. 1826-cı il iyunun 26-da rus qoşunları Zəngəzurun “Ərikli gədiyi” aşırımından keçərək Naxçıvana daxil oldu. Cənubi Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı general İ.F.Paskeviç Naxçıvanın Xok və Şahtaxtı kəndləri yaxınlığında İran şahzadəsi Abbas Mirzənin qoşunu ilə döyüşə başladı. Xoy, Maku, Təbriz şəhərləri, Abbasabad qalası ruslar tərəfindən ələ keçirildi.

1826-1828-ci illər II Rusiya-İran müharibəsi rusların qələbəsi ilə başa çatdı və 1828-ci il fevralın 10-da Təbrizin 43 km-də yerləşən Türkmənçay kəndində sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Araz çayı sərhəd olmaqla Naxçıvan və İrəvan xanlığı Rusiyaya birləşdirildi [55, s. 105]. Türkmənçay müqaviləsinin III maddəsində deyilirdi: “İran şahı həzrətləri öz adından və öz vərəsələri və varisləri adından Arazın o tayı və bu tayı üzrə İrəvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını Rusiya imperiyasının tam mülkiyyətinə güzəştə gedir” [229, s. 148].

“Tarixi proseslərin gedişi ona gətirib çıxardı ki, 1813-1828-ci illərdə imzalanmış Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycanı, onun tarixi torpaqlarını parçaladı, xalqımızı iki yerə böldü” [14, s. 24].

Qafqazı tutduqdan sonra Rusiya öz ərazisindəki məcburi köçkünləri Azərbaycana göndərdi. Eyni zamanda, Rusiyanın İrəndakı səlahiyyətli səfiri A.S.Qriboyedovun (1795-1829) şəxsi təşəbbüsü ilə İrəndan minlərlə erməni ailəsi Naxçıvana, Zəngəzura və Qarabağa köçürüldü.

1828-ci ilin martında çar I Nikolayın göstərişi ilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində “Erməni vilayəti” adlanan inzibati vahid yaradıldı. Qısa müddətdə Azərbaycan ərazilərinə İrəndan və Türkiyədən 130 minə yaxın erməni köçürüldü. 1828-1830-cu illərdə

Naxçıvan xanlığının ərazisinə 2511 erməni ailəsi köçürüldü ki, onların da ümumi sayı 12555 nəfər idi. Bunlardan başqa, Naxçıvan şəhərində 434 erməni ailəsi yerləşdirildi [84, s. 21-22].

1828-ci ildə Naxçıvan və Ordubadda 4149 azərbaycanlı ailəsi, 810 erməni ailəsi yaşasa da, iki ildən sonra erməni ailələrinin sayı 8321-ə çatmışdı. Lakin ermənilərin və rusların bütün cəhdlərinə baxmayaraq Naxçıvanda etnik vəziyyəti ermənilərin xeyrinə dəyişdirmək mümkün olmadı. Belə ki, kütləvi köçürülmələrdən sonra, 1897-ci ilin siyahıyaalınma göstəricilərinə görə, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında yalnız 55398 nəfər erməni, 115711 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı [121, s. 239].

1841-ci ildə Naxçıvan torpaqları Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə verildi [119, s. 26]. 1850-ci ildə Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzaları və Ordubad dairəsi yeni yaradılan İrəvan quberniyasına birləşdirildi.

Çarizmin XIX əsrdə ermənilərin İrandan və Türkiyədən Cənubi Qafqaza köçürülməsi siyasəti Rusiyanın gələcək imperialist planlarının həyata keçirilməsi üçün bölgədə daha münasib etnik-sosial və ictimai-siyasi zəmin hazırlamaq məramına xidmət edirdi. İranla və Türkiyə ilə davamlı münaqişə və müharibələr rusların cənub sərhədlərini əhatə edən əraziləri xristian ermənilərlə məskunlaşdıraraq bir tərəfdən adı çəkilən hər iki müsəlman dövlətinin bölgədə təsirini zəiflətmək, digər tərəfdən isə gələcəkdə baş verə biləcək yeni müharibələrdə ermənilərdən məqsədmüvafiq şəkildə istifadə etmək məqsədini güdürdü. Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq milli-etnik zəmində baş verən münaqişələr göstərdi ki, çarizm bütövlükdə Cənubi Qafqazı xristianlaşdırmaq siyasəti yürütməklə bu bölgəni birdəfəlik İranın və

Türkiyənin nəzarətindən qoparmaq və belə bir perspektivin olmamasını təmin etmək üçün ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etmişdi.

Belə bir şəraitdə 1890-cı ildə yaradılan avantürist, qatı millətçi və terrorçu erməni “Daşnaksütyun” partiyası Türkiyənin şərq ərazilərində “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası puça çıxdıqdan sonra XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqları hesabına qondarma erməni dövlətinin yaradılmasına çalışırdı. XX əsrin əvvəlləri üçün Azərbaycanın, o cümlədən onun ayrılmaz tarixi ərazisi olan Naxçıvanın ictimai-siyasi, demoqrafik, etnik-sosial tarixi bilavasitə ermənilərin törətdiyi qanlı qırğınlar, deportasiya, vəhşi terror və insanlığa sığmayan digər cinayətləri ilə müşayiət olunurdu.

Ermənilər azərbaycanlılara qarşı qanlı soyqırım və deportasiya siyasətinin ilk mərhələsini çarizmin fəal dəstəyi ilə 1905-1907-ci illərdə həyata keçirdilər. Hadisələr nəticəsində Bakıda və Naxçıvanda, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında yüzlərlə azərbaycanlı kəndi dağıldı, on minlərlə günahsız insan erməni vəhşiliyinin qurbanı oldu. Çarizmin ermənilərin vasitəsi ilə yürütdüyü milli qırğın siyasətinin nəticəsi əhalinin demoqrafik vəziyyətində öz əksini tapdı. 1897-ci ildə İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların sayı 313176 nəfər olduğu halda, 10 il sonra, 1907-ci ildə 302965 nəfər qalmışdı. Deməli, qırğınlar nəticəsində təkcə İrəvan quberniyasında əhalinin 10 illik təbii artımından 10 min nəfər artıq azərbaycanlı məhv edilmişdi. İrəvanda rusca nəşr edilən “İrəvan quberniyasının 1908-ci il üçün yaddaş kitabçası”nda İrəvan quberniyasının 242 kəndində 65149 nəfəri türk, 5579-u kürd olmaqla, cəmi 70728 müsəlmanın öldürüldüyü göstərilir. 1897-1907-ci illərdə təkcə Naxçıvanda azərbay-

canlı əhalinin sayı 31279 nəfər (34,6 faiz) azalmışdı. Əhalinin təbii artımını da nəzərə almaqla, 1905-1907-ci illər soyqırımını nəticəsində təkcə Naxçıvanda azərbaycanlıların sayının təxminən iki dəfə azaldığını söyləmək olar [48, s. 181].

Bu dövrdə çarizmin siyasi-ideoloji əsaslarının sarsılması və mütərəqqi ideyaların getdikcə yayılması müşahidə olunurdu. 1905-1907-ci illər Rusiya burjua inqilabı dövründə Naxçıvanda da sosial-demokrat ideyaları yayılırdı. 1904-cü ildə Bakıda yaranıb fəaliyyət göstərən “Hümmət” müsəlman sosial-demokrat təşkilatının Naxçıvan, Culfa, Ordubad və Şərurda özəkləri təşkil edilmişdi. Bu özəklərin başında Mirzəlibəy Bektəşov, Nəcəfqulu Nəcəfov, Hüseynağa Novruzov, Məşədi Əhməd Əzimov, Mir Heydərzadə, Nəsrullah Şeyxov və başqaları dururdular [65, s. 107].

Üç əsrlik Romanovlar monarxiyasının süqutu və Rusiyada 1917-ci il fevral burjua-demokratik inqilabının qələbəsindən sonra qurulan Müvəqqəti hökumətin Naxçıvanda da yerli orqanları təşkil edildi. Eyni zamanda Naxçıvan şəhərində, Culfada, Şahtaxtı dəmir yolu stansiyasında və başqa yerlərdə sovetlər yaradıldı. Naxçıvanda ikihakimiyyətlik əmələ gəldi. 1917-ci ilin sonu-1918-ci ilin əvvəllərində Naxçıvan diyarında siyasi vəziyyət getdikcə mürəkkəbləşir, hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda mübarizə kəskinləşirdi.

Yaranmış qarışıq siyasi vəziyyətdə Azərbaycan torpaqlarını qəsb etmək istəyən silahlı erməni dəstələri yenidən qanlı cinayətlər törətməyə başladılar. Ermənilər Zəngəzuru işğal etdikdən sonra, 1918-ci il fevralın sonları-martın əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin dinc əhalisinə qarşı genişmiqyaslı təcavüzə başladı. Heydər Əliyev

ermənilərin bu dövrdə Naxçıvanın işğalı ilə bağlı qəsbkarlıq planlarına toxunaraq deyirdi: “...Əslində isə ermənilərin planları daha geniş idi və onların torpaq iddialarının əsas hədəfi məhz Naxçıvan idi. Onlar Zəngəzurun Ermənistanı ilhaq edilməsini bu yolda atılmış mühüm addım hesab edirdilər” [10, 1999, 5 fevral]. 1918-ci ilin iyununda Andranikin quldur dəstələri Naxçıvan şəhəri ətrafına qədər gəlib, vəhşicəsinə əhalini qırır, kəndləri yandırır viranə qoyurdu.

Bölgəni erməni təcavüzündən qorumaq məqsədi ilə 1918-ci ilin noyabrında Naxçıvan Şərur-Dərələyəz qəzaları, Ordubad, Culfa, Vedibasar, Qəmərli və Mehri əyalətlərindən ibarət “Araz-Türk Respublikası” yaradıldı. Respublika 1919-cu il yanvarın 4-də ilk hökumət bəyannaməsində elan etdi ki, Naxçıvan həmişə özünü Azərbaycanın tərkib hissəsi hesab etmişdir və Ermənistanın hərbi təcavüzünə qarşı Azərbaycandan kömək gözləyir [48, s. 199]. Naxçıvanın və əhatə etdiyi digər ərazilərin erməni vəhşiliyindən müdafiəsinin təşkili üçün yaradılan bu dövlət cəmi bir neçə ay mövcud oldu. Belə ki, 1919-cu ilin yanvar ayında ingilislər Naxçıvana gəldikdən sonra Araz-Türk Respublikasının fəaliyyəti zəiflədi və həmin ilin aprel ayının əvvəllərində süqut etdi.

Araz-Türk Respublikasının ləğv edilməsi Azərbaycan hökumətini narahat edir və hiddətləndirirdi. Cümhuriyyət hökuməti Naxçıvanı bilavasitə erməni təcavüzündən qorumaq iqtidarında olmadığından və bunun üçün hərbi imkanlar da məhdud olduğundan, hökumət heç olmasa diplomatik vasitələrlə Naxçıvanın işğalının qarşısını almağa çalışırdı [233, s. 72]. 1919-cu il mayın 3-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin İrəvanda diplomatik nümayəndəsi M.Təkinkinin Ermənistanın xarici işlər

nazirinə təqdim etdiyi bəyanatda erməni qoşunlarının “Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvana” göndərilməsinə qarşı ciddi etiraz ifadə edilirdi [72, s. 69].

İngilislərin Naxçıvana gəlişindən sonra Araz-Türk Respublikasının müdafiə səylərinin lazımi nəticələr verməyəcəyini başa düşən Azərbaycan hökuməti Naxçıvanı nəzarət altına qaytarmaq və bölgənin müdafiəsi işində yaxından iştirak etmək üçün 1919-cu il fevralın 28-də Naxçıvan general-qubernatorluğunun yaradılması haqqında qərar qəbul etmiş, əvvəlcə Bəhram xan Naxçıvanskini, həmin ilin avqust ayında isə Səməd bəy Cəmillinskini general-qubernator təyin etmişdi.

Naxçıvanın 1918-1920-ci illərdə düşmən təcavüzündən müdafiəsində Türkiyənin, türk hərbiçilərinin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Həm 1918-ci ildə genişlənən erməni təcavüzünün qarşısının alınmasında, həm Araz-Türk Respublikasının yaradılmasında, həm də 1919-cu il iyulun 18-25-də Naxçıvanda erməni idarəçiliyinin ləğv edilməsində Türkiyə naxçıvanlılara fəal hərbi-siyasi yardım göstərmişdi. 1919-cu ilin avqustundan 1920-ci ilin yanvar ayınadək Azərbaycan hökumətinin, yerli rəhbərliyin və naxçıvanlıların birgə gərgin mübarizəsi nəticəsində bölgəni yenidən erməni idarəçiliyinə təslim etmək məqsədi güdən Naxçıvanda Amerika general-qubernatorluğunun yaradılması səylərinin də qarşısı qətiyyətlə alındı [48, s. 214].

1918-1920-ci illərdə bütövlükdə Azərbaycan xalqına və torpaqlarımıza qarşı genişlənən erməni təcavüzü, yürüdülmən soyqırım və deportasiya siyasəti Naxçıvanda da öz ağır izlərini buraxmışdı. Türkiyə mənbələrinin məlumatına görə, həmin illərdə Naxçıvanda 73727 nəfər erməni vəhşiliyinin qurbanı olmuşdu. Bu illərdə Naxçıvan,

Ordubad, Şərur-Dərələyəz qəzalarında təkə kənd əhalisinin sayı 52 min nəfər azalmış, 287 kənd tamamilə və ya qismən dağıdılmışdı. Təkə Naxçıvanın əhalisi kəskin şəkildə – 38 faiz azalaraq, 1921-ci ildə 72182 nəfərə enmişdi. Lakin naxçıvanlıların qətiyyətli mübarizəsi burada ermənilərin sayca üstünlüyə nail olmaq iatiqamətindəki cəhdlərini puça çıxarmışdı. Belə ki, hətta bütün qanlı cinayətlərdən sonra, 1921-ci ildə ermənilər Naxçıvanda əhalinin cəmi 12 faizini təşkil edirdilər [48, s. 225].

1920-ci ildə bölgədə yeni siyasi şərait yarandı. Həmin il aprel ayının 28-də Azərbaycan, iyul ayında isə Naxçıvan rus-sovet qoşunları tərəfindən işğal edildi. 1920-ci il iyulun 28-də Naxçıvan Sovet Respublikası elan edildi [195, s. 15]. Lakin sovet Rusiyası Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə verilməsi ilə bağlı siyasət yürütməyə başladı. Hətta iş o yerə gəlib çatmışdı ki, daşnaklar sovet hökumətinin elə ilk günlərində Naxçıvanın ermənilərə verilməsi ilə bağlı əvvəllər belə səsəndirmədikləri ultimativ tələblər də irəli sürmüşdülər. Lakin yenə də naxçıvanlıların qətiyyətli müqaviməti, habelə sovet qoşunları ilə bərabər bölgədə hələ də 8 minədək türk hərbiçisinin qalması son nəticədə daşnak planlarının iflası ilə nəticələndi. Azərbaycanın Ədliyyə Komissarı Behbud ağa Şahtaxtinskiyin apardığı işlər nəticəsində daşnak hökumətinin süqutundan sonra Ermənistan İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 28-də verdiyi bəyanatla Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanıdığını və ona qarşı ərazi iddialarından imtina etdiyini bildirdi [48, s. 233].

1921-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan, Ermənistan və RSFSR nümayəndələrinin Azərbaycan və Ermənistan inqilab komitələrinin bəyanatlarına münasibətlə bağlı keçirdikləri rəy sorğusunda Naxçıvan əhalisinin 90 faizi

diyarın muxtar respublika hüququnda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi [165, s. 341-342]. Səsvermənin nəticələri 1921-ci ildə imzalanmış Moskva və Qars müqavilələrində əks olunmuş müvafiq maddələrdə də öz əksini tapdı. 1921-ci ilin mart ayının 16-da RSFSR ilə Türkiyə arasında Moskvada imzalanan müqavilənin [235, s. 84-87] 3-cü maddəsinə əsasən, “danışıq aparən tərəflər müqavilənin 1 (C) əlavəsində müəyyən edilən sərhədlər daxilindəki Naxçıvan ərazisinin, qəyyumluğunu üçüncü bir dövlətə heç bir vaxt güzəştə getməməsi şərti ilə, Azərbaycanın tərkibində muxtar bölgə təşkil edilməsi barəsində razılığa gəlmişlər”.

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun yekun olaraq müəyyən edilməsi və möhkəmləndirilməsində növbəti mühüm addım 1921-ci il oktyabrın 13-də bir tərəfdən Türkiyə hökuməti, digər tərəfdən Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan sovet hökumətlərinin Rusiyanın iştirakı ilə bağladığı Qars müqaviləsi [188, iş 18, v. 135-145] oldu. Müqavilənin 5-ci maddəsində deyilirdi: “Türkiyə hökuməti, Azərbaycanın və Ermənistanın sovet hökumətləri razılığa gəlirlər ki, Naxçıvan vilayəti, bu müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Azərbaycanın qəyyumluğu altında muxtar ərazi təşkil edir”.

Naxçıvan muxtariyyət statuslu ərazi kimi 1920-1923-cü illərdə Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası, 1923-1924-cü illərdə Naxçıvan Diyarı, 1924-cü il fevralın 9-dan 1990-cı il noyabrın 17-dək Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası, 1990-cı ilin noyabrından isə Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırılmışdır.

Tarixən olduğu kimi, sovet hakimiyyəti illərində də Naxçıvanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və maddi-mədəni tarixi bilavasitə Azərbaycanın tarixi inkişafı ilə, bütöv-

lükdə respublikada baş verən hadisələrlə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan 1920-1930-cu illər Naxçıvanın da tarixində ən ağır, faciəli illər kimi qalmışdır. Belə ki, o ötən əsrin 20-ci illərinin sovet hakimiyyəti quruculuğunun məşəq-qətli mərhələsi Naxçıvanda da yaşanmış, 30-cu illərin repressiyası, bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da öz ağır izlərini buraxmışdı. Bu mürəkkəb və həyəcanlı hadisələrin şahidi olmuş Heydər Əliyev o illəri belə xatırlayırdı: “...Mən o günlərin şahidiyəm. Mən Naxçıvanda yaşayırdım. Bizim qonşularımızı iki günün içində gətirib ağlaya-ağlaya avtomobillərə doldurub, çıxarıb Arazın o tayına saldılar. Mən 1937-1938-ci illərdə Naxçıvandan siyasi motivlər üzrə Orta Asiyaya sürgün olunanları da görmüşəm. Onlar orta məktəbdə mənimlə bir yerdə oxuyan qızlar, oğlanlar idi, göz yaşları içində gəlib bizimlə vidalaşırdılar. Biz də başa düşmürdük, gəlib yola salanda görürdük ki, bir günün içərisində onların evlərində-eşiklərində nə vardısıa, tökübdə-dağıdıb, onları avtomobillərə doldurub sürürlər” [58, XIV c., 2005, s. 84].

II Dünya Müharibəsi başlayanda Sovet İttifaqının digər xalqları kimi, azərbaycanlılar da, o cümlədən Naxçıvan torpağının yüzlərlə yetirmələri də silaha sarılıb alman faşizminə qarşı müharibəyə qoşuldular. Müharibədə göstərdikləri şücaətə görə üç naxçıvanlı – Qəzənfər Əkbərov, Nəcəfqulu Rəfiyev və Abbas Quliyev Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldülər. Akim Abbasov, Allahverdi Kərimov, Əli Babayev, Bəxtiyar Kərimov, Əkbər Ağayev, naxçıvanlı qadınlardan Zəriyə Camalbəyova, Dilbər Təhməzbəyova, Surə Allahverdiyeva, Səkinə Şəfiyeva, Səfiyyə Sultanova, Firus Məmmədəliyeva, Lora Abdullayeva və b. döyüş xidmətlərinə görə yüksək orden və medallarla mükafatlandırılmışdılar.

“Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün” şüarı ilə işləyən muxtar respublikanın zəhmətkeşləri müharibə illərində müdafiə fonduna 1 milyon manatdan çox pul, 12 kq qızıl və gümüş, 500 min pud taxıl, 150 min dəst isti paltar, minlərlə sovqat göndərmişdilər [65, s. 116-119].

Müharibə başa çatdıqdan sonra, xüsusən 60-70-ci illərdə Naxçıvan diyarı quruldu, tikildi, inkişaf etdi. 1950-ci ildə sənaye məhsulu istehsalı 1940-cı il səviyyəsini 1,4 dəfə üstələdi. Bu dövrdə elektrik enerjisi istehsalı 4 dəfədən çox artdı. Naxçıvan şəhərində mebel fabriki, mərmər zavodu, çörək zavodu və ət-süd kombinatı iş salındı. Ordubad ipək fabriki yenidən quruldu. Şərur rayonunda elektrik şəbəkələri, Qaraçay və Gümüşlü dağ mədənləri, Şahbuz rayonunda Badamlı mineral sular zavodu və s. sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verildi.

XX əsrin 60-70-ci illəri üçün xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin intensiv inkişafı, sənaye müəssisələrinin, əsaslı tikintinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, əhaliyə göstərilən bütün xidmət növlərinin daha da yaxşılaşdırılması səciyyəvi idi [65, s. 120].

Lakin XX əsrin 80-ci illərinin sonunda bütün SSRİ-də, Azərbaycanda kəskinləşən sosial-siyasi və iqtisadi problemlər Naxçıvanda da özünü bütün cəhətləri ilə göstərirdi. Bu zaman sovet imperiyasının süquta getdiyi, ermənilərin Azərbaycana qarşı daşnak təcavüzünün gücləndiyi bir şəraitdə Naxçıvan böyük əzm və birlik nümayiş etdirdi. 1989-cu il dekabrın sonlarında başlanan sərhəd hərəkəti, 137 km məsafədə sovet-İran sərhəd qurğularının sökülməsi milli-demokratik hərəkətin yüksəlişindən xəbər verirdi. 1990-cı il yanvarın 19-da, qanlı Bakı faciəsindən bir neçə saat əvvəl ermənilərin muxtar respublikanın Sədərək qəsəbəsinə mütəşəkkil hücumu

başladı. Həmin gün xalqın tələbi ilə Naxçıvan MSSR Ali Soveti SSRİ-nin tərkibindən çıxmaq kimi o zaman üçün misli-bərabəri olmayan tarixi bir qərar qəbul edərək bunu kütləvi informasiya vasitələri ilə bir neçə dildə dünyaya bəyan etdi [84, s. 34].

1990-cı il iyulun 22-də Naxçıvan diyarının böyük yetirməsi, görkəmli siyasətçi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi ilə milli-demokratik hərəkat yeni mərhələyə qədəm qoydu. Naxçıvanlılar Heydər Əliyevin simasında öz xilaskarını tapdı. Tezliklə xalqın yekdil səsi ilə Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə, Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilən Heydər Əliyev respublika əhalisinin güvənc yerinə çevrildi. Naxçıvanda milli oyanışın əsası qoyuldu. Bütün bunların sayəsində 1993-cü ildə Naxçıvan artıq bütün regionda milli-demokratik hərəkatının gücləndiyi bir bölgə idi.

Muxtar respublika 1993-cü ilə nisbi ictimai-siyasi sabitlik şəraitində qədəm qoydu. İlin birinci yarısında muxtar respublika xarici, xüsusilə qonşu Türkiyə və İranla əlaqələrinin inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuş, fevral-mart aylarında müvafiq olaraq həmin dövlətlərin Naxçıvanda konsulluqları açılmışdı. Bakıdakı bir sıra xarici ölkə səfirliklərinin nümayəndələri Naxçıvana gələrək Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevlə müxtəlif sahələr üzrə danışıqlar aparmışdılar.

1993-cü il aprelin 2-də düşmənlər tərəfindən Kəlbəcər rayonunun işğalı, Azərbaycanın hərbi münaqişə zonasında mövqelərinin zəifləməsi, ölkə rəhbərliyinin xalq arasında nüfuzdan düşməsi və may-iyun aylarında yaranmış siyasi böhran, xüsusilə 4 iyun Gəncə hadisələrindən sonra Azərbaycan vətəndaş müharibəsinin astanasında, milli

dövlətçiliyimiz məhv olma təhlükəsinin qarşısında dayan-
dı. Ölkəmizin müstəqilliyi üçün yaranmış real təhlükə
1993-cü ilin iyununda görkəmli dövlət xadimi Heydər
Əliyevin yenidən Azərbaycana rəhbərliyə qayıtmasına zə-
min yaratdı. Məhz onun fenomenal rəhbərliyi, müdrik si-
yasəti respublikadakı hərc-mərcliyi aradan qaldırdı, vətən-
daş müharibəsinin, Azərbaycanın əyalətlərə parçalanma-
sının qarşısını aldı, cəbhədə qan tökülməsinə son qoydu.

1993-1995-ci illərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi
sabitlik təmin edildikdən sonra Naxçıvan Muxtar Respub-
likası da sabit inkişaf yoluna qədəm qoydu. 1995-ci il
noyabrın 12-də keçirilmiş parlament seçkiləri nəticəsində
Naxçıvan MR Ali Məclisinin yeni tərkibi formalaşdı.
Dekabrın 16-da Ali Məclisin ilk sessiyasında Vasif
Talibov Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri seçildikdən
sonra muxtar diyarın tarixində keyfiyyətə yeni mərhələ
başlandı. Ötən 17 ildən artıq dövr ərzində Naxçıvanda
siyasi-hüquqi, ictimai-iqtisadi və sosial-mədəni sahələrdə
sürətli inkişafa nail olundu, ardıcıl olaraq genişlənən,
bütün yaşayış məntəqələrini əhatə edən abadlıq və qurucu-
luq siyasəti muxtar respublikanın inkişaf tempinin ən
yaxşı göstəricisinə çevrildi. Naxçıvan Muxtar Respub-
likasının 1998-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyası Qanun
Vasitəsi ilə Demokratiya uğrunda Avropa Komissiyası
(Venesiya Komissiyası) tərəfindən Avropanın digər mux-
tariyyətləri üçün model kimi göstərildi [176, s. 60].

Bu dövrdə makroiqtisadi göstəricilər xeyli yaxşılaş-
mış, muxtar respublika öz sosial-iqtisadi inkişafının sürətli
yüksəlişi dövrünə qədəm qoymuşdu. 2012-ci ildə ümumi
daxili məhsulun həcmi 1995-ci ilə nisbətən 42,5 dəfə, hər
bir nəfərə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 33,7 dəfə,
sənaye məhsulunun həcmi 80,8 dəfə, əsas kapitalla

yönəldilən investisiyalar 294,1 dəfə, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 7,2 dəfə, nəqliyyat sektorunda yük daşınması 19,5 dəfə, informasiya və rabitə xidmətlərinin həcmi 95,3 dəfə, pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 23,9 dəfə, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər 34,9 dəfə, ixracın həcmi 162,2 dəfə, əhalinin gəlirləri 46,5 dəfə, bir nəfərə düşən gəlirlər 36,9 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı isə 22,8 dəfə artmışdır. Əgər 1924-1995-ci illər ərzində muxtar respublikada fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı 56 idisə, 2012-ci ildə bu göstərici 431-ə çatmışdır [228, 2012, 15 dekabr].

Muxtar respublikada elektrik enerjisi təminatının yaxşılaşdırılması məqsədi ilə bu dövrdə 6 elektrik enerjisi istehsal edən müəssisə tikilmişdir. Əgər 2003-cü ilədək muxtar respublikada 1 su elektrik stansiyası var idisə, indi belə enerji istehsal edən müəssisələrin sayı 7-yə çatmışdır. Hazırda 36 maqavat gücündə Ordubad Su Elektrik Stansiyasının inşası davam etdirilməkdədir. Son 10 ildə muxtar respublikada 9 yeni elektrik yarımstansiyası yaradılmış, 4 elektrik yarımstansiyası isə yenidən qurulmuşdur [178, s. 78]. Məhz muxtar respublikada həyata keçirilən enerji siyasətinin nəticəsidir ki, 2012-ci ildə 660 milyon kvt/saat elektrik enerjisi istehsal edilmişdir ki, bu da 1995-ci ildəki göstəricidən 6 dəfə çoxdur. Muxtar respublika elektrik enerjisi idxal olunan regiondan elektrik enerjisi ixrac edən diyara çevrilmişdir. Əgər 2003-cü ildə muxtar respublikaya 949 milyon kilovat/saat elektrik enerjisi idxal olunmuşdusa, 2013-cü ildə 339 milyon kilovat/saat elektrik enerjisinin ixracı təmin olunmuşdur [178, s. 79].

1995-ci ildən 01 yanvar 2012-ci ilədək olan dövr ərzində muxtar respublikada 428 inzibati bina, mənzil-kommunal təsərrüfatı sahəsində 634 obyekt, 158 nasos

stansiyası, 371 subartezian quyusu, 126 körpü, rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsində 268 obyekt və qurğu, 2220 müxtəlif güclü transformator yarımstansiyası, 57 xidmət və ticarət mərkəzləri, 244 elm və təhsil müəssisəsi, 297 mədəniyyət müəssisəsi, 185 səhiyyə müəssisəsi, 35 idman obyektı, 375 halda su, kanalizasiya və drenaj xətləri, əlil, məcburi köçkün, qaçqın, şəhid ailələri, təbii fəlakətdən zərər çəkənlər və digər bu kimi kateqoriyalardan olan şəxslər üçün 473 fərdi ev, 3448 istehsal, xidmət və digər infrastruktur obyektləri istifadəyə verilmişdir.

Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə aparılan məqsədyönlü işlər nəticəsində 1995-2012-ci illərdə muxtar respublikada 76 mindən çox yeni iş yeri yaradılmış, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi demografik vəziyyətə də müsbət təsir etmiş, muxtar diyarın sakinlərinin sayı 426 min nəfəri ötmüşdür [228, 2012, 15 dekabr].

2013-cü ildə isə muxtar respublikada sosial-iqtisadi inkişafın yeni zirvələri fəth edilmişdir. İqtisadi inkişafın əsas ölçüsü hesab olunan Ümumi Daxili Məhsulun həcmi on il əvvələ, 2003-cü ilə nisbətən müqayisəli qiymətlərlə 6,9 dəfə artaraq 2013-cü ildə adam başına 5423 manat olmuşdur. 2003-cü illə müqayisədə 2013-cü ildə sənaye məhsulunun həcmi 49 dəfə, əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar 16,4 dəfə, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 4,7 dəfə, nəqliyyat sektorunda yük daşınması 2,6 dəfə, informasiya və rabitə xidmətləri 10,3 dəfə, pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 11,1 dəfə, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər 12,9 dəfə, ixracın həcmi 96,6 dəfə, icmal büdcənin həcmi 12,7 dəfə, əhalinin gəlirləri 10,2 dəfə, hər bir nəfərə düşən gəlirlər 8,8 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı isə 9,8 dəfə artmışdır. 2013-cü ilin sonunda muxtar respublikada 438

sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ki, bu da 10 il əvvəlki göstəricidən 7 dəfə artıq idi (2003-cü ildə 66 belə müəssisə var idi) [178, s. 78-79].

Bütün bu tərəqqi və inkişafa Naxçıvan Muxtar Respublikasında ümummilli lider Heydər Əliyevin başladığı uğurlu quruculuq siyasətinin davam etdirilməsi nəticəsində nail olunmuşdur. Heç də təsadüf saymaq olmaz ki, 1995-ci ilin dekabrında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçilərkən Vasif Talıbov ilk bəyanatında muxtar respublikanın məhz Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi siyasi xətlə inkişafının prioritet olacağını bildirirdi: “Mənim ayrıca bir fəaliyyət planım olmayacaqdır. Fəaliyyətimi görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin dövlətçilik proqramının Naxçıvanda dönmədən həyata keçirilməsinə həsr edəcəyəm” [103, s. 16].

Əlbəttə, bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanda çoxşaxəli dövlət quruculuğu fəaliyyəti nəticəsində inkişafın yeni mərhələsinə qədəm qoymuş və inkişaf etmişdir. Hazırda muxtar respublikanı intibahın yeni zirvələrinə doğru aparən bu yüksəliş xətti Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin diqqət və qayğısı nəticəsində uğurla və ilbəlil artan tempdə davam etdirilir.

1.2. Heydər Əliyev Naxçıvan və onun tarixi haqqında

Tarix ayrı-ayrı siyasi liderlərin, müxtəlif xalqları təmsil edən görkəmli dövlət xadimlərinin öz ölkələri və xalqları qarşısında, habelə bəşəriyyətin tarixində oynadıqları mühüm rollara dair faktlarla zəngindir. Ümumdünya tarixinin xüsusən yeni və ən yeni dövrünün siyasi

təcrübəsi göstərir ki, bu mərhələdə öz dövlətlərini qurmuş və ya bərpa etmiş xalqlar öz azadlıqlarına məhz milli lider səviyyəsinə yüksəlmiş görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin rəhbərliyi ilə qovuşmuşlar. Hətta bir çox hallarda liderlər ətrafında birləşdikdən sonra xalqlar özlərinin milli dövlət ideyasını yaradaraq apardıqları mübarizə nəticəsində istiqlalıyyət əldə etmiş, öz dövlətçiliyinə sahib çıxmış, müstəqil dövlətlərini yaratmışlar. Bir sözlə, tarixin şahid olduğu bütün istiqlalıyyət mübarizələrində siyasi liderlər başlıca rol oynamışlar.

Bu baxımdan, xüsusən XX əsrdə Azərbaycan tarixi, ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, milli-mədəni inkişafı, dövlət müstəqilliyimizin əldə edilməsi və möhkəmləndirilməsində həmin əsrin sonuncu qərinəsində Azərbaycan siyasi mühitində özünəməxsus müstəsna yer tutmuş Heydər Əliyev xalqımız qarşısında göstərdiyi xidmətləri, siyasi liderlik xüsusiyyətləri ilə və görkəmli dövlət xadimi kimi misilsiz nümunə göstərmişdir.

Adətən, Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrü adlandırılan 1969-1982-ci illər Azərbaycanın kommunist partiyasının diktatura dövləti olan SSRİ tərkibində olduğu, birpartiyalı rejimin dövlət idarəçiliyinin bütün sahələrinə nəzarət etdiyi totalitar sovet hakimiyyəti illəri idi. Bütün sovetlər birliyi miqyasında olduğu kimi, SSRİ-ni təşkil edən müttəfiq respublikaların hər birində kommunist partiyasının respublika təşkilatları dövlət idarəçiliyini həyata keçirirdilər.

Dövrün yaratdığı çox ciddi siyasi-ideoloji buxovlara və təqibə baxmayaraq Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin ilk mərhələsində məhz respublika rəhbərinin özü tərəfindən son dərəcə ciddi düşünülmüş şəkildə milli ideyanın inkişafı prosesi aparılırdı. Azərbaycan dilinin

1978-ci il Konstitusiyasında ayrıca, 73-cü maddə ilə dövlət dili statusunun təmin edilməsi, milli ideya mövzusunda əsərlər yaradan ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin siyasi təqiblərdən qorunması, Azərbaycan tarixinin tədqiqinə diqqətin xeyli artırılması, ciddi maneələrə baxmayaraq tarixi keçmişimizlə bağlı xəritələrin çap edilməsi, hərbi mütəxəssis hazırlığına xüsusi diqqətlə və çox ciddi planla yanaşılması və s. kimi məsələlər ölkənin gələcək perspektivi ilə bağlı əməli-nəzəri potensialın yaradılmasına yönəldilmiş müdrik siyasətin istiqamətlərini təşkil edirdi.

Heydər Əliyevin müdrikliyini təsdiqləyən ən əsas amil isə xalqımızın çoxminillik zəngin tarixinin dərinindən və hərtərəfli öyrənilməsi və araşdırılması ilə bağlı həyata keçirdiyi islahatlar idi. Heydər Əliyev üçün tarix yalnız “üzü keçmişə siyasət” deyildi, həm də daha çox millətin öz həqiqi keçmişini dərinindən öyrənilməyə gətirməsi üçün bir məktəb, ilham mənbəyi idi [82, s. 366].

Bu baxımdan, Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi, araşdırılması sahəsində böyük işlər görməklə bərabər, həm də bu tarixi öyrənilmə tədqiq etməyi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyurdu. Azərbaycan tarixinin inkişaf dinamikasına öz münasibətini bildiren Heydər Əliyev sonralar sovet hakimiyyəti illərini də nəzərdə tutaraq deyirdi: “Tariximiz zəngindir, eyni zamanda əzab-əziyyətli tarixdir. Xalqımız illər boyu böyük sınaqlardan, çətinliklərdən keçmiş, ancaq öz mənliliyini, milliliyini, öz dilini itirməmişdir” [59, s. 24].

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyi dövründə, XX əsrin 60-cı illərinin sonu-70-ci illərinin əvvəllərində, Azərbaycanın ümumi yüksəlişi fonunda xalqımızın tarixi keçmişinə maraq artsa da, bu sahədə ciddi irəliləyişlər hiss

olunmadı. Çünki həmin dövrdə tariximizin tədqiqinin nəticəsi kimi ərsəyə gələn bir sıra əsərlər faktoloji material bazasına görə zəngin olsa da, dövrün siyasi rejiminin ideoloji çərçivəsindən kənara çıxa bilmirdi.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi Heydər Əliyev 1997-ci il yanvar ayının 31-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi, həqiqi və müxbir üzvləri, akademiyanın tabeliyində olan elmi-tədqiqat institutlarının direktorları, ölkənin aparıcı alimləri ilə görüşündə tarixçi alimlərimiz qarşısında Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixini subyektivlikdən uzaq, təhriflərə yol vermədən, olduğu kimi, obyektiv yazmaq, həm də başlıcası, bu dövr tarixini heç bir çətinliyə baxmadan araşdırmaq vəzifəsini qoymuşdu [232, 1998, 10 yanvar]. Heydər Əliyev müstəqillik dövründə yenidən Azərbaycan rəhbəri kimi tarixçi alimlərə, tədqiqatçılara müraciət edərək bildirirdi ki: “Bizim tariximiz, həm qədim tariximiz, həm orta əsrlər tariximiz, həm də son dövrlərin, yəni XVIII-XIX və XX əsrlərin tarixi istənilən səviyyədə yazılmayıb” [58, I c., 1997, s. 154]. O deyirdi ki, Azərbaycanın qədim tarixini, əsrlər boyu keçdiyi yolu gərək həm öz vətəndaşlarımıza, həm də bütün ölkələrdə olan elm adamlarına, respublikamıza maraq göstərən adamlara tanıdaq.

O, Azərbaycanın sovet hakimiyyəti altında olduğu illərin ciddi siyasi-ideoloji maneələrinin müstəqillik dövründə tamamilə aradan qaldırıldığını əsas gətirərək deyirdi: “Biz indi xalqımızın tarixinin yaradılması işini gərək diqqət mərkəzində saxlayaq. 70-ci illərdə mən dəfələrlə Elmlər Akademiyasının qarşısında vəzifə qoydum ki, Azərbaycanın tarixi yazılmalıdır. Amma tarixçilərimiz bu vəzifəni yerinə yetirmədilər, Azərbaycan tarixini yazmamışlar. Amma Azərbaycanın tarixi yazılma-

lıdır. Alimlərimizin, tarixçilərimizin günahından yox, o vaxtın ümumi ideologiyasının təsiri, yaxud bu ideologiyanın tələbi ilə yazılan tarix də, şübhəsiz ki, indi bizi qane edə bilməz. Azərbaycanın XX əsr tarixi yazılmalıdır. XX əsr çox mürəkkəb bir əsrdir. Ancaq bu XX əsrdə yaşadığımız ideologiyaya və onun konsepsiyasına görə bizim tariximiz təhrif olunmuşdur. Ona görə də çalışırdım ki, biz XX əsrin tarixini tez yazaq. Akademiyanın qarşısında duran vəzifələrdən biri də Azərbaycan xalqının XIX-XX əsrlər tarixinin yazılmasıdır” [58, VIII c., 1998, s. 186-187]. Heydər Əliyev artıq müstəqil Azərbaycanın Prezidenti kimi alimlərimiz qarşısında xalqımızın tarixinin yaradılması, yazılması məsələsi ilə ciddi məşğul olmağı mühüm vəzifə kimi müəyyənləşdirirdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycan tarixinin araşdırılması istiqamətindəki fəaliyyətində və fikirlərində Naxçıvanın tarixi və onun elmi cəhətdən dərinlən öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. O, Naxçıvanla bağlı hər bir çıxışında Azərbaycanın bu qədim diyarının tarixi ilə bağlı ən müxtəlif məsələlərə toxunur və tarixin daha əsaslı, obyektiv və əhatəli şəkildə öyrənilərək gələcək nəsillərə çatdırılmasını həlli vacib vəzifə kimi qarşıya qoyurdu.

Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, Naxçıvan Azərbaycanın ən qədim diyarlarından biridir, çox zəngin tarixə malik olan Azərbaycanın bir hissəsidir, qədim tarixi olan Azərbaycan torpağıdır. Bu tarix çox zəngin hadisələrlə doludur. Bunlar hamısı Azərbaycan üçün Naxçıvanın nə qədər qiymətli olduğunu həmişə göstərmiş, göstərir və gələcəkdə də göstərəcəkdir. Azərbaycanın, millətimizin, Azərbaycan xalqının qədimliyini, dərin köklərini, zəngin mədəniyyətini və ulu babalarımızdan bizə gəlmiş irsi daha da dərk etməyin, daha yaxşı bilməyin, şübhəsiz ki,

bugünkü və gələcək nəsillər üçün çox əhəmiyyəti vardır. Bütün Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda bu tədqiqatlar aparılmalıdır, bu işlər görülməlidir [58, XXII c., 2007, s. 194].

O, tarixə münasibətdə yalnız dövlət başçısı kimi deyil, eyni zamanda əsl ziyalı vətəndaş mövqeyindən çıxış edirdi. Naxçıvanın çoxminillik tarixini yüksək qiymətləndirən və bu tarixin tədqiqi səviyyəsi haqqında “...Azərbaycanın bu gözəl, qədim diyarının tarixi hələ indiyə qədər yaxşı təhlil, tədqiq olunmayıbdır, təbii ki, yazılmayıbdır” [58, XXII c., 2007, s. 192], – deyən Heydər Əliyev bu qədim bölgənin tarixinin hərtərəfli və dərinəndən araşdırılmasını daim tövsiyə edir, həm də ərsəyə gələcək yeni elmi əsərlərin yalnız Azərbaycana qarşı əsassız iddialarla çıxış edən ermənilərə qarşı cavab kimi yazılmasını nəzərdə tutmur, bütövlükdə Azərbaycan xalqının tarixinin qədimliyini, mədəniyyətinin zənginliyini dünyaya təqdim etmək kimi daha yüksək amala xidmət etməsini arzulayırdı: “Azərbaycanın bir hissəsi olan Naxçıvanın tarixi ilə əlaqədar gərək çox fundamental əsərlər yaradaq, bu əsərlərlə də təkcə iddiaçılara cavab vermək yox, bütün dünyaya Azərbaycanın qədim, zəngin tarixini, mədəniyyətini göstərək” [10, 1999, 11 fevral].

Naxçıvanın tarixinin min illərlə ölçüldüyünü bildirən Heydər Əliyev deyirdi: “Naxçıvan Azərbaycanın qədim torpağıdır və qədim zamanlardan Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir, Naxçıvanın 3500 illik tarixi var... Naxçıvan həqiqətən zəngin tarixə malik Azərbaycan diyarıdır, torpağıdır. Ancaq eyni zamanda, Naxçıvanın tarixi nə qədər zəngindir, o qədər də keşməkeşlidir, mürəkkəbdir” [58, XIV c., 2005, s. 74].

Böyük dövlət xadiminin düşüncələrində, təbii olaraq, Naxçıvanın tarixi Azərbaycanın ümumi tarixinin kontekstində, ölkənin ən qədim diyarlarından biri kimi şərh olunurdu: “Naxçıvan qədim diyardır. Arxeoloji tapıntıların təhlilinə görə demək olar ki, Azərbaycanın ən qədim diyarlarından biri Naxçıvandır. Bu, üç min il, dörd min il tarixi olan bir diyardır. Naxçıvanın böyük və zəngin tarixi keçmişə vardır” [58, XXII c., 2007, s. 173]. O, Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika kimi unikal siyasi idarəçilik xüsusiyyətlərinə malik Naxçıvanın bütövlükdə tarixinin zənginliyinə işarə edir, onun tarixinin kompleks şəkildə araşdırılmasının zəruriliyinə toxunurdu: “Naxçıvanın tarixi tək-cə muxtar respublikanın yaranmasından başlanmır. Naxçıvan Azərbaycanın ən qədim diyarlarından biridir, çox zəngin tarixə malik olan Azərbaycanın bir hissəsidir, 3500 il tarixi olan Azərbaycan torpağıdır. Bu tarix çox zəngin hadisələrlə doludur” [58, XXII c., 2007, s. 190].

Naxçıvan, həqiqətən, Azərbaycanın ümumi tarixi inkişafı prosesində özünəməxsus iz qoymuş, rol oynamış qədim torpaqlarındandır. Ən qədim insanın izlərinə rast gəlinən bu diyar orta əsrlərdə də ölkəmizin siyasi cəhətdən yüksəlişində yaxından iştirak etmiş, XII əsrdə dövlətçilik ənənələrinin yaranması, formalaşması və inkişafına özünün töhfələrini vermişdir. Bu baxımdan “Naxçıvanın qədim dövlətçilik tarixi vardır. Bu, Azərbaycanın dövlətçilik tarixidir. XII əsrdə Naxçıvan Azərbaycanın Atabəylər-Eldəgizlər dövlətinin, o əsrdə Azərbaycanın ən böyük, ən güdrətli dövlətinin paytaxtı olubdur” [58, XXII c., 2007, s. 192].

Atabəylər dövlətinin süqutundan sonra Naxçıvan

bir müddət ölkənin bütün əraziləri kimi monqol əsarəti altında olmuş, daha sonra isə bir-birini əvəz edən orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin – Qaraqoyunluların, Ağqoyunluların və Səfəvilərin tərkibində ölkəmizin ümumi həyatının qanunauyğunluqları ilə yaşamış, bu feodal dövlətlərin ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatında yaxından iştirak etmişdir. Səfəvilər xanədanının süqutundan sonra, dövlətçilik ənənələrində siyasi pərakəndəlik kimi xarakterizə olunan XVIII əsrdə Azərbaycanın həm şimalında, həm də cənubunda yeni feodal dövlətləri – xanlıqlar meydana çıxdıqda, bir xanlıq da ölkəmizin inkişaf etmiş iqtisadi-siyasi, ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan şəhəri mərkəz olmaqla yaradılmışdı: “Azərbaycanın bir parçası kimi Naxçıvanda dövlətçilik sonrakı dövrlərdə, orta əsrlərdə də olubdur. Azərbaycanın xanlıqlara bölünən dövründə – hər bir xanlıq Azərbaycan dövlətçiliyinin nümunəsidir, biz bu xanlıqları tarixi nöqtəyi-nəzərdən belə qəbul edirik – Naxçıvan xanlığı yaranıbdir. Naxçıvan xanlığı da Atabəylər dövlətçiliyinin davamı kimi özünü göstəribdir. İrəvan xanlığı, Naxçıvan xanlığı Azərbaycanın başqa bölgələrinin xanlıqları – bu xanlıqlar Azərbaycan dövlətçiliyini təmsil ediblər, Azərbaycanı qoruyub yaşadıblar. Ancaq o dövrdə də ayrı-ayrı ölkələr tərəfindən Azərbaycanı, o cümlədən Naxçıvanı ələ keçirmək cəhdləri olmuşdur. Azərbaycan xalqı bunlara da sinə gərmiş, o cümlədən naxçıvanlılar da Naxçıvanı qoruyub saxlamışlar” [58, XXII c., 2007, s. 195-196].

Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində 1747-1828-ci illəri əhatə edən xanlıqlar dövrü xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Belə ki, bu dövrdə ölkənin bütün ərazilərini əhatə edən vahid dövlət yaradılması mümkün olmasa da, hər halda çoxsaylı xanlıqlar müəyyən səviyyədə milli dövlət-

çilik ənənələrinin daşıyıcıları olan feodal dövlətləri idilər. Lakin digər tərəfdən də dövrün siyasi pərakəndəliyi tarixi Azərbaycan torpaqlarının işğalı prosesini asanlaşdırırdı. Buna görə də siyasi baxımdan kifayət qədər ziddiyyətli dövr olan həmin tarixi mərhələnin dərinədən öyrənilməsi, araşdırılması çox aktualdır.

Digər tərəfdən məhz şimal torpaqlarında yaradılmış xanlıqların mövcudluğuna çarizm tərəfindən son qoyulduqdan, Azərbaycan torpaqları parçalandıqdan sonra İrandan və Türkiyədən ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesi reallaşdırılmış və bu proses məlum ağır nəticələrə səbəb olmuşdu. Nəzərə alsaq ki, ermənilər tarixi saxtalaşdıraraq bölgənin avtoxton əhalisi olduqlarını iddia edirlər, onda ermənilərin bölgəyə köçürülməsindən bilavasitə əvvəlki dövrün ictimai-siyasi və etnodemoqrafik tarixinin öyrənilməsi özlüyündə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinin xüsusi isbata ehtiyacı qalmır. Bunu nəzərdə tutaraq Heydər Əliyev deyirdi ki, "...mən daha çox istərdim ki, Naxçıvan xanlığının tarixi çox gözəl yazılsın. Naxçıvan xanlığının çox böyük tarixi var. Bu xanlıq nə vaxt yaranıb, fəaliyyəti nədən ibarət olubdur? Axı Naxçıvanı idarə ediblər. İrəvan xanlığı var. Naxçıvan xanlığı ilə İrəvan xanlığı bir-biri ilə çox bağlı idi. İndi ermənilər deyirlər ki, yox orada ermənilər olubdur. Amma həqiqətən İrəvan xanlığıdır. Naxçıvan xanlığını siz dərinədən öyrənəndə, mütləq İrəvan xanlığına gedib çıxacaqsınız..." [228, 2006, 17 oktyabr].

Bu tövsiyələr əsasında Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının tarixinin daha ciddi öyrənilməsi istiqamətində böyük işlər görüldü, bu xanlıqlarla bağlı bir çox aktual məsələlərə aydınlıq gətirildi [54, 55, 56, 138].

XIX əsr boyu çarizm tərəfindən aparılan köçürülmə

prosesində ermənilərin daha çox məskunlaşdırılmasına çalışıldığı Azərbaycan əraziləri İrəvan və Qarabağla yanaşı, həm də Naxçıvan idi. Ermənilərin köçürülməsinin davam etdirildiyi XX əsrin əvvəllərində rus imperializminin fəal dəstəyi ilə torpaqlarımızı zəbt etmiş ermənilər azərbaycanlılara qarşı öz torpaqlarımızda mərhələlərlə qanlı cinayətlər, qırğınlar törətmiş, yüz minlərlə insanı öz tarixi ata-baba torpaqlarından didərgin salmışlar.

Azərbaycanlılara qarşı soyqırım və deportasiyanın ilk kütləvi mərhələsini təşkil edən 1905-1907-ci illərdə ermənilər, Bakı da daxil olmaqla, Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda azərbaycanlılara qarşı açıq-aşkar milli qırğın həyata keçirdilər. Dinc azərbaycanlı əhalinin zəif silahlandığı, bunun müqabilində isə hərbi-siyasi cəhətdən çar məmurları tərəfindən hər cür himayə olunan ermənilərin getdikcə daha da azğınlaşması nəticəsində Naxçıvan erməni vəhşiliyi ilə üz-üzə qaldı. Bölgənin Naxçıvan, Ordubad, Cəhri, Şıxmahmud, Kültəpə, Əliabad, Çeşməbasar, Tivi, Tumbul və s. onlarla şəhər və kəndlərinin əhalisinə vəhşicəsinə divan tutuldu. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, xalqımıza qarşı yürüdü-lən etnik təmizləmə siyasətinin vüsət aldığı elə ilk mərhələdən ermənilərin işğalçılıq planlarında Naxçıvan həmişə əsas yerlərdən birini tutmuşdur.

Erməni ekspansiyasının və qanlı cinayətlərinin daha mütəşəkkil xarakter aldığı 1918-1920-ci illərdə də Naxçıvan düşmən təcavüzünə məruz qalmış, qonşu İqdir, Qəmərli, Dərələyəz və Uluxanlı bölgələri ilə birlikdə burada da azərbaycanlı əhaliyə divan tutulmuş, yüz minlərlə dinc insan öz yurd-yuvalarından didərgin salınmışdı. Dövrün bütün hərbi-siyasi hadisələrinin xalqımız üçün məşəqqətli və ağır dinamikasına baxmayaraq Naxçıvan

əhalisi öz torpaqlarını qəhrəmanlıqla müdafiə etdi, onu Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qoruyub saxlaya bildi. Diqqətəlayiqdir ki, həmin illərdə ermənilərin bütün iri dövlətlər – Rusiya, İngiltərə, ABŞ tərəfindən hər cür müdafiə olunmasına baxmayaraq naxçıvanlıların mübarizə əzmini qırmaq mümkün olmadı. Naxçıvanlılar misilsiz mərdliklə döyüşüb erməni işğalçılarını Azərbaycan torpaqlarından qova bildilər.

Lakin hadisələrin gedişatında Azərbaycanın Zəngəzur, Dərələyəz, Qəmərli, İrəvan, Göyçə mahalları Rusiyanın və digər imperialist dövlətlərin fəal dəstəyi ilə ermənilər tərəfindən ələ keçirildi və bu ərazilər 1918-ci ildə Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmış erməni dövlətinin ərazisini təşkil etdi. Xüsusən Zəngəzurun işğalından sonra ölkəmizin əsas ərazisi ilə coğrafi cəhətdən ayrı düşmüş Naxçıvanın Azərbaycanın ərazisi kimi qorunub saxlanması uğrunda çox ciddi hərbi-siyasi və diplomatik mübarizə aparıldı. Əslində Naxçıvanın muxtariyyət statusu da bu mübarizənin uğurlu nəticəsi kimi meydana çıxdı. Heydər Əliyev Naxçıvanın tarixinin öyrənilməsini stimullaşdırmaq, xüsusən onun muxtariyyətinin əhəmiyyətini önə çəkmək üçün Naxçıvanın muxtar respublika statusunun rəsmiləşdirildiyi tarixin dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi istiqamətində uzaqgörən addımlar atmış, müvafiq qərarlar qəbul etmişdi.

Bu baxımdan Heydər Əliyev Naxçıvan tarixi ilə bağlı məsələləri şərh edərkən, bütövlükdə Azərbaycan tarixində olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərini xüsusilə fərqləndirir, Naxçıvanın muxtariyyət statusunu şərtləndirən tarixi hadisələrin aydın şərhini verirdi: “Bizim XX əsrdə Naxçıvanın tarixi çox mürəkkəb, ziddiyyətli, çətin olmuşdur. 1917-ci il oktyabr inqilabından sonra – 1924-cü ildə

muxtar respublika elan edilməsinə qədər və 1926-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul olunana qədər, nə qədər ağır, çətin və ziddiyyətli proseslər olmuşdur. Ermənistanın daşnak qüvvələri xüsusən XX əsrdə, ondan əvvəl də həmişə Naxçıvana göz dikmişlər, qəsd etmişlər, Naxçıvanı ələ keçirmək istəmişlər... Təəssüf etmək olar ki, Naxçıvan torpaqlarının bir qismi bəzi hallarda ermənilərin əllərinə keçib, ancaq Naxçıvan öz ərazisini əsasən qoruyub saxlamışdır... Bütün bunlar tarixin səhifələridir. O vaxtlar Naxçıvana göz dikənlər çox idi. Onun məhz Azərbaycanın tərkibində olmasını bir daha təsdiq etmək üçün, o, belə beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapmışdır. 1921-ci ilin mart ayında Moskva müqaviləsi və 1921-ci ilin oktyabr ayında Qars müqaviləsi bağlanmışdır... Eyni zamanda, bunlar Azərbaycanın torpaq, ərazi bütövlüyü uğrunda gedən prosesləri və onların nəticələrini əks etdirən faktlardır. Beləliklə, Naxçıvan çətin bir dövr yaşayıb, sonra Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika kimi fəaliyyət göstərirdi” [58, XIV c., 2005, s. 75-79].

Naxçıvanın tarixi taleyi 1921-ci ildə bağlanmış Moskva və Qars müqavilələri ilə həll edildi. Belə ki, maraqlı tərəflər məhz həmin müqavilələrlə Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi elan etdilər. Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika hüququnda muxtariyyət statusunun verilməsi isə bir neçə mərhələdən sonra reallaşdı. 1921-ci il martın 16-da Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. 1923-cü ildə bu qurum Naxçıvan Diyarı adlandırıldı. Azərbaycan Mərkəzi İnqilab Komitəsinin 1924-cü il 9 fevral tarixli dekreti ilə Naxçıvan Diyarı Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına (MSSR) çevrildi. “Bu, Azərbay-

can xalqının olduqca mürəkkəb bir siyasi şəraitdə əldə etdiyi böyük tarixi nailiyyət idi” [10, 1999, 11 fevral].

Heydər Əliyev siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin istər birinci, istərsə də ikinci mərhələsində Naxçıvanın tarixinin öyrənilməsi istiqamətində bir sıra mühüm addımlar atmış, konkret tədbirlər görmüşdü. Bu baxımdan “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında” Prezident Heydər Əliyevin 4 fevral 1999-cu il tarixli Fərmanı diyarın tarixinin öyrənilməsi üçün çox böyük tarixi və siyasi əhəmiyyətli hadisə idi. Bu fərman Naxçıvana muxtariyyət statusunun verilməsinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması ənənəsinin davam etdirilməsi idi. Yubileyin təşkili üçün yaradılmış Dövlət Komissiyasının iclasında Naxçıvanın qədim tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləyən Prezident muxtar diyarın tarixinin öyrənilməsini Azərbaycan tarixinin tədqiq edilməsi prosesinin tərkib hissəsi kimi görür və milli tarix elmi qarşısında duran vacib məsələləri xatırladaraq deyirdi: “...Bundan sonra da elə əsərlər yaratmalıyıq ki, o əsərlər indi Ermənistan yerləşən həmin torpaqların Azərbaycana məxsus olmasını daim ardıcıl surətdə sübut etsin. Biz bunu etməliyik. Biz gələcək nəsillər üçün bir yol açmalıyıq. Tarix böyükdür. Bir əsrdə olan hadisələr də sonrakı əsrdə dəyişilə bilər. Biz sadəcə, bu həqiqətləri əsərlərdə əks etdirməliyik” [10, 1999, 11 fevral].

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasına dair yubiley tədbirlərinin keçirilməsində başlıca məqsədini belə açıqlayırdı: “...Məqsəd sadəcə bir mərasim keçirməkdən ibarət deyil, məqsəd Azərbaycanın tərkib hissəsi, ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanın tarixini təhlil etmək və bunu geniş kütləyə, o cümlədən beynəlxalq aləmə təqdim etməkdən

ibarətdir ...Biz, ümumiyyətlə, bu işin təməlini qoyuruq və gələcək bir çox illər üçün proqram düzəltməliyik, yaratmalıyıq. Naxçıvanın tarixi bu proqram əsasında öyrənilməli və yazılmalıdır. Bu barədə əsərlər yaradılmalıdır, başqa işlər görülməlidir ...Naxçıvanın qədim və son əsrlərdəki tarixi daha da geniş təhlil olunmalıdır, yazılmalıdır. ...Bir də ona görə ki, biz artıq müstəqil dövlət olaraq tariximizi düzgün, doğru, kənar təzyiqlərdən azad şəkildə özümüz müəyyən edirik və bu halda da müəyyən edirik, edəcəyik” [58, XIX c., 2006, s. 145-147].

Naxçıvana 2002-ci ilin avqust ayındakı səfərində Prezident Heydər Əliyev bu qədim diyarın tarixinə bir daha toxunaraq vurğulayırdı ki: “Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsidir, gözəl bir diyardır və Azərbaycan ərazisində ən qədim insan məskənlərindən biridir. Naxçıvanın tarixini tarixçilər müxtəlif cür deyirlər. Biri deyir onun üç min il tarixi var. Biri deyir, onun bizim eradan çox-çox əvvələ aid böyük tarixi var. Bu fərziyələrin hər birinin əsası var. Sadəcə, bizim tarixçilər, arxeoloqlar gərək bundan sonra Naxçıvan tarixi haqqında daha da geniş axtarışlar aparsınlar və Naxçıvanın tarixini ətraflı yazıb hazırlasınlar” [10, 2002, 18 iyun].

Göründüyü kimi, Heydər Əliyev Naxçıvan tarixinin geniş şəkildə tədqiq edilməsi, öyrənilməsi vəzifəsini həmişə irəli sürmüş, bu vəzifənin həlli üçün dəqiq istiqaməti müəyyən etmiş, ciddi siyasi dəstək vermiş və tarixə obyektiv yanaşmağı vacib saymışdır.

Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı 1990-cı illərin ortalarından əsaslı tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanıldı. İlk dəfə 1996-cı il iyulun 11-13-də Naxçıvan şəhərində “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpozium Naxçıvan tarixinin

öyrənilməsi, tədqiqi işinə geniş imkanlar açmaqla bərabər, Azərbaycan tarix elmində mühüm hadisə oldu. Bu simpoziumda Naxçıvan tarixinin bütün dövrləri təhlil edilmiş, tutarlı fakt və dəlillər aşkar edilmiş, tezislər çap edilmişdir [197].

1997-ci ildə “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” ilk dəfə nəşr olundu ki, bu da Naxçıvan tarixinin müəyyən dövr üçün bir sıra maraqlı məsələlərinin öyrənilməsi dəyərli mənbə hesab oluna bilər. Ulu öndərimizin tariximizin hərtərəfli öyrənilməsi məsələsini məqsəd kimi qarşıya qoyması nəticəsində xeyli sayda monoqrafiya, məcmuə nəşr edildi. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” kitabı [193] 2001-ci ildə yenidən nəşr edildi [194]. 1998-ci ildə Ankarada nəşr olunan “Tarihte və günümüzde Nahçıvan” adlı kitab da [235] bölgənin tarixi haqqında yazılmış ilk qiymətli əsərlərdən idi.

Muxtar respublikada 2006-cı il iyunun 9-10-da keçirilmiş “Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri” mövzusunda beynəlxalq əhəmiyyətli simpozium Naxçıvan tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynadı və tarix elminin zənginləşməsinə mühüm töhfə verdi. Simpoziumda bölgənin XIX-XX əsrlər tarixinə daha geniş yer verilmiş, böyük aktualıq kəsb edən problem-məsələlər diqqət mərkəzində olmuşdu [69, 73, 146, 206].

Naxçıvanın tarixinin, mədəni irsinin daha geniş miqyasda tədqiqi üçün ciddi addımların atılması zəruri idi. Məhz bu baxımdan Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin yaradılması haqqında 7 avqust 2002-ci il tarixli Sərəncamı mühüm tarixi əhəmiyyətə malik bir qərar idi. 2002-ci il

avqustun 12-də Heydər Əliyev bu əlamətdar hadisə ilə əlaqədar Naxçıvan MR Ali Məclisinin iclas salonunda AMEA-nın nümayəndə heyəti, tanınmış alimlər, ictimaiyyət nümayəndələrinin iştirakı ilə müşavirə keçirmişdi. Müşavirədə o, Azərbaycanın, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan MR-nın tarixi, mədəniyyəti, elmi ədəbiyyatının yenidən, dərinlən araşdırılması və elmi əsərlərin, kitabların hazırlanmasına böyük ehtiyac olduğunu qeyd etmiş, bu sahədə işlərin sürətləndirilməsinin vacibliyini vurğulamışdı: “Biz indi müstəqil Azərbaycanda özümüz ölkəmizin, torpağımızın sahibi olduğumuz halda, gərək bu qədim, çox zəngin tariximizi araşdırıb meydana çıxaraq və bu gün də, gələcəkdə də xalqımızın dərin köklərini ümumi, bəlkə də bəzən çox gözəl ifadələrlə bəzənmiş sözlərlə yox, elmi sübutlarla, elmi əsaslarla həm öz xalqımıza çatdıraraq, həm də dünyaya göstərək ki, Azərbaycan xalqının kökü haradandır, tarixi nədir və Azərbaycan bir ölkə kimi bəşər tarixində hansı yeri tutur. Mən açıq deyə bilərəm ki, görkəmli yer tutur. Ancaq biz bunu indiyə qədər göstərə bilməmişik.

Azərbaycan haqqında fikirlərimi sizə çatdıraraq demək istəyirəm ki, bu baxımdan Naxçıvan xüsusi yer tutur. Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi Azərbaycan tarixinin çox parlaq səhifələrindəndir. Əgər Azərbaycan tarixi haqqında, ümumiyyətlə, bir çox işlər görülərsə, Naxçıvanın tarixi haqqında və Naxçıvanın bir diyar kimi öyrənilməsi – həm təbiətinin, həm adət-ənənələrinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi barədə çox az işlər görülübür. Bunları nəzərə alaraq, mən bu Sərəncamı vermişəm” [16, s. 17].

Heydər Əliyev müşavirədəki çıxışında, eyni zamanda, AMEA Naxçıvan Bölməsinin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən danışaraq bu vəzifələrin icra edilmə-

sindəki əsas məramı da açıqlamışdı: “Ümumiyyətlə, bizim böyük məqsədimiz Naxçıvanın tarixini bütün, hərtərəfli öyrənmək, tədqiq etmək, onları həm elmi kitablarda dərc etmək, həm populyar kitablarda dərc etmək, həm də təbliğat materiallarında istifadə etməkdir” [16, s. 27].

Zəngin, hərtərəfli və dərin tarixi biliyə malik olan Heydər Əliyev doğma tarixin doğru-düzgün araşdırılması, öyrədilməsi və təbliğ olunmasını daim diqqət mərkəzində saxlamış, bu mühüm sahəyə böyük qayğı göstərmiş, metodoloji göstərişləri və apardığı çox dəyərli ümumiləşdirmələrlə tarix elminin inkişafına güclü təkan vermişdir [145, s. 377].

Naxçıvan Regional Elmi Mərkəzinin bazasında yaradılan AMEA Naxçıvan Bölməsi daha geniş təşkilati struktura və elmi bazaya malikdir ki, bu da tezliklə bölgənin tarixi, ədəbi-mədəni mühiti, incəsənəti, habelə təbii ehtiyatları, flora və faunası ilə bağlı sanballı əsərlərin meydana gəlməsində, bölmənin elmi potensialının artmasında özünü göstərdi. Eyni zamanda ötən dövrdə Bölmənin maddi-texniki bazası daha da gücləndirilmişdir. AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması haqqında Heydər Əliyevin imzaladığı Sərəncam təkcə Naxçıvanın deyil, bütövlükdə Azərbaycan xalqının tarixinin geniş planda öyrənilməsi istiqamətində atılan çox mühüm addım idi.

Qısa zaman kəsiyində Naxçıvan tarixi ilə bağlı iki cildlik “Naxçıvan Ensiklopediyası” [169, 170], “Naxçıvan Muxtar Respublikası” [174], “Naxçıvan Muxtar Respublikası-80. Tarixi-statistik məcmuə” [175], “Naxçıvan – Azərbaycanın tarixi diyarıdır” [65], “Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə” [212], “Gəmiqaya təsvirləri” [35], “Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası” [36], “Gəmiqaya” [61; 166],

“Gəmiqaya rəsmləri” [167], “Naxçıvan tarixi atlası” [196] və onlarla bu kimi maraqlı kitab və monoqrafiyalar yazıldı.

Y.Mahmudov [144, 146], N.Vəlixanlı [231], V.Əliyev [64-67], F.Səfərli [216, 217], V.Piriyev [206, 207], K.Şükürov [148; Y.Mahmudovla birgə, 229], Z.Şahverdiyev [224, 225, 226; İ.Zeynalovla birgə], E.Cəfərli [48], N.Quliyev [138], İ.Kazımov [119] və b. Naxçıvan tarixi məsələləri ilə bağlı geniş tədqiqatlar apardılar və qiymətli əsərlər yazdılar.

Azərbaycan Prezidenti olduğu illərdə Naxçıvana daim böyük diqqətlə yanaşan Heydər Əliyev Azərbaycanın bu qədim diyarının tarixinin, mədəniyyətinin müasir elmi üsul və əsaslarla dərinlən, hərtərəfli araşdırılması, yüksək səviyyədə tədqiq olunması üçün böyük işlər görmüşdür.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin Naxçıvanla, onun siyasi tarixinin, mədəni potensialının öyrənilməsi və inkişafı ilə bağlı qoyduğu əhəmətlər bu gün də Azərbaycanda dövlət səviyyəsində davam etdirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2004-cü il 9 fevral, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 85 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2009-cu il 6 fevral, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2014-cü il 14 yanvar tarixli Sərəncamlar ulu öndər Heydər Əliyevin bu sahədəki ideyalarının yaşadılmasına, təşəbbüslərinin və əhəmətinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik yubileyi münasibəti ilə tənənəli mərasimdə iştirak edən Azərbay-

can Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Naxçıvanın ölkəmiz üçün əhəmiyyətindən danışaraq deyirdi: “Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın əsas hissəsindən təcrid olunmuş vəziyyətdə yaşayır. Naxçıvan Heydər Əliyevin doğma vətənidir. Mən də bu hisslərlə yaşayıram. İstəyirəm biləsiniz ki, mənim də qəlbimdə Naxçıvanın xüsusi yeri var və bu yer çox böyükdür. Bu torpaq mənim də Vətənimdir, mənim övladlarımla da Vətənidir. Əminəm ki, biz – Heydər Əliyevin davamçıları Naxçıvanı da, Azərbaycanı da Heydər Əliyevin yolu ilə inamla yeni qələbələrə doğru aparacağıq” [228, 2004, 16 may].

“Naxçıvan Muxtar Respublikasının 85 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Sərəncamda qeyd edilirdi ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının 85 illiyinin qeyd olunması olduqca mühüm və zəruri bir məsələdir. Çünki Ermənistanın apardığı təcavüzkar siyasət nəticəsində Azərbaycandan qismən təcrid olunmuş vəziyyətdə, blokada şəraitində yaşamaq məcburiyyətində qalan, tez-tez bədnam qonşuların ərəzi iddiaları obyektinə çevrilən Naxçıvanın tarixinin hələ də tədqiq edilməyə ehtiyacı olan səhifələri açılmalı, Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə və çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik olan bu diyarın tam dolğun, obyektiv tarixi xalqımıza, dünya ictimaiyyətinə olduğu kimi çatdırılmalı, erməni siyasətçilərinin tarixi saxtalaşdırmaq cəhdlərinə tutarlı cavab verilməlidir [10, 2009, 10 fevral].

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin muxtar respublikanın 90 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı imzaladığı Sərəncamda müstəqillik dövründə apardığı böyük mübarizəyə və əzmə görə Naxçıvana və naxçıvanlılara çox yüksək qiymət verilmişdir: “Naxçıvan əhalisinin milli istiqlal ideyalarına bağlılıq nümayiş etdirə-

rək dövlət müstəqilliyimizin bərpası, qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsində müstəsna xidmətləri vardır. Bu gün yüksək potensiala malik muxtar respublika bütün dövlət proqramlarını, infrastruktur layihələrini böyük uğurla həyata keçirməsi sayəsində ölkədə dinamik inkişaf xəttinə uyğun, fasiləsiz aparılan irimiqyaslı quruculuq, abadlıq işlərinin fəal iştirakçısıdır. Naxçıvan hazırda mötəbər beynəlxalq tədbirlərin təşkil olunduğu məkana çevrilmişdir” [177, s. 4].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yubiley tədbirlərinin böyük təntənə ilə qeyd edilməsi xalqımızın dünəni, bu günü və sabahı üçün çox mühüm siyasi əhəmiyyəti olan hadisə idi.

1.3. Heydər Əliyevin Naxçıvanda dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi istiqamətində fəaliyyəti

Tarixən öz müstəqil milli dövlətçiliyini qurmuş xalqların taleyini böyük tarixi şəxsiyyətlərsiz təsəvvür etmək çətindir. Belə siyasi liderlər, adətən, öz xalqını irəli aparan, onun milli-mənəvi irsini, tarixi kimliyini qoruyub saxlayan milli liderlərə çevrilirlər.

Bu gün müstəqil Azərbaycanın mövcudluğunu, müs-təqilliyini illərdir qoruyaraq daha da möhkəmləndirilməsi xalqımız arasında ümummilli lider statusu ilə anılan Heydər Əliyevin adı ilə bilavasitə və müstəsna dərəcədə bağlıdır. O, bir milli lider kimi, bütün həyatını və siyasi fəaliyyətini mənsub olduğu xalqa xidmətə həsr etmiş və özünün Azərbaycana rəhbərliyinin hər iki dövründə ölkəmizi çətin sınaqlardan çıxararaq tərəqqiyə doğru aparmağa nail olmuşdur.

Heydər Əliyevin sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkə həyatının bütün sahələrində müsbət dəyişikliklər qısa zamanda özünü göstərdi. Onun respublikada böyük siyasi əzmlə, qətiyyətlə həyata keçirdiyi tədbirlər bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvan MSSR-in də iqtisadi, ictimai-siyasi həyatına öz müsbət təsirini göstərdi, muxtar respublika qısa zaman kəsiyində əsrə bərabər inkişaf yolu keçdi [126, s. 8].

Həmin dövrdə kommunist partiyası sovet siyasi sisteminin əsas və aparıcı siyasi qüvvəsi idi. Ona görə də həyatın bütün sahələrinin inkişafı bilavasitə partiya-siyasi işin keyfiyyətindən, partiya komitələrinin fəaliyyətindən birbaşa asılı idi. Heydər Əliyev respublikada partiya-təşkilatı və partiya-siyasi işin yüksəldilməsi, Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin (Naxçıvan VPK) işində dönüş yaradılması məqsədilə muxtar respublikaya səfərlər edir, nöqsanları və onların aradan qaldırılması yollarını göstərirdi.

1974-cü ildə Heydər Əliyev Naxçıvan VPK-nın XXX konfransında çıxış edərək bildirmişdi ki, Naxçıvan MSSR-in sakinləri əməksevər, çalışqan camaatdır. Onlar çətinlikləri müvəffəqiyyətlə aradan qaldıran, heç zaman geri çəkilməyən, nikbinliyi, yaxşı siyasi əhval-ruhiyyəni hifz edən adamlardır... Açıq demək lazımdır ki, belə zəhmətsevər adamlarla Naxçıvan MSSR iqtisadiyyatını xeyli yüksək inkişaf səviyyəsinə qaldırmaq olardı [183, v. 104-105].

Heydər Əliyev Naxçıvanın uzun müddət geridə qalmasının səbəbini Azərbaycanın müvafiq nazirliklərinin, idarələrinin muxtar respublikaya diqqət yetirməmələrində görürdü. Eyni zamanda, bunun digər səbəbi kimi Naxçı-

van VPK-nın mövcud imkanlarından lazımınca istifadə edilməməsi ilə əsaslandırır. Buna görə də o, Heydər Əliyev vilayət, şəhər və rayon partiya komitələrinin fəaliyyətində olan nöqsanları tənqid etmiş və bu sahədə dönüş yaradılmasını tələb etmişdi.

Heydər Əliyev muxtar respublika partiya, sovet, həmkarlar ittifaqı, komsomol, təsərrüfat orqanları barəsində danışarkən, onların işindəki qüsurların əsas səbəbi kimi Naxçıvan VPK, Naxçıvan MSSR Ali Soveti və Nazirlər Sovetinin təşkilatçılıq işindəki ciddi nöqsanları göstərirdi. Naxçıvan MSSR-ə rəhbərlik edən şəxslərin fəaliyyətində olan nöqsanları qeyd edirdi: “Hər kəs öz işinə, öz kollektivinə, öz diyarına, respublikasına can yandırmalıdır. Yalnız belə olduqda, Naxçıvan MSSR-in zəhmətkeşləri böyük və məsul vəzifənin öhdəsindən gələ bilirlər” [183, v. 124-125].

Bu dövrdə muxtar respublikada hüquq pozuntuları, hüquq qaydalarına əməl edilməməsi, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin zəif aparılması, rüşvətxorluğa qarşı mübarizənin yarıtmaz aparılması halları özünü göstərirdi. Bu baxımdan Naxçıvan MSSR Ali Məhkəməsinin, Prokurorluğunun və Ədliyyə Nazirliyinin fəaliyyətlərində olan qüsurlar açıqlanmış və bu nöqsanların aradan qaldırılması üçün müvafiq tapşırıqlar verilmişdi.

Heydər Əliyev Naxçıvan MSSR-də olarkən neqativ hallara qarşı daha ciddi mübarizə aparmağı təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi tapşırmış və müvafiq qərarlar qəbul etmişdi. Azərbaycan SSR Prokurorluğundan, Ədliyyə Nazirliyindən və Ali Məhkəməsindən Naxçıvan MSSR-nin müvafiq tabeli orqanlarının fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirmək, muxtar respublikanın inzibati orqanlarının işinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün zəruri tədbirlərin

görülməsi məsələləri bu qəbul edilən qərarlarda öz əksini tapmışdı [26, v. 6-7].

Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-in hökumət orqanlarından Naxçıvan MSSR-ə münasibətlərini dəyişməyi, regiona kömək etməyi tələb edirdi. Məhz onun diqqət və qayğısı nəticəsində muxtar respublikanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında irəliləyiş hiss olunmağa başlandı. Əldə edilmiş uğurlar ali dövlət orqanları tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. “Sovet xalqlarının mehriban dostluğunun möhkəmləndirilməsində böyük müvəffəqiyyətlərinə görə” və SSRİ-nin 50 illiyi münasibətilə Naxçıvan MSSR Xalqlar Dostluğu ordeni ilə təltif edilmişdi. 1974-cü ildə fevralın 21-də Heydər Əliyev özü bu ordeni Naxçıvan MSSR-in bayrağına sancaraq nitq söyləmişdi [125, s. 126].

1974-cü ilin fevral ayının 9-da Naxçıvan MSSR-nin yaradılmasının 50 illiyi tamam oldu. “Kommunist quruculuğunda qazandığı müvəffəqiyyətlərə görə” və muxtar respublikanın 50 illiyi ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan MSSR Oktyabr İnkilabi ordeni ilə təltif olundu. Həmin ilin oktyabrında Naxçıvanda, Bakıda, habelə digər bölgələrdə muxtar respublikanın yubileyi geniş şəkildə qeyd edildi. Oktyabrın 5-də Naxçıvan şəhərində keçirilən bayram tədbirlərində Heydər Əliyev şəxsən iştirak etdi.

1978-ci ilin oktyabrında Naxçıvanda üçüncü dəfə səfərdə olan Heydər Əliyev buradakı ictimai-siyasi iqtisadi vəziyyətlə tanış olmuş, respublika rəhbərliyi qarşısında konkret vəzifələr qoymuşdu. Həmin vəzifələr 1978-ci il oktyabrın 28-də keçirilmiş Naxçıvanın VPK-nın plenumunda geniş müzakirə edilərək müvafiq qərarlar qəbul edilmişdi. Muxtar respublikada kadr ehtiyatının yaradılması, onların düzgün yerləşdirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atılmışdı. Bir çox məsul vəzifələrdə çalı-

şanlar işlərində yaranan nöqsanlara görə vəzifələrindən azad edilmişdi.

Bütün bu tədbirlərin davamı kimi 1979-cu ilin əvvəllərində Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Naxçıvanda kadrlarla işin vəziyyətini araşdırmaq məqsədi ilə muxtar respublikaya Azərbaycan KP MK-nın məsul işçilərindən ibarət qrup göndərildi və araşdırmalar aparıldı. Naxçıvan MSSR-də kadrlarla iş və ehtiyat kadrların hazırlanması vəziyyəti 1979-cu il aprelin 6-da Azərbaycan KP katibliyində müzakirə edilərək müvafiq qərar qəbul edildi [29, v. 1-11].

1980-ci ilin may ayında Heydər Əliyevin Naxçıvana dördüncü gəlişi muxtar respublikanın ictimai-siyasi həyatında mühüm hadisəyə çevrildi. Heydər Əliyev mayın 24-də Naxçıvan şəhərində partiya, əmək və müharibə veteranları ilə bir-bir əl tutaraq görüşmüş, onların xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş, problemləri ilə yaxından tanış olmuşdu [220, 1980, 25 may].

Həmin səfər zamanı Naxçıvan VPK-nın büro üzvləri, muxtar respublikanın rəhbərləri, Azərbaycan SSR-nin nazirlik və baş idarələrinin rəhbərləri ilə birgə Naxçıvan MSSR-nin gələcək inkişafı üçün proqram hazırlanması qərara alınmış, gələcək sosial-iqtisadi inkişaf planı da müəyyənləşdirilmişdi [184, v. 112-115].

Heydər Əliyev 1982-ci il oktyabr ayında Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi kimi Naxçıvan MSSR-ə son dəfə səfər etmişdi [185, v. 27-56].

1970-1985-ci illərdə Naxçıvan VPK-nın XXIX, XXX, XXXI, XXXII konfranslarında, plenumlarında respublikanın iqtisadi, mənəvi və sosial-mədəni inkişafı ilə bağlı bir sıra məsələlər müzakirə edilmiş, tədbirlər

həyata keçirilmişdi.

Naxçıvan MSSR Ali Soveti muxtar respublikanın ali hakimiyyət orqanı hesab olunurdu. 1970-1985-ci illərdə Ali Sovetə 4 dəfə seçkilər keçirilmişdi. 5 il müddətinə seçilən muxtar respublikanın Ali Soveti 110 deputatdan ibarət idi. Naxçıvan MSSR-dən Azərbaycan SSR Ali Sovetinə isə 18 deputat seçilirdi [244, s. 22-31].

1978-ci il mayın 30-da IX çağırış Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin səkkizinci sessiyası muxtar respublikanın yeni Konstitusiyasını qəbul etmişdi.

SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini təyin edilməsi ilə əlaqədar olaraq 1982-ci il dekabr ayının 2-də Azərbaycan KP MK-nın plenumunda Heydər Əliyev birinci katib və MK bürosunun üzvlüyündən azad edildi [120, 1982, 4 dekabr]. Beləliklə, Heydər Əliyevin Azərbaycana bilavasitə rəhbərlik fəaliyyətində fasilə yarandı. Lakin keçmiş SSRİ rəhbərliyindəki məsul vəzifədə işlədiyi 1982-1987-ci illərdə də o, doğma Azərbaycanı diqqətdə saxlayır, problemlərini həll edir, hərtərəfli tərəqqisinə daim qayğı göstərirdi.

1987-ci ildən başlayaraq ermənilər Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə mübarizəyə başladılar. Bu mübarizənin Heydər Əliyevin vəzifədən uzaqlaşdırılmasından dərhal sonra başlaması bu iki hadisə arasında təkzibedilməz bir əlaqənin olduğunu sübut edir. Çünki Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə bütün cidd-cəhdlərinə rəğmən ermənilər Azərbaycan torpaqlarından bir qarış belə qəsb edə bilməmişdilər. Sovetlər birliyində həyata keçirdiyi böyük miqyaslı işlərlə həm xalq kütlələri arasında, həm də Kremldə son dərəcə prinsipial, müdrik, ədalətli, ciddi və əxlaqlı dövlət xadimi kimi nüfuz qazanmış Heydər Əliyevin simasında özünə

ciddi rəqib görən, onun nüfuzundan qorxduğunu gizlətməyən, habelə Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirmək məsələsində erməniləri tam müdafiə edən SSRİ rəhbəri M.Qorbaçov ilk növbədə öz məqsədləri naminə onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı. 1987-ci il oktyabr ayının 21-də keçirilən Sov.İKP MK plenumunda Heydər Əliyev “xəstəliyinə görə” SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsindən azad edildi [123, s. 35]. Heydər Əliyev özü vəzifədən azad edilməsinin səbəblərini belə izah edirdi: “Səbəblər odur ki, işlədiyim son dövrdə Qorbaçov tərəfindən özümə qarşı qeyri-səmimi münasibət hiss edirdim. Bu, çox şeydə özünü biruzə verirdi. Mən vicdanla işləyirdim, işimdə heç bir qüsur görmürdüm. Qorbaçov isə subyektiv hisslərin əsiri oldu, vəssalam” [135, s. 104].

Bundan cəmi bir neçə gün sonra ermənilər Dağlıq Qarabağa dair ərazi iddiaları ilə çıxış etdilər. XX əsrin 80-ci illərinin sonu-90-cı illərin əvvəllərində, SSRİ-nin artıq tənəzzülü prosesinin sürətləndiyi bir vaxtda, Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı məhz torpaqlarımızın müdafiəsi zəminində formalaşdı. Öz tarixi torpaqlarını heç kəsə vermək istəməyən xalq kütlələrinin hərəkatı tezliklə azad, müstəqil yaşamaq uğrunda qəti mübarizəyə çevrildi.

Bunun müqabilində Azərbaycan xalqının mübarizəsini boğmaq, getdikcə daha aşkar və qəti şəkildə səslənən müstəqillik haqqında çağırışları susdurmaq, respublikanı yenidən Moskvanın iradəsinə tabe etmək niyyəti özünü aydın göstərirdi. Bu məqsədlə, habelə Azərbaycanda Heydər Əliyevin güclü nüfuzuna zərbə vurmaq üçün 1988-ci il may ayının 21-də qatı ruspərəst məmur Ə.Vəzirov Azərbaycanda hakimiyyətə gətirildi. Respublikanın o zamankı durumundan və xalqın həyatından tamamilə bixə-

bər olan bu şəxs, eyni zamanda baş verən ictimai-siyasi proseslərin yedəyində gedir, yalnız rəsmi Moskvanın göstərişlərinin icrası ilə məşğul olur, nə dövrün real tələbatlarını, nə də xalq kütlələrinin mənafeyini qətiyyənlə nəzərə almırdı. Hətta 1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda SSRİ rəhbərliyinin təşkilatçılığı ilə qanlı cinayət həyata keçiriləndə sovet ordusunun Bakını yenidən işğal etməsi üçün formal hüquqi əsaslar bilavasitə Ə.Vəzirovun göstərişi ilə yaradılmışdı.

1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda sovet ali rəhbərliyi səviyyəsində Azərbaycan xalqına qarşı dəhşətli cinayət aktı həyata keçirildi. Ə.Vəzirov bu cinayətin baş verməsində məsuliyyət daşdığını dərk edərək Bakıdan Moskvaya qaçdı. 20 yanvar faciəsinin xalq arasında doğurduğu ağır siyasi-psixoloji vəziyyətdə, 1990-cı il yanvarın 24-də Azərbaycan rəhbərliyə gətirilən Ayaz Mütəllibovun fəaliyyəti də sələfindən ciddi şəkildə fərqlənmədi. Artıq xalqın mövcud siyasi quruluşa qarşı qəzəbinin və ictimai-siyasi hadisələrin sonrakı inkişafının qarşısını almaq mümkün olmadı.

Həmin günlərdə, eynilə 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi, Azərbaycanın əsas hissəsi ilə əlaqələri kəsilmiş Naxçıvanda da vəziyyət olduqca gərgin idi. Bu gərginlik 19 yanvar 1990-cı ildə Naxçıvanda xalqın tələbi və təzyiqi ilə Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin növbədənənar sessiyasının çağırılmasına və "Naxçıvan MSSR-də yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət haqqında" Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin qərarının qəbul edilməsinə səbəb oldu. Bu qərarla "muxtər respublikanın ərazi bütövlüyü və vətəndaşların həyatı təhlükə qarşısında" qaldığından Naxçıvan MSSR-in SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq özünü müstəqil respublika elan etdi"yi [228, 1990, 20 yanvar] bəyan

edildi. Azərbaycan rəhbərliyi muxtar respublikanın bu qərarına mənfi münasibət bəsləyərək onun konstitusiyaya zidd olduğunu elan etsə də, müstəqillik uğrunda mübarizənin genişləndiyi bir dövrdə “Naxçıvanın SSRİ-nin tərkibindən çıxıb özünü müstəqil respublika elan etməsi qərarı böyük tarixi əhəmiyyətə malik idi” [76, s. 33].

20 yanvar faciəsi, habelə faciədən sonra Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yaranan yeni situasiya Heydər Əliyevin Moskvadan vətənə qayıdışı prosesini sürətləndirdi. 1990-cı il iyulun 20-də o, Bakıya gəldi. Lakin Heydər Əliyevin Bakıda yaşamasına o zamankı respublika rəhbərliyi səviyyəsində ciddi maneələr və təhdidlər olduğundan iki gün sonra, iyulun 22-də Heydər Əliyev Bakıdan Naxçıvana gəldi. Həmin gün Heydər Əliyevin Naxçıvan şəhərinin mərkəzi meydanında böyük dövlət xadiminin vətənə qayıdışı ilə əlaqədar toplaşan 80 mindən artıq insanla izdihamlı görüşü oldu. Naxçıvanın ölkənin əsas hissəsi ilə təcrid olunaraq blokadaya alındığı ağır və məşəqqətli günlərini yaşadığı bir dövrdə Heydər Əliyevin gəlişi, sözün əsl mənasında xalqın getdikcə sarsılan iradəsinin və müstəqillik arzularının yenidən dirçəlməsində müstəsna həlledici amil oldu. Heydər Əliyev həmin gün meydanda xalq kütlələri önündə öz qısa çıxışında öz xalqı ilə birlikdə olmaq üçün gəldiyini və başlıca məramını bəyan etdi.

1990-cı il avqustun 21-də Heydər Əliyevin avqustun 10-da yazdığı müvafiq ərizəsinə baxan Naxçıvan Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti onun Naxçıvan MSSR vətəndaşı sayılması haqqında qərar verdi. Bu, Heydər Əliyevin 1990-cı il sentyabrın 30-da Azərbaycan və Naxçıvan ali sovetlərinə keçiriləcək seçkilərdə iştirakına imkan verən çox mühüm qərar idi.

Seçkilərdə Heydər Əliyev 340 №-li Nehrəm seçki dairəsindən Azərbaycan SSR-in, Naxçıvan şəhəri üzrə 2 №-li M.F.Axundov seçkilər dairəsindən isə Naxçıvan MSSR-in xalq deputatlığına namizəd göstərildi. Xalqın yekdilliklə namizədliyini dəstəklədiyi Heydər Əliyev seçki qabağı kampaniya zamanı böyük rəğbətlə qarşılandığı hər yerdə seçicilər qarşısında çıxışlarında özünün ali siyasi məqsədlərini və Azərbaycanın qarşısında duran prioritet məsələni belə müəyyənləşdirirdi: “Mənim əsas məqsədim Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və Azərbaycanın hakimiyyətini respublikanın bütün ərazisində bərqərar etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının milli dövlət kimi inkişaf etməsi indi əsas məsələdir. Bunun üçün Azərbaycan tam müstəqil, azad, demokratik respublika olmalıdır. İndi hər şeydən əvvəl bütün siyasi qüvvələr birləşməli, Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyi naminə mübarizə aparmalı, xalqın tərəqqisinə kömək etməlidir. Bütün bu vəzifələri həyata keçirmək üçün ancaq və ancaq birlik, yekdillik lazımdır. Hər cür dedi-qodunu, incikliyi aradan götürməli, bir yumruq kimi birləşməli, xalqımıza düşmən olan qüvvələrə qarşı durmalıyıq. Bunun üçün rəhbərliklə xalqın yekdilliyi tam təmin olunmalıdır” [228, 1990, 26 sentyabr].

1990-cı ilin parlament seçkilərində öz seçicilərinin tam dəstəyini alan Heydər Əliyev bütün rəqiblərinə qalib gələrək Azərbaycan SSR-in və Naxçıvan MSSR-in xalq deputatı seçildi.

Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin yeni çağırışının 1990-cı il noyabrın 17-də keçirilən birinci sessiyasına sədrlik deputatlar tərəfindən Heydər Əliyevə həvalə edildi. Sessiyada Azərbaycan milli dövlətçiliyinin dirçəlişi prosesinin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlər geniş müzakirə

olundu. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının adından “Sovet Sosialist” sözləri çıxarıldı və Naxçıvan Muxtar Respublikası adlandırıldı. Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin adı dəyişdirilərək Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi adlandırıldı [108, s. 20]. Ali Məclisin birinci sessiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət rəmzi olan üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağın Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Heydər Əliyev sessiyada Azərbaycan Ali Soveti qarşısında qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında qəbul edilən qərarı elan etdi: “Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qərarı ilə Azərbaycan Demokratik Respublikasının üçrəngli milli bayrağını Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət bayrağı kimi qəbul edirik və Azərbaycanın ali hakimiyyət orqanına bunu çatdırırıq. Eyni zamanda Azərbaycanın ali hakimiyyət orqanı qarşısında məsələ qoyuruq ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri haqqında qərar qəbul etsin” [128, s. 68].

İctimai-siyasi proseslərin sonrakı axarı bilavasitə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə uzaqgörənliklə qəbul edilən bu qərarlar ölkəmizdə milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası prosesindəki tarixi-siyasi əhəmiyyətini qısa zamanda sübut etdi. Heydər Əliyev özü həmin qərarların qəbul olunması münasibətilə Ali Məclisin sessiyasında etdiyi çıxışda deyirdi: “Biz Naxçıvan Muxtar Respublikasının həyatında böyük tarixi qərarlar qəbul etdik. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeni adı qəbul olundu. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali hakimiyyət orqanının yeni adı qəbul olundu və Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı, milli bayrağı qəbul olundu. Böyük məsələlər həll etdik və bu məsələlərin həll olunmasında deputatlar çox

böyük maraqla, böyük səylə iştirak etdilər, ona görə də mən bu böyük məsələlərin qəbul olunması ilə əlaqədar sizi təbrik edirəm” [228, 2004, 17 noyabr].

Dörd gün sonra, noyabrın 21-də Ali Məclisin sessiyasının növbəti iclasında isə “1990-cı ilin yanvar ayında Bakı hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi haqqında” və “Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyətə münasibət barəsində” qərarlar qəbul edildi. 20 Yanvar gününün muxtar respublikada hər il matəm günü kimi qeyd olunması qərara alındı və bu barədə Azərbaycan Ali Sovetinə təklif verildi.

İlk sessiyada Afiyəddin Cəlilov Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri seçildi.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 5 fevral 1991-ci il tarixdə keçirilən XII çağırış birinci sessiyasında çıxış edən Heydər Əliyevin sayəsində Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrə düzgün qiymət verildi [88, s. 27]. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Azərbaycan Respublikası adlandırıldı, üçrəngli, ay-ulduzlu bayraq Azərbaycanın Dövlət bayrağı elan edildi.

SSRİ-nin tərkibində olan müttəfiq respublikaların böyük əksəriyyətində istiqlal ideyalarının geniş yayıldığı, dünyanın ən böyük sosialist dövlətinin süqutu prosesinin getdiyi bir vaxtda M.Qorbaçov SSRİ-nin saxlanması üçün yeni ittifaq müqaviləsinin bağlanması məqsədi ilə ölkə üzrə referendum keçirilməsinə hazırlıqla bağlı barədə göstəriş vermişdi. Əslində mahiyyətə SSRİ-nin yaradılması haqqında 30 dekabr 1922-ci il tarixli müqavilənin təkrarı olan bu müqavilə rəsmi Moskvanın mənafeyini müdafiə edən siyasi rəhbərliyin olduğu bəzi respublikalarda guya rəğbətlə qarşılanmışdı. Təəssüflər olsun ki, belə rəhbərliyin olduğu həmin respublikalar içərisində

siyasi proseslərin məntiqi ardıcılığından heç cür baş çıxara bilməyən o zamankı Azərbaycan iqtidarı da vardı.

İttifaqı qoruyub saxlamağa cəhd edənlərin əksinə, zəngin siyasi biliklərə və idarəetmə təcrübəsinə malik olan Heydər Əliyev respublika rəhbərliyinin bu mövqeyini Naxçıvan MR Ali Məclisinin 14 yanvar 1991-ci il tarixli sessiyasında kəskin tənqid etdi. O, məsələyə özünün son dərəcə ciddi və qəti münasibətini bildirərək göstərir ki, Azərbaycan üçün bu müqaviləyə girmək, ona müsbət rəy bildirmək xalqımızın qarşısında cinayət etmək deməkdir [128, s. 104-105]. Eyni zamanda, o, faktlara əsaslanaraq Azərbaycan Kommunist Partiyasının diktatura rejiminin mürtəcə siyasəti nəticəsində Azərbaycanda vəziyyətin ağırlaşdığına da diqqəti çəkirdi [88, s. 14-20].

Heydər Əliyev yeni ittifaq müqaviləsinə dair mövqeyini martın 7-də Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyasındakı çıxışında bir daha təkrarladı: “Mən yeni ittifaqa daxil olmağın və bunun üçün referendum keçirməyin heç bir şərt qoymadan əleyhinəyəm. Azərbaycan Respublikası iqtisadi və siyasi müstəqillik yolu ilə getməli, tam istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparmalıdır... Müstəqillik yolu qədər çətin yol yoxdur” [218, 1991, 15 mart].

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan rəhbərliyini M.Qorbaçovun bu siyasi avantürasına qoşulmaq fikrindən daşındırmaq mümkün olmadı. Lakin Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1991-ci il martın 14-də keçirilən sessiyasında SSRİ-nin saxlanılmasına dair 17 mart 1991-ci ildə keçiriləcək ümumittifaq referendumunda muxtar respublikanın iştirak etməməsi barədə qərar qəbul edildi. Hər halda, muxtar respublika istisna olmaqla, Azərbaycanda keçirilən həmin referendumda “mütəşəkkilliklə” iştirak edən respublika əhalisinin guya 95 faizinin ittifaqın

saxlanmasına səs verdiyi bəyan edildi [122, s. 38].

Refrendumun nəticələrinin saxtalaşdırıldığını cəmi bir neçə ay sonra, 1991-ci il avqustun 30-da respublika parlamentinin Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Bəyannamə ilə Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyinə qovuşması, oktyabrın 18-də qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya Aktı və 1991-ci il dekabrın 29-da keçirilən referendumda əhalinin 95 faizinin dövlət müstəqilliyinə səs verməsi qəti şəkildə sübut etdi.

Heydər Əliyev avqustun 29-u və 30-da Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyasında çıxış edərək kommunist partiyasının və respublika rəhbərliyinin fəaliyyətini kəskin tənqid etdi, Azərbaycan kommunist partiyasının və Ali Sovetin buraxılmasını tələb etdi. O, öz fikirlərini və mövqeyini bununla əsaslandırır ki, hələ mart ayında SSRİ-nin saxlanması barədə referendumda iştirak etməyə səs verən parlament indi müstəqilliyimizi məcburiyyət qarşısında qalaraq elan edir. Bu, Heydər Əliyevin hadisələrə düzgün və obyektiv yanaşmasının daha bir ifadəsi idi.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1991-ci il sentyabrın 3-də keçirilən fəvqəladə sessiyası müstəqilliyin bərpasına dair bəyanata əsaslanaraq belə hesab edirdi ki, Azərbaycan Respublikası özünün tam milli, dövlət müstəqilliyinə nail olmalı və mövcud SSRİ əsasında hər hansı bir formada yaradılacaq yeni dövlət ittifaqına daxil olmamalıdır [228, 2006, 1 noyabr].

Həmin sessiyada qəbul edilən başqa bir qərar öz tarixi əhəmiyyətinə görə xüsusilə əlamətdar oldu. Həmin gün deputatların təkidli xahişi və parlament binası önündə mitinq keçirən xalq kütlələrinin tələbi ilə Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri seçildi. Ali Məclisin

sessiyasında bu barədə qərar qəbul olundu: "Heydər Əlirza oğlu Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçilsin" [181, iş 0-05, v. 8].

Heydər Əliyev özü sonralar Ali Məclisin Sədri seçildiyi tarixi məqamı belə xatırlayırdı: "Azərbaycana hakimiyyətə qayıtmaq üçün gəlməmişəm. Mən ancaq Azərbaycanın bu ağır dövründə, çətin vaxtında xalqıma kömək etmək, xidmət etmək üçün gəlmişəm. Mənə bir neçə dəfə Moskvada, elə burada da sual verilmişdi ki, bəs, siz öz köməyinizi nədə görürsünüz? Cavab vermişdim ki, mən Azərbaycan xalqının hər bir tapşırığını yerinə yetirməyə hazırım. Mənim razılığım olmadan, mən bunu qətiyyətlə deyirəm və bunu hamı bilməlidir, məni Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə Sədr seçdilər. Sədr seçildəndən sonra da mən sessiyaya sədrlik etməkdən imtina etdim. İclası axıra qədər sədrin müavini apardı. Çox böyük əziyyət, mənəvi əziyyət içərisindəydim ki, mənim razılığım olmadan məni sədr seçdilər" [228, 2005, 10 may].

Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinə Sədr seçilməsi bütövlükdə Azərbaycanın milli maraqları baxımından böyük hadisə idi. Hadisənin əhəmiyyəti yalnız bunda deyildi ki, o, böyük dövlət idarəçiliyi təcrübəsinə və zəngin siyasi biliklərə malik dünyada tanınan məşhur siyasi xadim idi. Bundan heç də az əhəmiyyətli olmayan məqam bunda idi ki, Heydər Əliyev vətənə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının müqavimətinin qırıldığı, xalqın müstəqillik ideyalarına inamının səngidiyi bir dövrdə qayıtmış və öz şəxsi həyatı üçün heç bir təhdiddən çəkinməyərək müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizəyə qoşulmuş, ilk növbədə Naxçıvanda fəal və peşəkar fəaliyyəti ilə milli dövlətçiliyə inam hissini formalaşıdırabilmişdi.

Heydər Əliyevin Ali Məclisə Sədr seçilməsindən dərhal sonra gərgin ictimai-siyasi şəraitdə bir sıra çevik və ciddi qərarlar qəbul olundu. Ali Məclisin 1991-ci il 4 sentyabr tarixli qərarı ilə sentyabrın 8-ə təyin olunmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçkilərinin keçirilməsi Naxçıvan MR ərazisində dayandırıldı [128, s. 130]. Yaranmış mürəkkəb dövrdə prezident seçkilərinin keçirilməsini səhv addım kimi qiymətləndirən Ali Məclisin sessiyası seçkilərin başqa vaxtda keçirilməsini respublika parlamentindən xahiş etdi. Hələ avqustun 29-30-da Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyasında da bununla bağlı müvafiq təkliflər səsləndirilmişdi.

Azərbaycan rəhbərliyi Naxçıvan MR Ali Məclisinin qərarına tamamilə mənfi münasibət bəsləyərək Naxçıvana ciddi təzyiqlər göstərməyə başladı. Daxili İşlər Nazirliyinin bir qrup zabiti, Azərbaycan parlamentinin deputatlarından ibarət böyük bir qrup muxtar respublikanın hakimiyyət orqanlarını bu qərarı dəyişməyə məcbur etmək məqsədi ilə Naxçıvana göndərildi. Lakin öz mövqeyini qətiyyətlə müdafiə edən Heydər Əliyev yerli televiziya vasitəsi ilə bəyanat verdi və xəbərdarlıq etdi ki, Naxçıvana təzyiq üçün gələn qüvvələr muxtar respublikanı tərk etməlidirlər, əks təqdirdə əhali ayağa qalxacaqdır [22, s. 88]. Sentyabrın 8-də Azərbaycanda keçirilən prezident seçkiləri Naxçıvan MR ərazisində baş tutmadı.

Bir tərəfdən Heydər Əliyevin Naxçıvanda milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlərə, digər tərəfdən isə onun xalq arasındakı böyük nüfuzuna görə bu böyük dövlət xadiminə Azərbaycanın o zamankı iqtidar sahiblərinin bəslədiyi mənfi münasibət o dərəcəyə çatdı ki, onlar artıq Heydər Əliyevin Azərbay-

canda hakimiyyətə gələ biləcəyindən təşvişə düşdülər və bunun qarşısını almaq üçün real addımlar atmağa başladılar. Əvvəlcə prezident seçkiləri haqqında qanunda prezidentliyə namizədə qoyulan tələblər sırasına yaş senzi daxil edildi. Azərbaycan Ali Sovetinin 1991-ci il oktyabrın 8-11-də keçirilmiş fəvqəladə sessiyasında isə Konstitusiyanın 112-ci maddəsindən “Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Sədrinin müavini” cümləsi çıxarıldı [181, iş 0-08, v. 32]. Bununla, həm də Naxçıvanda prezident seçkisi baş tutmadığından guya Heydər Əliyevdən qisas alınmış olurdu.

Azərbaycanda xalqın etimadını itirmiş siyasi iqtidarın öz hakimiyyətinin ömrünü uzatmaq və legitimləşdirmək üçün hər cidd-cəhdlə prezident seçkilərinin baş tutmasına çalışdığı bir vaxtda Heydər Əliyev xalqı həmrəyliyə və milli mənafeələr naminə birliyə səsləyir, torpaqlarımızın müdafiəsi ilə bağlı ciddi tədbirlər həyata keçirirdi. 1991-ci il sentyabrın 5-də Naxçıvan televiziyası ilə çıxış edən Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev Azərbaycanın bütövlüyü, onun bölünməzliyi haqqında qətiyyətli fikirlər söyləmiş, “Naxçıvan MR Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsidir” kimi fikirləri ilə Azərbaycan xalqını birliyə və milli razılığa səsləmişdi.

Həmin ictimai-siyasi cəhətdən gərgin və taleyüklü günlərdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin Naxçıvanda Müdafiə Komitəsinin yaradılması ilə bağlı sentyabrın 7-də qəbul etdiyi qərar [20, v. 74-76] muxtar respublikanın düşmən təcavüzündən mütəşəkkil və nizamlı müdafiəsinin təşkili üçün vaxtında atılmış çox mühüm addım idi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qəbul etdiyi “Azərbaycan Respublikasının

dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktı elan edilmiş müstəqilliyin konstitusiya-hüquqi əsaslarının yaradılması baxımından zəruri və mühüm bir tarixi sənəd idi. Heydər Əliyev “Həyat” qəzetinin redaksiyasına bu tarixi hadisə ilə bağlı göndərdiyi teleqramda xalqı bu münasibətlə təbrik edirdi: “Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktı münasibətilə bütün Azərbaycan xalqını təbrik edir və bunu tarixi hadisə kimi qəbul edir... Biz bu gün xoşbəxtik ki, nəhayət, Azərbaycan Respublikasının ali hakimiyyət orqanı tərəfindən milli azadlıq niyyətlərimizin həyata keçirilməsi üçün ilk addımlar atıbdır. Azərbaycan xalqı tam əmin ola bilər ki, naxçıvanlılar milli azadlıq hərəkatı uğrunda mübarizəni daha əzmlə davam etdirəcəklər” [105, 1991, 23 oktyabr].

Heydər Əliyev özünün milli birlik və həmrəyliklə bağlı ideyalarını da inkişaf etdirir və bu birliyin yalnız ölkə hüdudları daxilində deyil, habelə bütün dünyada yaşayan milyonlarla azərbaycanlının simasında təcəssüm etdirilməsini zəruri sayırdı. Bu məqsədlə onun təşəbbüsü ilə 1991-ci il dekabrın 16-da Naxçıvan MR Ali Məclisi “31 dekabr dünya Azərbaycan türklərinin həmrəylik və birlik günü” haqqında qərar qəbul etdi [129, s. 271-274]. Bu qərarla “sərhəd hərəkatı” adı ilə tarixə düşmüş 1989-cu il dekabr ayının sonlarında Azərbaycanın İranla dövlət sərhədlərinin sökülməsi prosesinin milli mənafeələrə uyğun uğurlu şəkildə tarixiləşdirilməsi həyata keçirildi.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ilə müstəqil dövlət kimi qədəm qoysa da, respublikada gedən hakimiyyət çarpışmaları Xocalı soyqırımına daxili zəmin

yaradır, Şuşa və Laçının ermənilər tərəfindən daha asanlıqla işğal edilməsinə yol açdı. May ayının əvvəllərindən erməni silahlı birləşmələrinin Naxçıvana da qarşı irimiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladı. Paytaxt Bakıdan fərqli olaraq Naxçıvanda xalqla rəhbərliyin vəhdəti düşməyə rəşadətə sinə gərərək torpaqları qoruyub saxalmağa kömək etdi. Bu dövrdə məhz Heydər Əliyevin siyasi bacarığı, uğurlu diplomatik gedişləri və Türkiyə Cümhuriyyəti ilə yaratdığı əlaqələr Ermənistanın hərbi təcavüzünü dünya ictimaiyyətinin pisləməsinə, Naxçıvanın isə xilasına səbəb oldu.

1992-ci il Naxçıvan MR üçün də çox mürəkkəb və məsuliyyətli il idi. Bu dövrdə Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvanın müdafiəsi, sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində bir sıra mühüm addımlar atılmışdı. Qonşu Türkiyə ilə İrana olan səfərləri və həmin səfərlər zamanı imzalanan iqtisadi-mədəni əməkdaşlıq barədə protokollar, Araz çayı üzərində Azərbaycanla (Naxçıvanla) Türkiyə arasında Səderək-Dilucu “Ümid körpüsü”nün açılması [20, v. 65-66], iki qardaş ölkə arasında əlaqələrin uzun illərdən sonra bərpa edilməsi sonrakı mərhələdə Naxçıvanın yalnız iqtisadi həyatında deyil, həmçinin siyasi həyatında da müstəsna rol oynayırdı.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1992-ci il aprelin 6-da keçirilən sessiyası iqtisadi sahədə islahat xarakterli proseslər baxımından maraq doğurur. Sessiyada “Zərərli işləyən kolxoz və sovxozlar haqqında” və “Rentabelli işləyən kolxoz və sovxozların ictimai mal-qarasının özəlləşdirilməsi haqqında” qərarlar qəbul edilmişdi. Novator dövlət xadimi olan Heydər Əliyevin siyasi uzaqgörənliyi ilə atılmış bu addım Azərbaycanda yeni dövrün tələblərinə

uyğun və bu gün aparılan iqtisadi islahatların başlanğıc mərhələsi oldu [214, s. 83].

1992-ci ildə Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. Xalqın təhlükəsizliyinin təmin edilməsində birbaşa məsuliyyət daşıyan prezident A.Mütəllibov Xocalı faciəsindən sonra, xalqın və siyasi qüvvələrin ciddi təzyiqləri altında martın 6-da istefaya getməyə məcbur oldu. May ayının 14-də onun yenidən hakimiyyətə qayıtmaq cəhdi də iflasa uğradı. Şuşanın işğalından sonra mövcud iqtidarın xalqın arasında tam nüfuzdan düşməsi ilə Bakıda siyasi mövqeyi güclənən Azərbaycan Xalq Cəbhəsi-Müsavat birliyi Heydər Əliyevin Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçilməsi ilə bağlı bütün təşəbbüsləri süni şəkildə boğaraq parlament sədri vəzifəsini ələ keçirdi. Düşmənin cəbhə bölgəsində aktiv hərbi əməliyyatlar keçirərək Laçın rayonunu işğal etdiyi gündə paytaxt Bakıda siyasi qüvvələr hakimiyyət məsələsi uğrunda mübarizə aparırdılar. Məhz həmin gün, mayın 18-də Müsavat partiyasının sədri İ.Qəmbərov Ali Sovetinin sədri, 1992-ci il iyunun 7-də keçirilən prezident seçkilərində isə AXC sədri Ə.Elçibəy prezident seçildi. Azərbaycanın əvvəlki kommunist rejiminin Heydər Əliyevə qarşı mənfi münasibəti ilə səciyyələnən siyasətini davam etdirən yeni siyasi iqtidar da prezident seçkilərində iştirakla bağlı yaş senzini aradan qaldırmadığından Heydər Əliyevin seçkilərdə iştirakı mümkün olmadı.

Azərbaycanın yeni siyasi iqtidarı sələfindən daha da irəli gedərək Naxçıvan MR-də dövlət çevrilişi hazırladı. 1992-ci il oktyabrın 24-də AXC Naxçıvan vilayət və Ordubad rayon şöbələrinin 300 nəfərdən ibarət qanunsuz silahlı dəstələri [156, s. 99] bilavasitə Azərbaycan Respublikasının o zamankı daxili işlər naziri İ.Həmidovun

göstərişi və dəstəyi ilə Naxçıvan MR Daxili İşlər Nazirliyini, Dövlət Tele-Radio Şirkətinin inzibati binalarını zəbt edərək Naxçıvanda hakimiyyət çevrilişi haqqında bəyanatla çıxış etdilər. Qiyamçıların başlıca məqsədi Naxçıvan MR Ali Məclisinin binasını ələ keçirməklə Heydər Əliyevi hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq idi. İ.Həmidov hətta bir qədər də irəli gedərək Heydər Əliyevin fiziki cəhətdən məhv ediləcəyi ilə bağlı fikirlər də səsləndirmişdi. Lakin Naxçıvan əhalisi özünün seçdiyi qanuni hakimiyyətin müdafiəsinə qalxdı və Heydər Əliyevin başçılığı altında elə həmin gün qiyamçılar tutduqları inzibati binalardan qovuldular.

24 oktyabr çevrilişinə şəxsən daxili işlər naziri İ.Həmidovun başçılıq etməsi, həmin həyəcanlı günlərdə Heydər Əliyevin Azərbaycan prezidentinə və parlamentin sədrinə AXC-nin Naxçıvandakı qanunsuz əməlləri barədə dəfələrlə etdiyi telefon zənglərinə etinasız yanaşılması sübut edirdi ki, Naxçıvanda həyata keçirilən bu çevriliş cəhdi ölkənin ali rəhbərliyi tərəfindən müdafiə olunur.

1992-ci il oktyabrın 25-də keçirilən Naxçıvan MR Ali Məclisinin fəvqəladə sessiyasında dövlət çevrilişi cəhdi qətiyyətlə pisləndi və və ölkə rəhbərliyindən bu fakta hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və AXC-nin qanunsuz silahlı dəstələrinin buraxılması tələb edildi [76, s. 37], 24 oktyabr hadisələri dövlət çevrilişinə cəhd kimi qiymətləndirildi. Ali Məclisin həmin gün qəbul etdiyi qərarla deyilirdi: “Muxtar respublika əhalisinin iradəsini ifadə edərək Ali Məclis Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusiyaya hüquqlarının sarsılmazlığını bəyan edir və onların pozulmasına cəhd göstərənlərin hamısına məsuliyyətləri haqqında xəbərdarlıq edir” [129, s. 414].

Belə bir şəraitdə Azərbaycan siyasi mühitində yeni

siyasi qüvvəyə, ölkənin problemlərinin həllini aydın görəndə və bu problemləri həll etmək iqtidarında olan partiya ehtiyac duyulurdu. Ölkədəki siyasi qüvvələrin və az-çox tanınan siyasətçilərin müxtəlif kiçik partiyalarda təmsil olduğunu nəzərə alsaq, belə bir partiyanın Heydər Əliyevin rəhbərliyində və onun ətrafında yaranacağı şübhə doğurmurdu. Bu, həm də xalqdan və geniş ictimai təbəqələrdən gələn, həyata keçirilməsi zərurətə çevrilmiş ciddi və qaçılmaz sosial sifariş idi.

Bu sifarişin həyata keçirilməsi istiqamətində ilk addım ölkənin 91 nəfər ziyalisinin Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması və ona rəhbərlik etməsi xahişi ilə 1992-ci il oktyabrın 16-da “Səs” qəzetində Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevə “Azərbaycan Sizin sözlünüzü gözləyir” adlı müraciəti oldu. Səkkiz gün sonra, oktyabrın 24-də elə həmin mətbu orqanda Heydər Əliyevin müraciətə müsbət cavabı dərc edildi. Ölkənin taleyindən ciddi narahatlıq keçirən böyük lider cavabında Azərbaycanın qarşısında duran həlli vacib və təxirəsalınmaz olan problemləri sadalayır və yeni yaranacaq partiyanın həmin problemlərin həlli ilə məşğul olmasını zəruri sayırdı.

Beləliklə, yaradılan bütün maneələrə baxmayaraq 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində Azərbaycanın müxtəlif regionlarından gəlmiş nümayəndələrin iştirakı ilə Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) təsis konfransı keçirildi. YAP-ın Proqram və Nizamnaməsi qəbul edildi, Heydər Əliyev açıq səsvermə yolu ilə partiyanın sədri seçildi. Konfransda qəbul edilən bəyanatda deyilirdi: “Yeni Azərbaycan Partiyası parlament tipli siyasi partiya olub, qanunun aliliyi, hamının qanun qarşısında bərabərliyi, dövlət və vətəndaşın qarşılıqlı məsuliyyəti və konsti-

tusiya ilə təsbit edilmiş normalara hörmət edilməsi prinsipi əldə rəhbər tutur” [129, s. 513].

YAP-ın Azərbaycanın müstəqillik tarixində ən böyük missiyası Azərbaycanın ən ağır, faciəli günlərində, onun taleyi, ölüm-dirim məsələsi həll olunduğu bir vaxtda xalqla, geniş kütlə ilə onun yeganə nicatı olan Heydər Əliyev arasında körpü salmasında, “Heydər-xalq, xalq-Heydər” birliyinin təminatçısına çevrilməsində idi. Dövlətçiliyimizin qorunmasında və möhkəmləndirilməsində, yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılmasında, ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olmasında, demokratik cəmiyyət quruculuğunda YAP və onun lideri Heydər Əliyev böyük rol oynadı.

1993-cü ilin may-iyun aylarında Gəncədə qiyamçı polkovnik S.Hüseynovun qanunsuz əməlləri və ona qarşı hökumət qüvvələrinin həyata keçirdiyi qeyri-peşəkar və qan tökülməsi ilə nəticələnən hadisələr Azərbaycan dövlətçiliyini məhv olma təhlükəsi, cəmiyyəti isə vətəndaş müharibəsi ilə üz-üzə qoydu. Belə bir vəziyyətdə siyasi iqtidara inamını itirmiş xalq bütün ümidini Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevə bağlamışdı. Artıq özünün yaratdığı siyasi anarxiyanın və real hərbi təhdidlərin girovuna çevrilən o zamankı iqtidar da özünün və ölkənin xilasını üçün, cəmi bir il əvvəl hər vasitə ilə hakimiyyətə gəlməsinə böyük əngəllər törətdiyi Heydər Əliyevə müraciət etməkdən başqa çarə görmürdü. Beləliklə, prezident Ə.Elçibəyin xahişi və dəvəti ilə 1993-cü il iyunun 9-da Heydər Əliyev Naxçıvandan Bakıya getdi [128, s. 777].

Gəncəyə səfər edərək baş vermiş hadisə və nəticələri barədə yerində məlumat alan Heydər Əliyev 1993-cü il iyun ayının 15-də Azərbaycan parlamentinin

iclasında böyük səs çoxluğu ilə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri seçildi. İyunun 17-dən 18-ə keçən gecə Prezident Ə.Elçibəy naməlum şəraitdə paytaxt Bakını tərk edərək doğulduğu Naxçıvan MR-in Ordubad rayonunun Kələki kəndinə getdi. Nə qədər qərribə olsa da, milli dövlətçiliyimiz üçün son dərəcə tələyüklü anda paytaxtı tərk edən dövlət başçısı Kələki kəndindən guya ölkəni idarə etdiyi barədə məsuliyyətsiz bəyanatla çıxış etdi. Lakin artıq bu siyasi avantüraya vaxt itirmək məqamı olmadığından 1993-cü il iyun ayının 24-də Milli Məclis 630 Nəli qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərinin icrasını Ali Sovetın Sədrinə həvalə etdi [135, s. 438]. 1993-cü ilin oktyabrın 3-ə təyin olunan növbədən kənar prezident seçkilərində çox böyük səs çoxluğu ilə Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Bununla da milli dövlətçiliyimizin xilas, müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi və inkişafı prosesi başlandı.

1997-ci il iyul ayının 27-də Milli Məclis xalqın müxtəlif zümrələrinin, minlərlə seçicinin müraciətlərini, arzu və istəklərini nəzərə alaraq görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin respublikada hakimiyyətə qayıtdığı 15 iyun gününün Azərbaycan xalqının Milli Qurtuluş Günü elan edilməsi barədə qərar qəbul etdi [147, s. 5-6]. Bu qərar Azərbaycanın böyük oğlu, görkəmli siyasi xadim Heydər Əliyevə ümumxalq məhəbbətinin parlaq təzahürü idi.

90-cı illərin ortalarında Azərbaycan Respublikası, habelə onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan dövlət quruculuğu sahəsində keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 1995-ci il iyun ayının 2-də Konstitusiyə Komissiyası yaradıldı.

Komissiya Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının layihəsini hazırlayıb 1995-ci il oktyabrın 15-də ümumxalq müzakirəsinə verdi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk Konstitusiyası 1995-ci il noyabr ayının 12-də referendum yolu ilə qəbul olundu. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Naxçıvan Muxtar Respublikasına Azərbaycanın tərkibində muxtar dövlət statusu verdi [77, s. 54].

Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının VIII fəslə Naxçıvan Muxtar Respublikasına həsr edildiyinə görə, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 23 dekabr 1995-ci il tarixli qərarı ilə yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan Komissiya yaradıldı. Komissiya muxtar respublikanın yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayaraq Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan Komissiyaya təqdim etdi. Konstitusiya layihəsi üzərində 3 ilə yaxın müxtəlif səviyyələrdə müzakirələr getdi. Nəhayət, qanunvericiliyə uyğun olaraq 1998-ci il iyunun 30-u və dekabrın 29-da iki dəfə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olunan Naxçıvan MR Konstitusiyası elə həmin gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalandı [10, 1998, 30 dekabr] və 1999-cu il yanvar ayının 8-də nəşr olunaraq qüvvəyə mindi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu illərdə Heydər Əliyev Naxçıvana xüsusi münasibət bəsləyir və muxtar respublikanın hərtərəfli inkişafı üçün zəruri diqqət və qayğı göstərirdi. Onun dövlət başçısı kimi Naxçıvana ilk səfəri 1996-cı ilin oktyabrında baş tutdu. Naxçıvanda həmişəki kimi böyük məhəbbət və hərarətlə qarşılanan Heydər Əliyev Naxçıvana olan münasibətini belə açıqlamışdı: "Məni naxçıvanlılara bağlayan tək-cə bu torpaqda doğulmağım, böyüyüb həyata atılmam deyil,

həm də muxtar respublika üçün ağır dövrdə – 1990-1993-cü illərdə onlarla bir yerdə yaşamam, Naxçıvanı birgə qorumam idi” [58, VII c., 1998, s. 477].

Səfər zamanı böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu H.Cavidin məzarı üzərində tikilmiş məqbərənin açılışında iştirak edən Prezident Heydər Əliyev ictimaiyyətin nümayəndələri, əsgər və zabitlərlə, Ali Məclisin üzvləri ilə görüşlər keçirdi. Muxtar respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni həyatı ilə yaxından maraqlandı və öz tövsiyələrini verdi. O, bu səfəri zamanı Azərbaycanın dövlətçiliyi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərdə Naxçıvanın həmişə öncül yerlərdə olduğundan bəhs edərək deyirdi: “Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi kimi milli azadlıq uğrunda, dövlət müstəqilliyimiz uğrunda gedən mübarizədə həmişə ön sırada olmuş, təşəbbüskar olmuşdur. Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi, milli azadlıq yolunda gedən mübarizənin dayağı olmuşdur və bu gün də dayağıdır, gələcəkdə də belə olacaqdır” [109, 1996, 1 noyabr].

Naxçıvanda səfərdə olarkən Heydər Əliyev İran İslam Respublikası Prezidentinin birinci müavini doktor Həsən Həbibli ilə görüşmüş və Naxçıvan Muxtar Respublikasının problemlərinin həlli ilə bağlı məsələləri müzakirə etmişdi [204, s. 90].

Heydər Əliyev Naxçıvana bu səfəri zamanı blokadanın ən ağır dövründə özünün də burada yaşadığını, həmin məşəqqətli günlərin çətinliyini və xalqla rəhbərliyin, özünün birlikdə, torpağa, vətənə dərin məhəbbət və sədaqət hissi bəsləyərək bütün çətinliklərə sinə gərdiyi keçmiş günləri xatırlayaraq deyirdi: “Bəli, günlər vardı ki, biz həftələrlə elektrik enerjisindən məhrum olurduq. Gecə saat ikiyə-üçə qədər iş otağımızda az işıq verən neft

lampası ilə oturub işləyirdim, bunu hamı bilirdi. Evlərə elektrik, istilik vermək üçün heç bir imkan yox idi. İnsanlar həqiqətən donurdular. Bizim bir çox müşavirələrimiz, hətta Ali Məclisin sessiyaları qış vaxtı keçiriləndə insanlar paltoda, papaqda otururdular, çünki vəziyyət həqiqətən çox ağır idi. Amma yenə də deyirəm, naxçıvanlıların dözümlülüyü hamımızı bu vəziyyətdən çıxartdı. O illər bir-birimizə sədaqətimizi sübut etdik. Siz sübut etdiniz ki, öz torpağınıza, xalqınıza, millətinizə, müqəddəs, müstəqil Azərbaycana sədaqətlisiniz və mənim də həm Azərbaycan xalqına, həm də Azərbaycan torpağına, həm də Naxçıvana sədaqətimin şahidi oldunuz” [10, 1996, 2 noyabr].

Naxçıvanın muxtariyyət statusuna həmişə böyük əhəmiyyət verən Prezident Heydər Əliyev 1999-cu il fevralın 4-də “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında” fərman, fevralın 12-də isə “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planı haqqında” Sərəncam imzaladı. Sərəncamda deyilirdi: “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransların, yaradıcılıq ittifaqlarının, yubiley sessiyalarının, Naxçıvana həsr olunmuş musiqi və rəngkarlıq əsərlərindən ibarət festival və sərgilərin keçirilməsi, “Naxçıvan statistika güzgüsündə” tarixi-statistik məcmuəsinin hazırlanması və nəşri nəzərdə tutulmuşdur...” [208, 1999, 13 fevral]. 1999-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkil edilməsinin 75 illiyi ilə əlaqədar Bakı şəhərində, müxtəlif rayonlarda tədbirlər, elmi konfranslar keçirildi.

Heydər Əliyev Naxçıvan MR-nın 75 illiyi münasibəti ilə keçirilən dövlət tədbirlərində iştirak etmək üçün 1999-cu il oktyabr ayının 10-da Naxçıvana gəldi. Naxçıvanda “Kazım Qarabəkir Paşa məscidi”nin, Naxçıvan

Dövlət Universitetinin yeni tədris korpusunun, Tədris-ticarət mərkəzinin, C.Naxçıvanski adına Hərbi liseyin Naxçıvan filialının, C.Məmmədquluzadənin ev muzeyinin, akademik Zərifə Əliyeva adına Naxçıvan şəhər poliklinikasının və digər yeni müəssisələrin açılışında iştirak və çıxış etdi. Heydər Əliyev çıxışlarında Naxçıvanın tarixinə və inkişafı məsələlərinə toxunaraq deyirdi: “Doğrudur, 75 il ərzində quruculuq işində Naxçıvanın çətinlikləri də çox olubdur. Bir çox illərdə Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən Naxçıvana ögey münasibət olubdur. Amma bunların hamısına baxmayaraq, Naxçıvan yaşayıb, Naxçıvan inkişaf edibdir. Hər halda, 1969-cu ildən sonra Naxçıvanda, bir şəhərdə yox, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün ərazisində aparılmış quruculuq işləri, inşaat, tikintilər, yaradılmış binalar, qəsəbələrin, şəhərlərin simasının dəyişməsi buna əyani sübutdur.

Ancaq 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü başlayandan Naxçıvanın da ağır günləri başladı... O ağır illəri bir yerdə keçirdik. Çünki mən öz doğma torpağımda, öz həmvətənlərimlə birlikdə Naxçıvanın qorunub saxlanması uğrunda mübarizə apardıq və bu mübarizədə də biz qalib gəldik” [58, XXII c., 2007, s. 174].

1999-cu il oktyabrın 12-də muxtar respublikanın 75 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley iclası keçirildi. Heydər Əliyev həmin iclasda geniş məzmunlu nitq söylədi və bildirdi ki: ”Son illər Naxçıvanın həyatında böyük dəyişikliklər əmələ gəlibdir. Baxmayaraq ki, elektrik enerjisi çatmır, qaz yoxdur. Bakı ilə əlaqələr məhduddur. Bütün bunlara baxmayaraq Türkiyə ilə, İranla əlaqələr genişdir. Xüsusən naxçıvanlıların öz fədakarlığı, işgüzarlığı hesabına Naxçıvan yaşayır, inkişaf edir və Naxçıvanda quruculuq prosesi gedir” [130, s. 150].

Heydər Əliyev 1990-cı illərin əvvəllərində ölkədəki kəskin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə Naxçıvanda qəbul edilmiş tarixi qərarlara münasibət bildirərək deyirdi: “Yanvarın 19-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Soveti yığıldı, iradə göstərdi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etdi. Bu, təsadüfi hal deyildi. Bu, Naxçıvanda milli ruhun, müstəqilliyə bağlılığın, müstəqillik üçün çalışmanın, azad olmanın rəmzi idi. 1991-ci ilin mart ayında Azərbaycanda sessiya keçirilirdi ki, Sovet İttifaqı saxlansın, ya saxlanılmasın... Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın yeganə bölgəsidir ki, SSRİ-nin saxlanması ilə əlaqədar 17 mart 1991-ci ildə keçirilən referendumda iştirak etmədi... Ona görə də Naxçıvanda müstəqil qərarlar qəbul edilirdi” [58, XXII c., 2007, s. 203-206].

Prezident Heydər Əliyevin Naxçıvana növbəti səfəri 2002-ci il iyunun 15-də oldu. O, Naxçıvanda Olimpiya-idman kompleksinin açılışında, “N” sayılı hərbi hissədə keçirilən mərasimdə iştirak etdi, C.Naxçıvanski adına Hərbi liseyin Naxçıvan filialında müdavimlərlə görüşdü. İyunun 17-də Heydər Əliyev Naxçıvan MR-da yerləşən hərbi hissələrin komandirləri ilə müşavirə keçirdi, bir gün sonra isə görkəmli Azərbaycan rəssamı Bəhrüz Kəngərlinin xatirəsinə yaradılmış muzeyin açılış mərasimində iştirak və çıxış etdi.

Heydər Əliyev 2002-ci il avqust ayının 10-da Naxçıvana həmin ildə ikinci, ümumiyyətlə isə, Prezident kimi dördüncü dəfə səfər etdi. Avqustun 11-də o, Şahbuz rayon ictimaiyyəti ilə görüşdü, onlar qarşısında çıxış etdi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin avqustun 7-də AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması haqqında imzaladığı Sərəncamla bağlı avqustun 12-də Naxçıvan MR Ali

Məclisində keçirilən müşavirədəki çıxışında Heydər Əliyev blokada şəraitində yaşayan Naxçıvanın inkişafından danışaraq deyirdi: "...Naxçıvanda inkişaf Azərbaycanın başqa bölgələrindən heç də aşağı səviyyədə deyil, bəlkə də yuxarıdır. Bu da çox sevindiricidir" [10, 2002, 13 avqust].

Bu səfər zamanı muxtar respublika üçün son dərəcə böyük əhəmiyyət daşıyan Naxçıvan Hava Limanının yenidən qurulması məsələsi müzakirə edildi və bu işin 2003-cü ilin sonunadək başa çatdırılması qərara alındı. Avqustun 12-də Vayxır su anbarında əsaslı yenidənqurma və bərpa işlərinin gedişi ilə yaxından tanış olan Azərbaycan Prezidenti iki gün sonra 14-də Sədərək, Şərur və Babək rayonlarının sakinləri ilə görüşlər keçirdi.

Bu səfərlərdən də göründüyü kimi, Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu 1993-2003-cü illərdə Naxçıvana böyük qayğı ilə yanaşmış, muxtar respublikanın siyasi-hüquqi, sosial-iqtisadi, elmi-mədəni cəhətdən yüksəlişi və tərəqqisi yolunda mühüm qərarlar qəbul etmiş, ardıcıl tədbirlər həyata keçirmişdir.

II FƏSİL

HEYDƏR ƏLİYEV: NAXÇIVANIN MUXTARIYYƏT STATUSU VƏ ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜ PROBLEMİ

2.1. Heydər Əliyev Naxçıvana muxtariyyət statusunun verilməsinin tarixi əhəmiyyəti haqqında

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın muxtariyyət statusu 1918-1920-ci illərdə bütövlükdə torpaqlarımıza və xalqımıza qarşı erməni ekspansiyası ilə bağlıdır. Həmin illər Naxçıvan üçün çox çətin və mürəkkəb tarixi dövr olmuşdur. Belə ki, Rusiyada çarizm devrildikdən sonra imperiyanın bir çox əyalətlərində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də ikihakimiyətlik hökm sürmüş, yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən istifadə edən ermənilər Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan bu diyara yiyələnmək üçün cəhdlər etmişlər.

1918-ci ilin mayında Azərbaycan dövlət müstəqilliyini elan etdi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. Bu zaman Cənubi Qafqazda tarixdə ilk dəfə Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılan erməni dövləti ölkəmizə qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürməyə, Azərbaycan torpaqlarını zorla ələ keçirməyə başladı. Daşnaklar Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ torpaqları hesabına işğal etdikləri ərazilərini genişləndirmək, eyni zamanda bölgədə marağı olan dövlətlərin himayəsindən istifadə edərək Türkiyənin bir sıra şərq vilayətlərini ələ keçirmək niyyətində idilər.

Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Türkiyə arasında 1918-ci il iyunun 4-də bağlanmış Batum müqaviləsinə əsasən Türkiyənin göstərdiyi hərbi yardım Azərbaycanın istiqlalının qələbəsində, eyni zamanda, xalqın erməni və rus işğalına qarşı mübarizəsində mühüm rol oynadı. Hələ Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçməmiş, Nuru

paşanın komandanlığı ilə Azərbaycanca gəlmiş türk qoşunları Gəncədə yerləşib gözləyirdilər.

Bu zaman erməni qulduru Andronik Ozanyan bolşeviklərlə əlaqəyə girərək Naxçıvanı və Zəngəzuru ələ keçirmək üçün hücumla keçmiş, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarında qanlı qırğınlar törətmişdi. Belə bir vəziyyətdə bölgəni kütləvi qırğından yalnız Türkiyə xilas edə bilərdi. 1918-ci il mayın sonlarında bölgə əhalisi Kərim xan İrəvanlının başçılığı ilə Mehmet Vehbi paşanın yanına nümayəndə heyəti göndərüb hərbi qüvvə ilə kömək etməyi xahiş etdi [34, s. 103-104].

1918-ci il iyunun əvvəllərində 9-cu və 11-ci Türk diviziyaları Uluxanlıdan Naxçıvana hərəkət etdilər [215, s. 75-76]. 1918-ci ilin iyun ayının 4-də türk hərbi hissələrinin Naxçıvana daxil olmasından qorxuya düşən Andronik öz qanıqən dəstəsi ilə geri çəkildi. Naxçıvan Milli Şurasının sədri Cəfərqulu xan, onun oğlu Kalbalı xan, Rəhim xan, Kamran xan, Cabbarağa Vəzirov və başqalarının söyləri ilə yerli inzibati komitə bərpa olundu.

1918-ci il avqust ayının əvvəlində Azərbaycanın Naxçıvan və Təbriz bölgələri K.Qarabəkir paşanın 1-ci Qafqaz kolordusunun təsir dairəsində idi. Avqustun 7-də K.Qarabəkir qərargahını Təbrizdən Naxçıvana köçürdü. Bu zaman ermənilər Naxçıvana növbəti hücum ərəfəsində idilər. K.Qarabəkir paşanın gəlməsi Qafan tərəfdən Naxçıvana hücumla hazırlaşan ermənilərin qarşısının alınması istiqamətində ciddi tədbirlər görülməsi ilə müşayiət olundu [48, s. 195].

Sentyabrın 15-də türk qoşunlarının köməyi ilə Azərbaycan ordusu Bakını rus-erməni qəsbkarlarından azad etdi. Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü. Bu xəbər Naxçıvanda böyük sevinclə qarşılandı. Oktyab-

rın 22-də K.Qarabəkir Cənubi Azərbaycanı tərk edərək oktyabrın 25-də Culfaya, sonra isə Naxçıvana gəldi. Lakin cəmi 6 gün sonra, oktyabrın 31-də K.Qarabəkir paşa I kolordu qərargahının ləğv olunduğu, özünün isə İstanbula çağrıldığı barədə əmr aldı. Bu onunla əlaqədar idi ki, 30 oktyabr 1918-ci ildə I Dünya Mühəribəsinin nəticələrini rəsmiləşdirən Mudros müqaviləsi bağlanmışdı və məğlub tərəf kimi Türkiyəyə qarşı da bir sıra sərt tələblər qoyulmuşdu. Türk ordusu bir həftəyə Bakını, bir aya Cənubi Qafqazı tərk etməli, mühəribədən əvvəlki sərhədlərə çəkilməli idi. Bu səbəbdən Türkiyə tutduğu ərazilərdən, eləcə də Naxçıvandan geri çəkildi. Nuru paşa Azərbaycandan qoşunları çağırdığı kimi, K.Qarabəkir paşa da 1918-ci il noyabrın 1-də qərargahı ilə Naxçıvandan qatarla Qarsa yola düşdü [34, s. 106]. Mudros müqaviləsinin şərtlərini eşidən K.Qarabəkir çox narahat olmuş və demişdi ki, “Qırx illik əsarətdən altı ay öncə qurtulan və erməni zülmündən ağır yaralar alan... türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı bu bölgələr biz 1914-cü il sərhədlərinə çəkilməyə yenidən erməni-gürcü zülmünə məruz qalacaqdır. Buna çarələr düşünüb, tədbirlər görməliyik” [236, s. 18].

Türk qoşunlarının Naxçıvanı tərk etməsindən əvvəl 1918-ci il noyabr ayında Osmanlı Türkiyəsinin ordu generalı Mustafa Kamalın məsləhəti ilə Şərqi cəbhəsi komandanı, ordu generalı Kazım Qarabəkir paşa tərəfindən Naxçıvanda müstəqil hakimiyyəti olan Araz-Türk Respublikası yaradıldı [164, s. 111-112]. Bu respublikanın inzibati əraziləri Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Ordubad, Sərdəbad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Mehri nahiyələri və s. ərazilər daxil olmaqla, 16.000 km²-ə çatırdı, əhalisi isə 1 milyon nəfərə yaxın idi [75, s. 29]. K.Qarabəkir Araz-Türk Respublikasının silahlı qüvvələrinin yara-

dılmasına da kömək göstərmiş, polkovnik Xəlil bəy bu hökumətdə Türkiyə təmsilçisi təyin olunmuşdu. Bu dövlət qurumunun cəmi dörd ay yaşamasına baxmayaraq, qısa müddətdə onun hökuməti bölgənin azərbaycanlı əhalisinin qüvvələrinin düşməyə qarşı mübarizə naminə səfərbər edilməsində və ərazilərin ermənilər tərəfindən işğalının qarşısının alınmasında mühüm rol oynadı.

1919-cu ilin yanvarında Naxçıvanda ingilis general-qubernatorluğu elan edildi. Bu zaman Naxçıvanı faktiki olaraq Cəfərqulu xan idarə edir, Kalbalı xan isə silahlı qüvvələrə komandanlıq edirdi. Bölgənin müdafiəsində türklərin burada qoyub getdiyi 300 nəfər əsgəri və 5 zabiti yaxından iştirak edirdi [165, s. 61].

K.Qarabəkir Naxçıvan bölgəsini daim diqqət mərkəzində saxlayırdı. Naxçıvana hücum keçən ermənilərin qarşısını almaq üçün onun əmri ilə 1919-cu il iyulun 17-dən 18-ə keçən gecə Bəyazıt qarnizonundan yüzbaşı Xəlil bəyin başçılığı ilə 4 zabit və 7 əsgərdən ibarət bir qrup Naxçıvanda müdafiəni təşkil etmək üçün yola salınmışdı. Bu iş elə təşkil edilmişdi ki, guya Xəlil bəy və yoldaşları fərariyyət edərək ordudan özləri qaçmışlar. Bu yolla Naxçıvana silah, cəbhə ləvazimatı, təcrübəli zabitlər göndərildi ki, onların da bölgənin müdafiəsində əhəmiyyətli rolu oldu. K.Qarabəkir 1919-cu ildə Ərzurum konfransından sonra mayor Veysəl bəyə və Şərqi Anadoludakı 11-ci diviziya komandiri Cavid bəyə göndərdiyi məktubda yazırdı: “Hər tərəfdən məhzur bir haldayıq, yalnız Azərbaycana açıq Naxçıvan pəncərəsi var. Onun qapanmamasını istəyirəm” [241, s. 4].

Bu zaman ingilislər Naxçıvanın erməni idarəçiliyinə verilməsi siyasətini yürüdükdülər. 1919-cu il mayın 1-də Britaniya komandanlığı adından general Devi Şərur və

Ordubad daxil olmaqla, bütün Naxçıvan bölgəsinin Ermənistanına verildiyini Naxçıvan Milli Şurasına bildirdi. Bu xəbər xalqın qəti etirazına səbəb oldu. 1919-cu il mayın 14-də general Devi və Ermənistanın baş naziri Q.Xatisov Naxçıvana gəldilər. Milli Şuranın və xalqın qəti etirazına baxmayaraq daşnak Varşamyan Naxçıvana general-qubernator təyin edildi. Azərbaycan ordusunun buradakı zabitlərini Naxçıvanı tərk etməyə məcbur etdilər. Milli Şuranın sədri vəziyyət barədə Azərbaycan hökumətinə məlumat verərək bildirdi ki, biz ermənilərə tabe olmuruq, tezliklə Azərbaycan qoşunları tərəfindən Zəngəzurun tutulmasını və Azərbaycanla birləşməyi gözləyirik. Azərbaycan hökuməti bütün vasitələrlə Naxçıvanın ermənilər tərəfindən ilhaqına mane olmağa çalışsa da, 1919-cu il iyunun 21-də erməni qoşunları ingilislərin köməyi ilə Naxçıvan bölgəsini işğal etdilər. Vedibasar, Şərur, Şahtaxtı, Naxçıvan, Ordubad, Zəngəzur hücumlarına məruz qaldı.

Azərbaycan hökumətindən gözlənilən yardımı ala bilməyən Naxçıvan əhalisi ermənilər əleyhinə ümumxalq mübarizəsinə qalxdı. 3 günlük qanlı döyüşlərdə Kalbalı xanın rəhbərliyi ilə xalq qoşunu ermənilərə sarsıdıcı zərbə vurdu, avqustun 30-da Naxçıvan şəhəri ermənilərdən təmizləndi. Bu döyüşlərdə Naxçıvandakı azsaylı türk əsgərləri və zabitləri qəhrəmancasına vuruşdular [34, s. 109].

Ermənilər qovulduqdan sonra Azərbaycan hökuməti S.Cəmillinski Naxçıvana general-qubernator təyin etdi. O, burada dərhal idarəetmə strukturları yaratmağa başladı. Xəlil bəy bölgə qoşunlarına komandan təyin edildi. Kalbalı xan həm komandan müavini, həm də Naxçıvan qoşun dəstəsinin komandiri oldu.

1919-cu ilin iyul-avqustunda Naxçıvandakı Amerika polkovniki C.Rey Cəfərqulu xanla və Xəlil bəylə

danışıqlar apararaq burada Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq haqqında fikirlərini bildirdi. Avqustun sonunda polkovnik V.Haskel Paris sülh konfransı və Antanta Müttəfiqlər Şurası adından Azərbaycan hökumətinə bildirdi ki, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə ABŞ general-qubernatorluğu yaradılır [72, s. 86]. Lakin həm Azərbaycan hökumətinin sədri N.Yusifbəylinin, həm də Naxçıvanın yerli hakimiyyət nümayəndələrinin və əhalisinin qətiyyətli mövqeyi nəticəsində burada ABŞ general-qubernatorluğu yaratmaq cəhdləri iflasa uğradı və bir müddət sonra onlar Naxçıvanı tərk etməli oldular.

1919-cu ilin noyabrında ermənilər yenidən Naxçıvana hücumla başladılar. Ordubadın bir neçə kəndini ələ keçirən ermənilər əhaliyə divan tutdular. Xəlil bəyin göndərdiyi taborlar və Kalbalı xanın dəstələri düşməne qarşı rəşadətlə döyüşərək hücumun qarşısını aldılar. Naxçıvanın müdafiəsindəki xidmətlərinə görə Kalbalı xan Türkiyənin yüksək hərbi ordeninə layiq görüldü. Azərbaycan hökuməti də Naxçıvanın müdafiəsindəki xidmətlərinə görə ona general-mayor rütbəsi verdi.

1920-ci ilin martında K.Qarabəkirin qərarı ilə Naxçıvanda türk qüvvələrini gücləndirmək üçün Əli Teymur bəyin başçılığı altında 50 nəfərdən ibarət türk bölüyü göndərildi [13, s. 20]. Belə şəraitdə martın 21-də daşnak qoşunları Naxçıvan üzərində irimiqyaslı hücumla keçdilər. Türk zabiti Zob bəyin, Kalbalı xanın, Xəlil bəyin, Nuru bəyin, Naci bəyin, Ədib bəyin başçılığı ilə döyüşən taborlar erməniləri məğlub edərək geri oturdular [115, 2010, 9 fevral].

1920-ci ilin payızında Şərq cəbhəsində uğurlu əməliyyatlar keçirən K.Qarabəkir sentyabrın 29-da Sarıqamışı, oktyabrın 1-də Kağızmanı, oktyabrın 30-da Qarsı,

noyabrın 7-də Gümrünü, noyabrın 12-də İqdırı azad etdi. Nəhayət, noyabrın 25-də ermənilər təslim olaraq danışıqlara başladılar. 1920-ci il dekabrın 2-də Türkiyə ilə daşnak hökuməti arasında Gümrü müqaviləsi bağlandı. 18 maddədən ibarət olan bu müqavilənin 2-ci və 12-ci maddələri Naxçıvanla bağlı idi. Bu müqavilə ilə bir sıra ərazilər Türkiyənin himayəsinə verilmiş və Ermənistanın bu ərazilərə iddia irəli sürməyəcəyi təsbit edilmişdi [239, s. 19-23]. Lakin elə müqavilənin imzalandığı gün daşnak hökuməti süqut etdi, əvəzində isə Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu elan edildi.

Bununla belə, K.Qarabəkir paşa Veysəl bəyə göndərdiyi 26 dekabr 1920-ci il tarixli teleqramda Ermənistan və Azərbaycanın Naxçıvana müdaxilə etməsinin doğru olmadığını və bu iki ölkənin Naxçıvana fəvqəladə komissar təyin edə bilməyəcəyini və belə şərait yaranarsa, Naxçıvanı öz parçası kimi dəyərləndirən türk hökuməti tərəfindən lazımi tədbirlər görülcəyini bildirmişdi [114, s. 392]. Ermənistan İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 28-də verdiyi bəyanatla Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanıdığını və ona qarşı ərazi iddialarından imtina etdiyini bildirdi.

Çox keçmədən 1921-ci ilin əvvəllərində Naxçıvan ölkəsində Naxçıvanın və yerli xalqın aqibətini əbədlilik həll edən referendum keçirildi. Bu referendum Naxçıvanın bundan sonra da Azərbaycanın himayəsində qalmasını təmin etdi [182, v. 79]. Bu, Zəngəzurdan sonra Naxçıvanı qəsb etmək istəyən ermənilərə qarşı böyük bir zərbə idi. Sonradan referendumun nəticələri Moskva və Qars müqavilələri ilə möhkəmləndirildi.

M.K.Atatürkə görə “Türk qapısı”, K.Qarabəkir paşaya görə “Şərq qapısı” olan Naxçıvan strateji əhəmiyyətli idi.

yətli bölgə kimi Türkiyə, Rusiya və Türkiyə-Ermənistan görüşmələrində mühüm yer tutmağa başladı [235, s. 52]. Naxçıvanın muxtariyyət statusu alması çox ağır, gərgin bir dövrdə gərgin mübarizə nəticəsində olmuşdur. Bu mübarizədə Türkiyənin və böyük M.K.Atatürkün də rolu olmuşdur. Belə ki, 1921-ci ilin martında Türkiyə ilə Rusiya arasında imzalanmış Moskva müqaviləsi Naxçıvana muxtariyyət statusunun verilməsində müstəsna rol oynadı.

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun yaranması və təmin edilməsinin səbəb və nəticələrinə dair fikirlərini açıqlayan, bu prosesdə tarixi hadisələrin inkişaf dinamikasını təhlil edən Heydər Əliyev deyirdi: “...Bəli, o vaxt ermənilər Naxçıvana iddia edirdilər, Naxçıvanı öz torpaqları kimi hesab edirdilər və Naxçıvanı Ermənistanın tərkibinə daxil etmək istəyirdilər. Burada da müəyyən tarixi nöqtələrdən istifadə edirdilər. Çünki çar Rusiyası Cənubi Qafqazı ələ keçirəndən sonra Azərbaycana məxsus olan Naxçıvan xanlığı və İrəvan xanlığı 1848-1849-cu illərdə ləğv edilmişdi. İrəvan quberniyası yaranmışdı. Naxçıvan qəzası da quberniyanın tərkibində idi. Onlar bundan istifadə edərək Naxçıvanı Ermənistanla qatmaq cəhdləri göstərirdilər. O vaxt kəskin bir mübarizə gedirdi. Bu mübarizənin nəticəsində Azərbaycanın o vaxtkı hökuməti çox ciddi mövqe göstərərək həmin Qars müqaviləsində Naxçıvanın statusunu müəyyən etmiş və Naxçıvana muxtariyyət verilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir” [58, XIX c., 2006, s. 152].

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun təmin edilməsində sovet Azərbaycanının Ədliyyə komissarı, görkəmli diplomat Behbud ağa Şahtaxtinskiyin Moskvada apardığı danışıqlar V.Leninin Naxçıvan məsələsinə münasibətini dəyişməsinə və nəticə etibarilə Naxçıvana Azərbaycanın

tərkibində muxtariyyət statusu verilməsinə ciddi təsir etmişdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Ədliyyə komissarı, Naxçıvan İnqilab Komitəsinin və Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Azərbaycanın Rusiyada səlahiyyətli nümayəndəsi kimi məsul vəzifələrin öhdəsindən ləyaqətlə gələn, çox böyük nüfuz sahibi olan B.Şahxatinskiyin Naxçıvanın muxtariyyət statusu qazanmasında çox böyük xidmətləri olmuşdur.

O, 1921-ci il martın 1-də Leninə göndərdiyi məktubda Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ ərazilərinin gələcəyindən duyulan narahatlığı çatdırmış, bu mahalların milli tərkibi və coğrafiyasına dair arayışlar əlavə etmiş, Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı faydalı təkliflər vermişdi [165, s. 304]. B.Şahxatinskiyin Naxçıvanla bağlı təklifləri V.Leninin diqqətini cəlb etmiş və məktub müzakirə üçün Siyasi Büroya göndərilmişdi. Martın 16-da Siyasi Bürodə həmin məktuba baxılmış, B.Şahxatinskiyin təklifi nəzərə alınmaqla Azərbaycanın himayəsində Naxçıvan Sovet Respublikasının təşkili barədə qərar qəbul olunmuşdu. B.Şahxatinskiyin Moskvaya gəlmiş Türkiyə nümayəndələri ilə apardığı danışıqlar da uğurla nəticələnmişdi.

Bir ay davam etmiş danışıqların yekunu 1921-ci il martın 16-da RSFSR-lə Türkiyə arasında imzalanmış “Dostluq və qardaşlıq haqqında müqavilə”də öz əksini tapdı. Beləliklə, 1921-ci il martın 16-da Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanan Moskva müqaviləsi bir çox prinsiplial məsələlərlə yanaşı, Naxçıvan bölgəsinin də taleyinə aydınlıq gətirdi. Müqavilənin 3-cü maddəsinə uyğun olaraq Naxçıvanın qəyyumluğunu heç bir zaman üçüncü dövlətə güzəştə getməmək şərti ilə muxtar bölgə kimi Azərbaycanın tərkibində qaldı [71, s. 16]. Müqavilə 1921-ci il martın 20-də RSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi,

həmin il iyulun 21-də isə Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən təsdiqləndi [165, s. 305] və Naxçıvanın taleyinin həll olunmasında böyük rol oynadı.

1921-ci il oktyabrın 13-də Rusiya nümayəndələrinin iştirakı ilə bir tərəfdən Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanın, digər tərəfdən Türkiyənin imzaladıqları Qars müqaviləsinə əsasən Naxçıvanın ərazisi, sərhədləri daha da dəqiqləşdirildi, gələcək siyasi-hüquqi statusu qəti olaraq müəyyənləşdirildi. Bölgənin bütün dövlətləri tərəfindən imzalandığından Naxçıvanın ərazi bütövlüyünün qorunması və möhkəmləndirilməsi, onun muxtariyyət statusunun təsbit edilməsində Qars müqaviləsi həlledici rol oynadı. Bu müqavilənin tarixi əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, Ermənistan Naxçıvanı Azərbaycan torpağı kimi qeyd-şərtsiz qəbul etdi. Müqavilənin 5-ci maddəsində deyilirdi: “Türkiyə hökuməti, Azərbaycanın və Ermənistanın sovet hökumətləri razılığa gəlirlər ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Azərbaycanın qəyyumluğu altında muxtar ərazi təşkil edir” [70, s. 132].

Beləliklə, Naxçıvan əhalisinin ardıcıl və ciddi mübarizəsi, Azərbaycan və Türkiyə diplomatlarının məqsədyönlü fəaliyyətləri, B.Şaxtaxtinskiyin diplomatik gedişləri, müraciət və təklifləri sayəsində, beynəlxalq Moskva və Qars müqavilələri ilə Naxçıvan diyarı Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi kimi qəbul edildi [41, s. 41]. Naxçıvanın tarixi taleyini, yəni onun tarixən olduğu kimi, Azərbaycanın tərkib hissəsi olaraq qalması imkanlarını həmin müqavilələr reallaşdırdı. Bu müqavilələrlə Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində muxtar qurum kimi tanımış və onun statusuna beynəlxalq hüquqi təminat vermişlər.

Heydər Əliyev Naxçıvanda muxtariyyətin təşkili uğrunda mübarizə aparmış tarixi şəxsiyyətlərin bu səylərini Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə kimi qiymətləndirərək deyirdi: "Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması Azərbaycan xalqının, respublikanın həyatında tarixi hadisədir. Bu respublikanı vaxtilə yaradanlar çox müdrik, uzaqgörən insanlar olublar, Azərbaycan torpaqlarının ayrı-ayrı iddiaçılar tərəfindən parçalanmasının qarşısını alıblar" [130, s. 12].

Təbii ki, o dövrdə yaranmış beynəlxalq şərait, bölgədəki real qüvvələr nisbəti, habelə 1918-1920-ci illərdə torpaqlarımıza qarşı erməni təcavüzü ilə müşayiət olunan hərbi-siyasi hadisələr nəzərə alınaraq, Moskva və Qars müqavilələrində Naxçıvan məsələsinin qoyuluşu və onun Azərbaycanın xeyrinə həll edilməsi böyük tarixi nailiyyət kimi qəbul olunmalıdır. Heydər Əliyev həmin müqavilələrə öz münasibətini bildirərək deyirdi: "Bu müqavilələrin əhəmiyyəti çox böyükdür. Şübhəsiz ki, biz Sovetlər İttifaqının tərkibində olanda bu müqavilələr tamam unudulmuşdu... Çünki buna ehtiyac yox idi. Hamı Sovetlər İttifaqının tərkibində idi. Sovetlər İttifaqının tərkibində olarkən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası da var idi. 1926-cı ildə, 1937-ci ildə də, 1978-ci ildə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası qəbul olunmuşdur. Ona görə də heç kəs arayıb-axtarmırdı ki, Qars müqaviləsi, yaxud Moskva müqaviləsi nədir, nədən ötrüdür. Buna heç ehtiyac da yox idi. Amma hesab edirəm ki, Sovetlər İttifaqı dağılan zaman Naxçıvana qarşı yenə də xəyanətkar əllər uzanan zaman biz bu müqavilələrin Azərbaycan üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dərk edə bildik" [58, XIV c., 2005, s. 78-79].

Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan diyarının mux-

tariyyət təşkil etməsi bölgənin spesifik ərazi mövqeyi – geosiyasi şəraiti ilə bağlı idi. Çünki üç tərəfdən Ermənistanla həmsərhəd olması Naxçıvanı Azərbaycanın digər torpaqlarından ayırırdı. Həmçinin o, cənubda və cənub qərbdə İran və Türkiyə ilə həmsərhəd idi və ərazi baxımından Azərbaycandan aralı düşmək Naxçıvanın inzibati idarəçiliyini qəza və ya rayon hüquqlarında təşkil etməyə imkan vermir [165, s. 313]. Ona görə də Naxçıvan diyarına muxtar respublika statusunun verilməsi milli mənsubiyyətinə görə yox, daxili və xarici amillərə, coğrafi mövqeyinə, geosiyasi vəziyyətinə, beynəlxalq müqavilələrə əsasən mümkün olmuşdur. Coğrafi-siyasi vəziyyəti tarixi zərurət kimi Naxçıvana muxtar hüquqların verilməsini şərtləndirmiş və ona özünüidarə hüququnun tanınmasına yol açmışdır.

Naxçıvan diyarının muxtariyyət statusunun tam reallaşması bir neçə mərhələdən ibarət olmuşdur. Əvvəlcə, 1921-ci ilin martın 16-dan Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası şəklində, 1923-cü ilin iyunun 16-dan Naxçıvan Muxtar Diyarı, 1924-cü il fevralın 9-dan Azərbaycan SSR MİK-in dekreti ilə Naxçıvan MSSR adlandırılmışdır [232, 2004, 2 mart].

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi bazasının yaradılması 1924-cü ilin aprelində Azərbaycan MİK tərəfindən təsdiq edilmiş Naxçıvan MSSR haqqında Əsasnamənin qəbulu ilə başlanmışdır. Əsasnaməyə görə, Naxçıvan Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi, ona muxtar respublika şəklində daxil olurdu [68, s. 16-17]. Bu Əsasnamə Muxtar Respublikanın ictimai, siyasi, iqtisadi həyatını tənzimləyən əsas qanunverici akt olmuşdur. Bununla da Naxçıvan özünün qanunverici orqanları, icra hakimiyyəti olan muxtar quruma çevrilmişdi. Naxçıvanın

Azərbaycanla qarşılıqlı münasibətləri Azərbaycan Konstitusiyası ilə müəyyənləşirdi.

1926-cı il aprelin 18-də qəbul edilmiş Naxçıvan MSSR-in I Konstitusiyasında muxtariyyətin əsasları ali hüquqi səviyyədə təsbit olundu. Bu Konstitusiyanın 52-ci maddəsində göstərilirdi: “Naxçıvan SSR Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsidir və onun protektoratlığındadır” [32, s. 316]. Muxtariyyətin sonrakı konstitusiyalarında da Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində muxtar respublika kimi təsbit olunmuşdur.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin bütün dövrlərində Naxçıvanın muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsi üçün mühüm işlər görülmüşdür. 1973-cü il avqustun 28-də Azərbaycan KP MK Bürosunda “Naxçıvan MSSR-in 50 illiyi haqqında” məsələ müzakirə edilmiş və 8 bənddən ibarət qərar qəbul edilmişdi. Heydər Əliyevin imzaladığı qərarla Naxçıvanın muxtariyyətinin ildönümünün qeyd edilməsi ilə bağlı yubiley tədbirlərinin 1974-cü ilin may ayında keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin Sov. İKP MK katibliyinin “Naxçıvan MSSR-in yaranmasının 50 illiyi haqqında” 19 mart 1974-cü il tarixli qərarına uyğun olaraq Azərbaycan KP MK Bürosu 6 sentyabr 1974-cü ildə oktyabrın 4-də bayram edilməsi haqqında ikinci qərar qəbul etməli olmuş [124, s. 124], Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1974-cü ildə Naxçıvan muxtariyyət statusunun 50 illiyi dövlət səviyyəsində geniş qeyd olunmuşdu.

50 illik yubiley tədbirlərində şəxsən iştirak edən Heydər Əliyev deyirdi: “...Naxçıvan ölkəsinin tarixən təşəkkül tapmış siyasi və coğrafi mövqeyi ona gətirib çıxardı ki, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1924-cü il 9 fevral tarixli dekreti ilə Naxçıvan ölkəsi

Azərbaycanın tərkibində Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına çevrildi. Kommunist partiyasının və sovet dövlətinin görkəmli xadimlərindən N.Nərimanov, Q.Musabəyov, S.Ağamalıoğlu, H.Sultanov və b. Naxçıvan MSSR-in yaradılması və inkişaf etdirilməsi yolunda çox zəhmət çəkдилər” [11, 1974, 5 oktyabr].

Heydər Əliyevin Naxçıvana rəhbərliyi dövrü, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsində işlədiyi illər Naxçıvanın muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsində mühüm dövr oldu. Belə ki, 1991-ci il yanvar ayının 11-də Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi Moskva və Qars müqavilələrinin iştirakçısı olan dövlətlərə bəyanat verərək onları muxtar respublikanın ərazi bütövlüyünün erməni təcavüzü nəticəsində pozulması faktına münasibət bildirməyə çağırdı. Bu, Naxçıvanın muxtariyyətinin beynəlxalq müqavilələrlə qorunması faktını ön plana çəkməklə, muxtar respublikanı hərbi müdaxilə təhlükəsindən diplomatik yolla qorumaq istiqamətində mühüm səylər idi [47, s. 38].

1992-ci ilin may ayında ermənilərin Naxçıvana qarşı hərbi təcavüzü genişləndə Heydər Əliyev 1921-ci ildə imzalanmış Moskva və Qars müqavilələrinin Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi təminatı üçün böyük əhəmiyyət daşması faktını düzgün qiymətləndirərək Türkiyə Baş naziri S.Dəmirəllə və xarici işlər naziri H.Çətinlə telefon əlaqəsi saxlamış, onlara erməni təcavüzü barədə məlumat vermişdi. Bunun nəticəsində Türkiyənin Nazirlər Kabineti Ermənistanın Naxçıvana təcavüzü ilə bağlı 20 may 1992-ci il tarixli bəyanatla çıxış etmişdi [45, s. 57].

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda bəzi siyasi qüvvələr Naxçıvanın muxtariyyət statusu daşmasını Azərbaycanın unitar dövlət quruluşu ilə ziddiyyət təşkil etdiyi-

ni əsas gətirərək, Naxçıvanın statusunun ləğv olunması tələbi ilə çıxış edirdilər. Bu savadsız və zərərli mövqe Heydər Əliyevi narahat etdiyindən, Naxçıvan MR Ali Məclisi Rəyasət Heyətinin 1992-ci il iyunun 17-də keçirilən iclasındakı çıxışında o, Naxçıvanın muxtariyyət statusunun dəyişdirilməsi ilə bağlı təkliflərin ermənilərin işğalçı siyasəti ilə üst-üstə düşdüyünü bildirərək demişdi: “Naxçıvanın statusunun dəyişdirilməsinə yönəldilən hər hansı cəhdin, onun ərazisinə edilən hər cür qəsdin qarşısı qətiyyətlə alınacaqdır” [128, s. 770].

Naxçıvanın muxtariyyət statusunun tarixən hansı əsaslarla formalaşdığını, bu statusun əslində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə xidmət etdiyini anlamayan bir sıra siyasi işbazlar unitar dövlətin tərkibində öz konstitusiyası olan ikinci bir qurum ola bilməz iddiası ilə çıxış edirdilər. Əgər onlar Naxçıvan MR-in meydana gəldiyi tarixi şəraitə, daxili və beynəlxalq vəziyyətə öləri də olsa, nəzər salsaydılar, tarixi sənədləri diqqətlə öyrənsəydilər, onlara aydın olardı ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması ümumi, hamı tərəfindən qəbul olunmuş, heç bir konstitusiya prinsipləri əsasında deyil, 1918-1921-ci illərdə yaranmış mürəkkəb, ziddiyyətli daxili və beynəlxalq şəraitin, siyasi mühitin nəticəsidir.

Heydər Əliyev Naxçıvanda fəaliyyət göstərdiyi dövrdə, eləcə də prezident olduğu illərdə Naxçıvanın muxtariyyət statusunun siyasi-hüquqi cəhətdən daha da möhkəmləndirilməsi istiqamətində apardığı mübarizəni davam etdirdi. 1995-1999-cu illər Naxçıvanın muxtariyyət statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi baxımından yaddaqalan oldu. Belə ki, 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Naxçıvan Muxtar Res-

publikası” adlanan VIII fəslə (134-141 maddələr) Naxçıvanın muxtariyyət statusuna həsr olundu. 134-cü maddənin I-III bəndlərində deyilir: “Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının tərkibində muxtar dövlətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu bu Konstitusiyaya ilə müəyyən edilir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsidir” [18, s. 59].

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsasında Naxçıvan MR-nın yeni Konstitusiyası hazırlandı. 1998-ci il yanvarın 14-də Prezident Heydər Əliyevin sərəliyi ilə keçirilən iclasda Konstitusiyaya layihəsi geniş müzakirə olundu. O, iclasda Naxçıvanın muxtariyyət statusunun əhəmiyyətini bir daha qabardaraq deyirdi: “...Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvan muxtariyyəti Naxçıvanla, Azərbaycanla Türkiyənin sərhədi üçün tarixi hadisədir... Naxçıvan muxtariyyətini qoruyub saxlamalıyıq və Naxçıvana ona lazım olan hüquqlar verilməlidir” [10, 1998, 17 yanvar].

6 fəsil, 50 maddədən ibarət Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeni Konstitusiyası Ali Məclisin 1998-ci il aprelin 28-də keçirilən sessiyasında qəbul olundu və həmin il dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edildi. 1999-cu il yanvar ayının 8-də dərc edilərək qüvvəyə mindi.

Naxçıvanın muxtariyyət statusuna qarşı çıxanların iddialarının əksinə olaraq, Naxçıvan MR Konstitusiyasının ilk maddəsində deyilir: “Naxçıvan Muxtar dövləti Azər-

baycan Respublikasının tərkibində demokratik, hüquqi, dünyəvi muxtar respublikadır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusunu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 16 mart 1921-ci il Moskva və 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars beynəlxalq müqavilələri müəyyən edir”. Həmin fəslin II maddəsində isə göstərilir ki, Naxçıvan MR Azərbaycan Konstitusiyası ilə onun səlahiyyətinə aid edilən məsələlərin həllində müstəqildir, Naxçıvan MR-nın mənafeləri ilə bağlı bütün digər məsələlər Naxçıvan Muxtar Respublikası tərəfindən həll edilir, o şərtlə ki, bu məsələlərin həlli Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilməyib və Naxçıvan MR-nın səlahiyyətlərinə aid məsələlərin həllində o, Azərbaycan Respublikasının ümumi mənafeləri ilə bağlıdır [190, s. 11].

Beləliklə, Naxçıvan MR Konstitusiyası heç bir maddədə Azərbaycan dövlətinin unitarlığı prinsipi ilə ziddiyyət təşkil etmir, ölkə coğrafiyasından ayrı düşmüş diyarın Azərbaycan ərazisi kimi mövcudluğunun hüquqi əsaslarını müəyyən edir və möhkəmləndirir [47, s. 41].

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1999-cu il fevralın 4-də “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyinin keçirilməsi” haqqında Fərmanında deyilir: “Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında 1921-ci ilin martında imzalanmış Moskva müqaviləsində, Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında 1921-ci ilin oktyabrında imzalanmış Qars müqaviləsində təsbit edildi. Naxçıvanın statusunun iki beynəlxalq müqavilədə əks olunması həm o dövrdə, həm də Azərbaycanın indiki dövründə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir fakt kimi qiymətləndirilməlidir”. Fərmanda Naxçı-

vanın muxtariyyətini şərtləndirən başlıca tarixi-coğrafi amil də göstərilirdi: “İlk olaraq Azərbaycan torpağı Zəngəzur mahalı Ermənistan SSR-in tərkibinə qatıldı. Əslində isə ermənilərin planları daha geniş idi və onların torpaq iddialarının əsas hədəfi məhz Naxçıvan idi. Onlar Zəngəzurun Ermənistana ilhaq edilməsini bu yolda atılmış mühüm addım hesab edirdilər. Beləliklə, Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının – Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri etdi” [10, 1999, 5 fevral].

Həmin fərmanla yubileyin keçirilməsinin təşkili üçün yaradılmış Dövlət Komissiyasının 1999-cu il fevralın 9-da keçirilən iclasında Heydər Əliyev 1992-1993-cü illərdə AXC-Müsavat hakimiyyəti funksionerlərinin Naxçıvanın muxtariyyətinin ləğv olunması təklifi ilə çıxış etdiyini bildirərək deyirdi: “O vaxt Xalq Cəbhəsinin həmin nümayəndələri Bakıdan gəlmişdilər, özü də Naxçıvanda doğulmuş adamlar idilər. Onlar Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisində çıxış etdilər ki, “Naxçıvanın muxtariyyəti ləğv olunmalıdır”. Əlbəttə ki, onda mən də təəccüb etdim. Ali Məclisin deputatları da çox təəccüb etdilər və onlara cavab verdilər... Azərbaycan dövlətinin unitar xarakterli olduğunu guya saxlamaq istəyirdilər. Bunun üçün Naxçıvanın muxtariyyətini ləğv etmək lazım deyildir, Naxçıvanın ərazisinin hamısını qoruyub saxlamaq lazımdır” [130, s. 153].

1999-cu ilin oktyabr ayında Naxçıvanda yüksək səviyyədə keçirilən yubiley tədbirlərində Prezident Heydər Əliyevin şəxsən iştirak etməsi Naxçıvanın muxtariyyət statusunun daha bir göstəricisinə çevrilmişdi. Bu, ilk növbədə Qars müqaviləsinin ləğvi ilə bağlı iddialarla çıxış edən Ermənistan dövlətinin rəhbərlərinə Azərbaycanın rəsmi mövqeyinin nümayişi kimi, digər tərəfdən Nax-

çıvanın muxtariyyət statusunun əhəmiyyətini sübut edən diqqətəlayiq fakt kimi qəbul oluna bilər. Prezident oktyabrın 12-də Naxçıvan şəhərində muxtar respublikanın təşkil olunmasının 75 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley iclasında etdiyi çıxışda deyirdi: “Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul etdiyi ilk Konstitusiyası əsasında, Azərbaycanın demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət Konstitusiyasında Naxçıvan Muxtar Respublikasına Azərbaycanın tərkibində dövlət statusu verilibdir. Bu status əvvəl də var idi, sadəcə, elan edilmirdi. Ancaq bizim əvvəl nə qədər böyük nailiyyətlərimiz olubsa da, nə qədər böyük tarixi yol keçmişiksə də, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra baş verən hadisələr hamısından qiymətlidir. Ona görə də bu gün biz Naxçıvan Muxtar Respublikasının bir dövlət kimi 75 illik yubileyini qeyd edirik” [58, XXII c., 2007, s. 191].

Heydər Əliyevin Azərbaycan Prezidenti kimi Naxçıvanla bağlı verdiyi sərəncamlar həm ölkənin ərazi bütövlüyü və təhlükəsizliyi baxımından, həm də Naxçıvanın statusunun hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi istiqamətində çox mühüm və diqqətəlayiq hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki Heydər Əliyevin 1991-ci il oktyabrın 14-də Türkiyənin Samanyolu telekanalına müsahibəsində dediyi kimi, “Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsidir, muxtar respublikadır. Naxçıvanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, vaxtilə Azərbaycana qarşı ədalətsizlik edilib və Zəngəzur diyarının Ermənistanına verilməsi ilə əlaqədar Naxçıvan Azərbaycanın əsas torpağından ərazi nöqtəyi-nəzərindən ayrı düşübdür. Ona görə də burada muxtariyyət dövründə yaşayış o qədər də asan olmamışdır. Ancaq Naxçıvanın muxtariyyətinin olması ərazi cəhətdən ayrı düşmüş Naxçıvanın inkişaf etməsinin əsas şərtlərin-

dən biridir” [58, XXII c., 2007, s. 290].

Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə, Heydər Əliyevin ölkədə siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra, Naxçıvan özünün muxtariyyət statusunun verdiyi imtiyazlardan yararlına bilmiş, Ermənistan tərəfindən uzun müddətdən bəridir ki, blokadada saxlanmasına baxmayaraq sürətli inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Hazırda bütün ölkədə dövlət idarəçiliyində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi milli dövlətçilik siyasəti uğurla həyata keçirilir. Nəticədə ötən dövrdə Naxçıvan bu gün hərtərəfli inkişaf etmiş, hər bir sahədə uğurlar əldə edilmiş, muxtariyyətin möhkəm siyasi və hüquqi bazası formalaşmışdır.

Prezident İlham Əliyevin ölkəmizə rəhbərliyi dövründə də Naxçıvan xüsusi qayğı ilə əhatə olunmuş, muxtar respublikanın inkişafı istiqamətində böyük işlər görülmüşdür. 2004-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik, 2009-cu ildə 85 illik, 2014-cü ildə 90 illik yubileylərinin qeyd edilməsi və Prezidentin yubiley tədbirlərində iştirakı və çıxışları böyük və əlamətdar hadisə idi. Azərbaycan Prezidenti nitqlərinin birində Naxçıvanın ölkə üçün siyasi-strateji əhəmiyyətini və müstəqillik tarixindəki rolunu yüksək qiymətləndirərək deyirdi: “Naxçıvanın güclü olması Azərbaycanın güclü olması deməkdir. Naxçıvan strateji ərazidə yerləşir. Naxçıvanın çox böyük siyasi və strateji əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanın müstəqilliyinin əldə edilməsində Naxçıvanın və naxçıvanlıların çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur” [176, s. 54].

Əlbəttə, bütün bunlar Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın müstəqillik tarixində nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığını bir daha təsdiq edir.

2.2. Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının

ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizədə

Azərbaycanın çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik Naxçıvan diyarı Şərqi elm, mədəniyyət, ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi dünya sivilizasiyasına dəyərli töhfələr verib. Bəlkə elə buna görədir ki, ermənilərin işğalçılıq planlarında Naxçıvan həmişə öncül yerlərdən birini tutub.

XX əsrin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi proseslər sübut edir ki, ermənilər son iki əsrdə “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası ilə Naxçıvana da qarşı ərazi iddialarında olmuşlar. Belə ki, 1828-ci il martın 21-də rus çarı I Nikolayın fərmanı ilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində “Erməni vilayəti” adlanan inzibati əyalət yaradılmışdı. Fərmanda deyilirdi: “İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən İrandan Rusiyaya birləşdirilən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını bundan sonra “Erməni vilayəti” adlandırmağı hökm edir və öz titulumuza daxil edirik. Həmin vilayətin quruluşu və onun idarə olunması qaydası haqqında ali senat lazımi fərmanları öz vaxtında alacaqdır” [221, s. 362]. Vilayət idarəsinin rəisi vəzifəsinə A.Çavçavadze təyin edildi. İdarənin üzvlüyünə iki rus hərbiçisi, erməni və azərbaycanlılardan ibarət imtiyazlı təbəqənin nümayəndələri daxil idi.

Naxçıvan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra onun əhalisinin tərkibində həm sayca, həm də etnik cəhətdən əsaslı dəyişiklik baş verdi. Əvvəllər bütün bunlar çarizmin işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərini xristianlaşdırmaq, daha dəqiq desək, erməniləşdirmək siyasətinin nəticəsi idi. Ermənilərin Cənubi Qafqaza, eləcə də, Azərbaycana axını çoxpilləli proses olub, əsrlər boyu davam etmişdir. Nəticədə Naxçıvana da xeyli erməni köçürülmüşdür. Çarizm

bütövlükdə Şimali Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana köçürülən ermənilərə böyük imtiyazlar verir, onların etno-demografik mövqelərinin möhkəmləndirilməsinə şərait yaradırdı [225, s. 31].

XX əsrin əvvəllərində yaranmış vəziyyətdən istifadə edən ermənilər Naxçıvan ərazisində yaşayan azərbaycanlılara divan tutmağa başladılar. Erməni quldurları azərbaycanlıları öz dədə-baba torpaqlarından qovmaqla bu ərazilərə sahib olmağa çalışırdılar. Azərbaycanın başqa bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da 1905-1907, 1918-1920-ci illərdə ermənilər azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırım törətmişlər.

1918-1920-ci illərdə Naxçıvanı zorla Ermənistanla birləşdirmək cəhdləri bölgədə olduqca gərgin hərbi-siyasi vəziyyət yaratmışdı. 1918-1921-ci illərdə xarici dövlətlərin köməyindən istifadə edən Ermənistan hakimiyyəti Naxçıvana iddia edirdi. Lakin Naxçıvanın qeyrətli sakinləri bu iddianı rədd etdi. Bundan sonra ermənilər zor gücünə, hərbi yolla Naxçıvanı ələ keçirməyə cəhd göstərdilər. Onların bu planları nəticəsiz qalsa da, ermənilər Azərbaycana qarşı olan ərazi iddialarından əl çəkmək istəmirdilər. Ermənilərin işğalçılıq planında Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ və Şərur-Dərələyəz əraziləri daim ön planda olmuşdur.

Çarizm dövründə olduğu kimi, sovet Rusiyası da işğalçı planlarını həyata keçirmək üçün erməniləri dəstəkləmiş, öz niyyətinin reallaşdırılmasında onlara fəal yardım etmişdir. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını dəstəkləyən rəsmi Moskva Azərbaycan rəhbərliyinə təzyiqlər edirdi. Moskvanın təzyiqlərinə davam gətirə bilməyən Azərbaycan rəhbərliyi 1920-ci il noyabrın 30-da Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi haqqında bəya-

natla çıxış etdi. Lakin həmin dövrdə Zəngəzurun Ermənistanına verilməsinə qarşı çıxışlar da olmuşdu. Çox təəssüf ki, bu məsələ ilə bağlı aparılan müzakirələr heç bir nəticə vermədi və nəticədə Zəngəzur mahalı iki hissəyə bölünərək onun 4505 km²-lik ərazisi Ermənistanına verildi [52, s. 5-6]. Nəticədə ermənilərin “torpaq iddiaları bolşevik işğalından sonra daha da güclənmiş, bu dəfə Azərbaycan Zəngəzur mahalını itirməli olmuşdu” Heydər Əliyev Zəngəzur ermənilərə verilməsinin taleyüklü bir hadisə olduğuna işarə edərək bildirirdi: “Əgər Zəngəzur mahalının Ermənistanına verilməsi olmasaydı, bəlkə də Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi və Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi” [10, 1999, 12 fevral].

Zəngəzuru işğal edən ermənilər Naxçıvanı da ələ keçirməyə ümid edirdilər. Bu baxımdan Naxçıvanın taleyi ciddi təhlükə qarşısında idi. Naxçıvanın Ermənistanına verilməsinə dair bəyanatdan sonra vəziyyətin kəskinləşdiyini görən Azərbaycan rəhbərliyi respublika inqilab komitəsinin üzvü və Ədliyyə komissarı B.Şahtaxtinski Naxçıvana göndərdi. Son dərəcə vətənpərvər və reallığı düzgün qiymətləndirən çevik siyasətçi olan B.Şahtaxtinski yerli əhali ilə görüşlər zamanı məlum bəyanatla bağlı demişdi: “Azərbaycan sizi torpaqlarınızla birlikdə Ermənistanına satıb. Əgər mən Bakıda olsaydım, buna qəti surətdə razılıq verməzdim... Siz torpaqlarınızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada istinad edə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpağınızı yalnız onlar qoruyacaqlar və sizi ağır fəlakətdən xilas edəcəklər” [165, s. 299].

Məhz B.Şahtaxtinski Naxçıvanda erməni istilasına qarşı yerli əhalinin müqavimətini səfərbər etməsinin

nəticəsi olaraq Ermənistan İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 28-də Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanımış və bu ərazi ilə əlaqədar iddialarından imtina etdiyini bildirmişdi [79, s. 11].

1921-ci ilin yanvarında Naxçıvanda referendum keçirildi. Əhalinin 90%-dən çoxu Naxçıvanın muxtar respublika statusunda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi [245, s. 137]. Bundan sonra, 1921-ci il mart ayının 16-da RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanan Moskvada müqaviləsində Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi kimi qalmasının təsbit olunması bilavasitə B.Şahxatinskiyin və türkiyəli diplomatların apardığı diplomatik mübarizənin və Naxçıvanda 1921-ci ilin yanvarında keçirilən rəy sorğusunun mühüm nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

1998-ci il yanvar ayının 14-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyasının iclasında çıxış edən Heydər Əliyev bu məsələyə öz münasibətini bildirərək deyirdi: “Məlumdur ki, 1920-ci ilin dekabr ayında Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulan zaman Azərbaycan hökumətinin adından bəyan edilmişdir ki, Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Ermənistanın tərkibinə verilir... Sonra ermənilər həm Naxçıvana, həm də Dağlıq Qarabağa çox iddia etdilər. Məhz buna görə də Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində olması üçün 1921-ci ildə referendum keçirildi və Naxçıvan əhalisinin 90 faizi Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində olmasına səs verdi... Fikirləşmək lazımdır, nə üçün Naxçıvanın statusu beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunubdu? Çünki o vaxtlar Naxçıvana göz dikənlər çox idi” [10, 1998, 17 yanvar].

Bir sözlə, Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində istər çarizmin milli və dini zülmü, istərsə də erməni-

lərin bölgədə törətdikləri etnik təmizləmə ilə barişmamış, qəti və ardıcıl şəkildə azadlıq hərəkatı aparmışdı. Məhz bu tarixi ənənənin nəticəsi idi ki, Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi mövqeyini qoruyub saxlamışdı [222, s. 191].

1921-ci il oktyabrın 13-də RSFSR-in iştirakı ilə bir tərəfdən Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanın, digər tərəfdən Türkiyənin imzaladıqları Qars müqaviləsi ilə Moskva müqaviləsinin şərtləri daha da möhkəmləndirildi [239, s. 41-47]. Bu müqavilə ilə ermənilər Naxçıvanın dövlət ərazi statusu ilə bağlı maddələri pozmayacaqları haqqında öhdəlik götürdü.

Lakin cəmi bir neçə il sonra müqavilənin şərtləri kobud şəkildə pozularaq Cənubi Qafqaz MİK-nin 18 fevral 1929-cu il tarixli qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 657 kv km ərazisini əhatə edən 10 kəndi Ermənistana verildi. Bunlar Ağxəc, Almalı, Oğbin, İtqıran, Sultanbəy kəndləri (Şahbuz), Qərçevan və Kilit torpaqlarının bir hissəsi (Ordubad), Qurdqulağ, Xaçik, Horadiz (Şərur) idi [19, v. 2]. Bu isə 1921-ci ilin Moskva və Qars razılaşma şərtlərinin kobudluqla pozulması demək idi [174, s. 95].

1930-cu ildə isə Əldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri Ermənistana verilmiş və həmin ərazidə Mehri rayonu yaradılmışdır.

1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan parlamentinin sessiyasında çıxış edən Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, biz bu məsələni Naxçıvan MR Ali Məclisində müzakirə etdik. Məlum oldu ki, təkcə 1929-cu ildən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindən 625 km² torpaq sahəsi, yəni 9 kənd Ermənistana verilib. Bu isə 62 min hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi deməkdir.

Torpaq məsələsinin xalqımızın tarixində əsas amil olduğunu bildirən ulu öndər deyirdi: “Əsrlər boyu vətən, torpaq anlayışı xalqımızın ləyaqətini, mənliyini, şərəfini əks etdirmişdir. Xalq öz torpağının müqəddəsliyini qorumaq üçün onun uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi aparmışdır, ulu babalarımız vətən torpağının hər bir qarışını namus simvolu kimi qorumuş, onun yolunda canlarını və övladlarını qurban verməkdən çəkinməmişdir” [20, iş 239, v. 96].

Sonralar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Komissiyasının iclasında çıxış edən Prezident Heydər Əliyev məsələyə bir daha münasibət bildirərək demişdi: “Təəssüf etmək olar ki, Naxçıvan torpaqlarının bir qismi bəzi hallarda ermənilərin əllərinə keçib, ancaq Naxçıvan öz ərazisini əsasən qoruyub saxlamışdır... Zəngəzur mahalının, o cümlədən onun bir hissəsi olan Mehri, Qafan rayonlarının – Azərbaycan torpaqlarının 1920-ci ildə Ermənistanı verilməsi bizim tariximizdə Azərbaycan torpaqlarının əldən getməsinin çox ağır bir hadisəsidir” [58, XIV c., 2005, s. 75].

XX əsrin sonlarına doğru əsrin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi proseslər yenidən təkrarlandı. Ermənilərin qədim türk yurdu Naxçıvana ərazi iddiaları yenidən baş qaldırdı. 1980-ci illərin sonlarında milli zəmində münaqişələr başlayandan Naxçıvan özünün ağır günlərini yaşadı. Mərkəzin himayədarlığından istifadə edən erməni silahlı quldur dəstələri Naxçıvana da hücum etdilər. Şərur rayonunun Kərki kəndində gərgin vəziyyət yarandı. Yanvarın 15-də erməni yaraqlıları kəndi ələ keçirmək üçün gözlənilmədən hücumla keçdilər. Bu zaman Kerkini cəmi 19 nəfər kənd sakini, 6 nəfər hərbiçi və 3 milis (polis – Ə.C.) işçisi qoruyurdu [156, s. 35]. Ermənilərin kəndə hücum xəbəri yayılan kimi Naxçıvanda olan daxili qoşun

bölmələri, əlavə milis qüvvələri və könüllülər kərkililərə köməyə getdilər. Qüvvələrinin qeyri-bərabər olmasına baxmayaraq, ermənilərin ilk hücumunun qarşısı alındı.

İki gün sonra yanvarın 17-də işğalçılar 3 min nəfərlik qoşunla yenidən kəndə hücum etdilər. 1990-cı il yanvarın 18-19-da Kərki kəndi SSRİ Müdafiə Nazirliyinin VII ordusunun köməyi ilə işğal olundu [181, iş 0-08, v. 127]. Təqribən iki ilə yaxın ermənilərə qarşı layiqli, cəsarətli müqavimət göstərən Kərki kəndi məhz sovet ordusunun köməyi ilə erməni işğalı altına düşdü.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Naxçıvana erməni təcavüzünü pisləyən Bəyanatında deyilirdi: “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın tərkibində olması ilə heç cür razılaşa bilməyən Ermənistan Naxçıvana ərazi iddialarından əl çəkməmiş, Moskvadakı himayədarlarının köməyi ilə Naxçıvanın bir hissəsini qorumağa nail olaraq, həmin ərazidə indiki Mehri rayonunu yaratmışdır. Beləliklə, Naxçıvan Azərbaycanın əsas ərazisindən tamamilə təcrid olunmuşdur. Nəhayət, 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet qoşunlarının Bakıya hücumu ərəfəsində erməni silahlı birləşmələri Naxçıvan Muxtar Respublikasının Kərki kəndini işğal etmişlər” [187, v. 23-24].

Kərki kəndini ələ keçirən ermənilər sovet qoşunlarına arxalanaraq Sədərək kəndində sərhəddə yerləşən mebel sexi və şərab zavoduna doğru hücumla keçdilər. Qeyri-bərabər döyüşdə naxçıvanlılar böyük əzmkarlıqla mübarizə apardılar. Qəhrəman oğullarımız düşməyə ağır itki verərək, onların geri çəkilməsinə nail ola bildilər. Lakin düşmən heç cür sakit ola bilmir, Sədərəyi raket, top, pulemyot və avtomatlardan atəşə tutur və kəndi ələ keçirməyə çalışırdı. Ermənilərin Sədərəyə hücumu zamanı

6 nəfər şəhid olmuş, onlarla adam yaralanmışdı [156, s. 35-36]. Ermənilərin muxtar respublikaya yanvarın 18-25-də ilk mütəşəkkil hücumu zamanı sədərəkli iki azyaşlı uşaq – Elvin və Malik Nəsirovlar evlərinə düşən düşmən mərmisindən həlak olmuşdular.

Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıda baş verən qanlı yanvar hadisələrinin törədilməsində məqsəd bir tərəfdən xalqın azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsini boğmaq idisə, digər tərəfdən Naxçıvanın ermənilər tərəfindən işğal edilməsinə yol açmaq idi.

Bu dövrdə ermənilər və onların havadarı olan Rusiya hərbiçiləri tərəfindən hərbi-siyasi və iqtisadi blokada salınmış Naxçıvan ağır vəziyyətə düşmüşdü. Paytaxt Bakıdan real kömək göstərilməməsi azmış kimi, səriştəsiz rəhbərlərin məsuliyyətsizliyi və hakimiyyət uğrunda amansız mübarizə səbəbindən torpaqlarımızın taleyi hərraca qoyulmuşdu. Bu baxımdan yalnız Naxçıvanda deyil, bütün Azərbaycanda vəziyyət acınacaqlı idi. Düşmənin torpaqlarımızı bölüşdürmək planları reallaşmaqda, Naxçıvan Cənubi Qafqazın siyasi xəritəsindən Azərbaycan torpağı kimi yox edilmək ərəfəsində idi [143, s. 304-305].

Baş verən hadisələr Naxçıvan ictimaiyyətini ciddi narahat edirdi. Belə bir şəraitdə 1990-cı il yanvarın 19-da Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin fəvqəladə sessiyası keçirildi. Naxçıvan MSSR Ali Soveti muxtariyyət statusundan istifadə edərək SSRİ-yə qarşı kəskin etiraz formasını seçdi. Müttəfiq respublikanın tərkibində olan muxtar respublika Ali Soveti sovet rejiminə qarşı yönəldilən və onun müəyyən mənada iç üzünü açan cəsarətli bir qərar qəbul etdi. SSRİ-nin Əsas Qanununun (Konstitusiyasının) 81-ci maddəsinə əsaslanan Naxçıvan parlamenti Azərbaycan SSR-in, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan

MSSR-in suverenliyi və ərazi bütövlüyü müdafiə edilmədiyindən, SSRİ-nin tərkibindən çıxdığını və özünü müstəqil respublika elan etdiyini bildirdi. Bunu onunla əsaslandırdı ki, Azərbaycan və Naxçıvanın ali qanunverici orqanlarının ittifaq orqanlarına dəfələrlə edilən müraciəti cavabsız qalmış, Ermənistanın təcavüzü nəticəsində muxtar respublikanın ərazi bütövlüyü və vətəndaşlarının həyatı təhlükə qarşısındadır [129, s. 817].

SSRİ tarixində misli görünməmiş bu hadisə dünya ictimaiyyətinin diqqətini Azərbaycana, onun tərkib hissəsi olan Naxçıvana cəlb etdi [8, s. 69].

29 oktyabr 1996-cı ildə Heydər Əliyev Azərbaycan şairi və dramaturqu, böyük ədib Hüseyn Cavidin məqbərəsinin açılış mərasimində söylədiyi nitqdə naxçıvanlıların o vaxt belə bir addım atmalarına müsbət münasibət bildirərək deyirdi: “1990-cı il qanlı yanvar hadisələrini xatırlayıram, Azərbaycan xalqına qarşı böyük cinayət, təcavüz edilmişdi. Azərbaycan xalqı ayağa qalxdı. Xalqımız öz milli azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qalxdı. Naxçıvanlılar ön sırada idilər. Mən Moskvada olarkən Azərbaycana qarşı edilən bu cinayətə etiraz səsimi qaldırmış, xalqımla, millətimlə həmrəy olduğumu bildirdim və orada olan imkanlarla Azərbaycan xalqının müdafiəsinə çalışdım. Orada eşitdim ki, naxçıvanlılar bu dəhşətli faciə ilə əlaqədar ayağa qalxıblar, hətta o vaxt cəsarətli bir qərar qəbul ediblər: Azərbaycana qarşı edilən cinayətə, təcavüzə görə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sovetlər İttifaqının tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul ediblər” [58, VII c., 1998, s. 469].

Yanvarın 27-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin Naxçıvanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında qərarını ləğv etdi.

Lakin həmin qərarın Naxçıvanın taleyi üçün böyük əhəmiyyəti oldu. Bu tarixi qərarı yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev qeyd edirdi: “Naxçıvanlıların bu cəsarətli addımı o vaxt Sovetlər İttifaqında yeganə bir addım idi. Bu, naxçıvanlıların nə qədər cəsarətli, qeyrətli, nə qədər azadlıqsevər və müstəqilliyinə nə qədər bağlı olduqlarını sübut etdi, nümayiş etdirdi” [204, s. 33].

1990-cı ilin mart ayında ermənilər Kərməçataq kəndinə hücum edib 10-dan artıq evi yandırmışdılar. Bu hücumların qarşısı alınan zaman Naxçıvan VPK hüquq şöbəsinin müdiri Vəli Zeynalov şəhid olmuşdu. Bu müddət ərzində Sədərək ermənilər tərəfindən dəfələrlə atəşə tutulmuş, burada 60 ev dağılmış, kəndə xeyli maddi ziyan dəymişdi. Eyni zamanda, təcavüz nəticəsində bir neçə insan həlak olmuş, Şərur rayonunun bir neçə kəndindən əhali köçürülmüşdü.

1990-cı il iyun ayının 1-dən ermənilər Gorus rayonunda yerləşən Üçtəpə radioteleötürücü stansiyasına gələn xətləri kəsməklə Azərbaycan televiziyası verilişlərinin muxtar respublika ərazisində yayımlanmasını tamamilə dayandırdılar [219, iş 0-42, v. 8]. Sentyabr ayının 20-də səhər saat 5.00 radələrində isə Ermənistanın Sisiyan rayonu tərəfindən 50-60 nəfərlik silahlı erməni quldur dəstəsi muxtar respublikanın Şahbuz rayonunun Batabat aşırımında yerləşən Biçənək teleradioötürücü stansiyasına basqın edərək stansiyayı tutmağa cəhd göstərdilər. Ermənistan ərazisindən edilən bu cinayətəkar aksiyalar Naxçıvan MR əhalisinin yeni qəzəb və etiraz dalğasına səbəb olmuş, onsuz da mürəkkəb olan şəraiti daha da çətinləşdirmiş, muxtar respublikanın Ermənistanla sərhədindəki gərginliyin kəskinləşməsinə səbəb olmuşdu [129, s. 555].

1990-cı il aprelin 21-23-ü arasında ermənilər Şərur

rayonunun Günnüt kəndinə hücum edərək, kənddən oğurluq etməyə cəhd etmişlər. Lakin kəndi qoruyan milis əməkdaşları buna imkan verməmişlər. 1990-cı il martın 24-də Noraşen-Bakı sərnəşin qatarı Mehri rayonundan keçərkən ermənilər tərəfindən partladıldı. Ermənilərin diqqət mərkəzində olan Naxçıvan dəfələrlə Ermənistan tərəfindən silahlı hərbi təcavüzə məruz qalmış, muxtar respublikanın Sədərək, Günnüt, Havuş, Yuxarı Buzqov, Şada, Biçənək və bir çox sərhəd kəndləri dağıdılmış, on minlərlə əhali çadırlarda məskunlaşmışdı.

1990-cı il mayın 24-də Naxçıvan VPK-nın büro iclasında Sədərək kəndinin Ermənistanla sərhəddə yerləşməsini, sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi əhəmiyyətini nəzərə alaraq Şərur rayonunun Sədərək və Dəmirçi kənd xalq deputatları sovetlərinin bazasında Sədərək rayonunun yaradılmasının zəruriliyi haqqında qərar qəbul olundu və bu məsələnin həlli ilə bağlı Azərbaycan SSR Ali Sovetinə müraciət edildi [156, s. 41]. 1990-cı il avqustun 29-da Azərbaycan SSR Ali Soveti müraciəti dəyərləndirərək Sədərək qəsəbə, Kərki, Dəmirçi və Maxta kənd sovetlərinin bazasında Sədərək rayonunun təşkili haqqında qərar qəbul etdi [120, 1990, 4 sentyabr].

1991-ci il sentyabrın 3-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri seçilən Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti dövründə daim Naxçıvanın müdafiəsinin və təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində böyük işlər görmüşdür. O, Naxçıvan əhalisinə müraciətlərinin birində qətiyyətlə vurğulayırdı: “Bir daha Naxçıvan əhalisinə bildirmək istəyirəm ki, narahat olmasınlar, bizim öz torpaqlarımızı qorumağa qüdrətimiz var və bütün imkanlardan istifadə edib Naxçıvan Muxtar Respublikasında əmin-amanlığı təmin edəcəyik” [135, s. 309].

1992-ci il may ayının əvvəllərində Naxçıvan Muxtar Respublikasında, o cümlədən, Azərbaycanın Ermənistanla sərhədlərində gərginlik yenidən artdı. Mayın 18-də muxtar respublikanın Sədərək, Günnüt, Havuş, Yuxarı Buzqov, Şada, Biçənək və s. qəsəbə və kəndlərinə hücumlar başlandı. Sədərəkdə qanlı döyüşlər 40 gün davam etdi. Kəndlərə xeyli ziyan dəydi: evlər və inzibati binalar dağıldı. On minlərlə insan çadırlarda, meşələrdə ağır şəraitdə yaşamağa məcbur oldu [201, 2001, 15 sentyabr].

Heydər Əliyev, eyni zamanda, erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün Naxçıvanın məhdud daxili imkanlarının səfərbər edilməsi, bütün idarə və müəssisələrin, ictimai-siyasi təşkilatların, hər bir vətəndaşın Naxçıvanın müdafiəsinin təşkilinə, sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə cəlb edilməsi üçün yollar axtarırdı. Məhz onun təşəbbüsü sayəsində Naxçıvanın ağır, mürəkkəb günlərində 1992-ci il mayın 25-də Ali Məclisin Rəyasət Heyəti Naxçıvanın İnkişafı və Müdafiəsi Fondunun yaradılması haqqında mühüm qərar qəbul etdi [181, iş 0-39, v. 9-11]. Fondun işinin təşkil olunması, fondla toplanacaq vəsaitin istifadəsinə nəzarət üçün Heydər Əliyevin sədrliyi ilə komissiya yaradılmışdı.

Naxçıvan MR Ali Məclisi bütün bu çətinlikləri nəzərə alaraq dəfələrlə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, parlamentinə, Nazirlər Kabinetinə müraciət edərək Naxçıvanı blokadadan çıxarmaq üçün təcili tədbirlərin görülməsini xahiş etmişdi. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi iki dəfə – 1992-ci il iyulun 15-də və 1992-ci il avqustun 18-də Naxçıvan MR-da vəziyyət haqqında məsələ müzakirə edərək müvafiq qərarlar qəbul etmişdi. Lakin bu qərarlar Azərbaycanın nazirlikləri tərəfindən yerinə yetirilməmiş, bəzi rəhbər vəzifəli şəxslər,

muxtar respublikanın əhalisinin taleyinə biganə münasibət bəsləmişdilər [181, iş 0-48, v. 5].

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev o dövrdə ölkənin ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvana bəslənilən ögey münasibətin əsas səbəblərinə toxunaraq deyirdi: “1990-cı illərin əvvəllərində Bakıda rəhbərlikdə olan qüvvələrin antinaxçıvan siyasətini biz yaxşı xatırlayırıq. Onlar nəinki Naxçıvana kömək etmir, hətta Naxçıvanı da işğala məruz qoymağa hazır idilər. Nəyə görə? Çünki Naxçıvana o vaxt Heydər Əliyev kimi dahi şəxsiyyət rəhbərlik edirdi... Bir tərəfdən ermənilər, erməni qəsbkarları Naxçıvana hücum edirdilər. Digər tərəfdən, Azərbaycan rəhbərliyində oturan xainlər, milli satqınlar istəyirdilər ki, Naxçıvanı Azərbaycandan tamamilə ayırsınlar. Amma naxçıvanlılar öz liderləri ətrafında, Heydər Əliyevin ətrafında birləşmişdilər. Naxçıvanlılar ermənilərə tutarlı cavab verdilər, onları yerində oturdular, öz torpaqlarını müdafiə etdilər” [77, s. 15].

Lakin ulu öndər Heydər Əliyev muxtar respublikanın mövcud daxili imkanlarından maksimum istifadə etməyə çalışmaqda kifayətlənmir, eyni zamanda qonşu dövlətlərlə – Türkiyə və İranla iqtisadi əlaqələr yaradaraq zəruri tədbirlər həyata keçirirdi. Belə ki, Türkiyə Respublikası hökumətinin dəvəti ilə Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev 1992-ci il mart ayının 22-24-də Türkiyədə səfərdə olmuş, Ankarada Türkiyə Respublikasının Prezidenti Turqut Özal tərəfindən qəbul edilmişdi. Aparılan danışıqların nəticəsi olaraq 1992-ci il mart ayının 24-də Ankarada Türkiyə Respublikası ilə Naxçıvan MR arasında əməkdaşlıq protokolu imzalanmışdı [181, iş 0-13, v. 19-21].

Bundan sonra Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri

Heydər Əliyev 22-26 avqust 1992-ci il tarixlərində İran İslam Respublikasının Xarici işlər naziri Əli Əkbər Vilayətinin dəvəti ilə İranda səfərdə olmuş [181, iş 0-19, v. 5], avqustun 24-də Tehrandə İran hökuməti ilə Naxçıvan MR arasında protokol imzalanmışdı. Protokola əsasən, İran ərazisindən Naxçıvanla Bakı arasında şose yolu açılmışdı [20, iş 1, v. 3-14].

Muxtar respublika bu dövrdə mütəmadi olaraq Ermənistan silahlı qüvvələrinin hücumuna məruz qalır, ağır günlərini yaşayırdı. 1992-ci ilin may ayının 18-də Naxçıvan MR-in Sədərək rayonunun ərazisinə ermənilərin böyük qüvvə ilə hücumu zamanı Heydər Əliyev təcili olaraq Ali Məclisdə müzakirələr aparır və təxirəsalınmaz tədbirlər görürdü. Atəşə atəşlə cavab verməklə müdafiənin təşkili ilə məşğul olur, həm diplomatik-siyasi xarakterli tədbirlər, həm də zəruri müdafiə tədbirləri həyata keçirirdi. Ermənilərin növbəti mütəşəkkil hücumu zamanı, 1992-ci ilin may ayında Heydər Əliyev dünya ictimaiyyətinə təcavüzlə bağlı müraciət etdi, Türkiyənin dövlət və hökumət rəhbərləri ilə əlaqə yaradaraq Qars müqaviləsində olan öhdəliklərin yenidən rəsmi şəkildə tanınmasına nail oldu. Bu siyasi gedişlər lazımi reaksiyaya səbəb oldu və bəzi xarici dövlətlərin ölkəmizdəki diplomatik missiyalarının, eləcə də xarici mətbuat orqanlarının nümayəndələrinin Naxçıvana səfərləri başladı. Heydər Əliyev bununla bağlı deyirdi: “Mən şəxsən gündə bir neçə dəfə onlarla görüşmüşəm, vəziyyət haqqında məlumat vermişəm. Onlar da çox operativ hərəkət edərək məlumatları bütün dünya informasiya orqanlarına çatdırmış və bunun nəticəsində dünya ictimaiyyətində böyük bir ciddi rəy yaranmışdır” [135, s. 366]. Aparılan ciddi diplomatik və operativ informasiya tədbirlərinin nəticəsində mayın 27-nə

qədər dünyanın 57 dövləti rəsmi şəkildə Ermənistanın Naxçıvana hərbi təcavüzünü pisləyən bəyanatlar vermişdi [228, 1992, 28 may].

Bundan başqa təcavüzün qarşısının alınması məqsədi ilə dəfələrlə Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev tərəfindən hətta Ermənistan prezidenti L.Ter-Petrosyanla əlaqə saxlanılmış, müvafiq teleqramlar vurulmuşdu. 1993-cü il mayın 14-də Heydər Əliyevlə Ermənistan Ali Soveti sədrinin I müavini Ara Saakyan arasında baş tutmuş görüşdə atəşin dayandırılması haqqında bəyannamə imzalanmışdı [129, s. 638].

Azərbaycanın qədim diyarı olan Naxçıvan məhz müdrik siyasətçi Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında özünü uğurla müdafiə etdi, torpaqlarının bir qarışını belə düşmə-nə vermədi. Böyük liderin öz sözləri ilə desək: "...Bizim xalqımız XX əsrdə çox faciələrlə rastlaşmışdır. Bunların içərisində Naxçıvanın başına gələnlər bəlkə Azərbaycanın başqa bölgələrindən daha da dəhşətli, faciəli olubdur. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş zamanlarda olduğu kimi, 1980-ci illərin sonunda, 1990-cı illərdə bütün çətinliklərə, məhrumiyətlərə baxmayaraq, naxçıvanlılar yenə də çox dəyanətli olublar" [58, XII c., 2004, s. 84].

Yalnız mahir siyasətçi və strateq Heydər Əliyevin müdrikliyi və qətiyyəti Naxçıvanı düşmən işğalından xilas etdi, onu Azərbaycana tərkib hissəsi kimi qoruyub saxlaya bildi. Məhz Heydər Əliyevin qətiyyətli siyasəti Naxçıvanı Dağlıq Qarabağın və Azərbaycanın digər işğal olunmuş rayonlarının acı aqibətindən qorudu, "Azərbaycanın bu qədim torpağını xilas edən Heydər Əliyev özünə Naxçıvan boyda əbədi həmişəyaşar abidə ucaltdı" [128, s. 9].

Azərbaycandan, demək olar ki, tamamilə təcrid

olunmuş, heç bir yardım almayan, blokada şəraitində yaşayan Naxçıvan yalnız Heydər Əliyevin titanik səyləri nəticəsində öz ərazi bütövlüyünü qoruyub saxladı və erməni silahlı qüvvələrinin təcavüzünün qarşısını ala bildi [91, s. 106].

Prezident İlham Əliyev Heydər Əliyevin Naxçıvanla bağlı bu dövrdəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək deyirdi: “1990-cı illərdə Ermənistanın işğalçılıq siyasəti Naxçıvana da istiqamətləndirilmişdi. Ermənilərin məqsədləri Naxçıvanı da işğal etmək idi. Əgər o vaxt naxçıvanlılar ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə burada müqavimət göstərməsəydilər, o müdafiəni təşkil etməsəydilər, düşməne çox sanballı və çox möhkəm zərbə vurmasaydılar, Naxçıvanın taleyi çox təhlükəli ola bilərdi... Naxçıvanlılar Heydər Əliyevi qorudular. O isə öz növbəsində, Naxçıvanı qorudu” [77, s. 16-17].

Tarixi təcrübə sübut edir ki, bütün xalqlar və millətlər müəyyən taleyüklü mərhələlərdə “nə etməli?” sualı qarşısında qalırlar. Bu yerdə yalnız ağıl, zəka, iradə və uzaqgörənlik rol oynayır. Bu xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən xarizmatik liderlər olduqda məhz onlar mənsub olduqları xalqın problemlərini həll etmək üçün meydana atılır və başladıkları mübarizəni qalibiyyətlə başa vururlar. Bu baxımdan Naxçıvanın tarixinin ən çətin günlərində Heydər Əliyev öz ağılı, zəkası, uzaqgörənliyi ilə mübarizə meydanına atıldı. Bütün səyini, gücünü Naxçıvanın ərazi bütövlüyünün qorunması istiqamətində gedən gərgin mübarizəyə sərf etdi. O, daim öz xalqının gələcəyini düşünmüş, tutduğu yoldan heç vaxt dönməmişdir. Heydər Əliyev həmişə sadə xalqla bir olmuş, onun problemlərini həll etməyə çalışmışdır.

Naxçıvanın bütün kommunikasiya növlərindən və

enerji daşıyıcılarından məhrum olduğu günlərdə məhz Heydər Əliyevin varlığı heç bir qüvvənin naxçıvanlıların iradəsini sındırmasına imkan verməmiş, insanlar hər bir çətinliyə sinə gərəkək torpaqlarını göz bəbəyi kimi qorumağa çalışmışlar. Tarixi-siyasi amillər və coğrafi şərait səbəbindən "... Bu gün Naxçıvan böyük Azərbaycan torpaqlarından kənarda bir adaya bənzəyir. Bunun səbəbi nədir? Qoy bütün Azərbaycan xalqı bilsin ki, bu adadan o tərəfdəki – şərqdəki, yəni Naxçıvanla Azərbaycan arasındakı torpaqlar da Azərbaycan torpaqları idi... Çox mürəkkəb tarixi şəraitdə... bütün bu böyük regionda yalnız Naxçıvanda buranın qəhrəman övladları doğma torpağı tərktəmədilər, bu qədim diyarı Vətən üçün saxladılar. Mən düşünürəm ki, bu gün Azərbaycanın hər bir yerində, türk dünyasında qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik dərsi keçiriləndə Naxçıvan nümunə göstərilməlidir..." [146, s. 18-19].

Azərbaycanın bu strateji bölgəsi, onun mərd, zəhmətkeş, taleyin ümidinə qoyulmuş əhalisi ağır məhrummiyyətlər və olmazın əzab-əziyyətlər bahasına olsa da, Heydər Əliyevin uzaqgörən, tədbirli və dözümlü siyasəti nəticəsində böyük siyasi təxribatlardan, satqınlıq və xəyanətlərdən xilas ola bildi. Həmişə olduğu kimi, Naxçıvanda da Heydər Əliyev xalqla bir olmağın, onun ağrı və əzablarına şərikliyin, millət, yurd təəssübkeşliyinin canlı örnəyi idi və onun uca rəhbər şəxsiyyəti bütün əzəməti ilə Azərbaycanın hər yerindən görünürdü [203, s. 63].

Naxçıvanda xalqla rəhbərliyin vəhdəti düşməyə rəşadətlə sinə gərəkək torpaqları qoruyub saxlamağa kömək etdi. Bu dövrdə Heydər Əliyevin siyasi bacarığı, uğurlu diplomatik gedişləri və Türkiyə Cümhuriyyətinin rəhbərliyi ilə yaratdığı düşünülmüş əlaqələrlə Ermənistanın hərbi təcavüzünü dünya ictimaiyyətinin pisləməsinə, Naxçıva-

nın isə xilasına nail oldu [46, s. 59]. Naxçıvan dünya şöhrətli siyasətçi Heydər Əliyevin cəsarəti və uzaqgörənliyi nəticəsində düşmən tapdağına çevrilməkdən xilas ola bildi. Ümummilli liderin qəbul etdiyi qərarlar, gecəgündüz yorulmaq bilmədən apardığı siyasət blokadaya alınmış Naxçıvanı yaşatdı.

Bir sözlə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvan yaşayır və döyüşürdü. Bu, xalqın xilaskarını və böyük sərkərdəsini sevindirməyə bilməzdi. Çünki XX yüzilliyin sonlarındakı xilaskarlıq və sərkərdəlik missiyasını Heydər Əliyev kimi böyük bir şəxsiyyət aparmışdır [222, s. 106]. Heydər Əliyev 1993-cü il aprelin 3-də “Rossiyskiy fermer” qəzetinin müxbirləri ilə söhbətində deyirdi: “Öz adıma artıq heç bir şey çıxmayaraq, deyə bilərəm və həyatda fəxr etməyə həqiqətən dəyər ki, mən həmin müddət ərzində Naxçıvanı müharibədən qorudum”.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 85 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Naxçıvanın erməni təcavüzündən xilasında Heydər Əliyevin rolunu belə dəyərləndirirdi: “Heydər Əliyevin amalı tam başqa idi. Onun məqsədi naxçıvanlıları qorumaq, Naxçıvanı qorumaq, erməni hücumlarının qarşısını almaq və muxtar respublikanın uğurlu inkişafını təmin etmək idi. O vaxt naxçıvanlılar Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında böyük qəhrəmanlıq və şücaət göstərmişdilər. Ermənistan tərəfindən edilən hücumlara çox layiqli cavab verilmişdi və düşmən yerinə oturdulmuşdu. O anlarda, o aylarda, o illərdə Naxçıvanın taleyi çox acınacaqlı ola bilərdi” [176, s. 49].

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti işlədiyi dövrdə də Naxçıvanın müdafiəsinin qayğısına qaldı, bu diyarın inkişafı üçün böyük şərait

yaratdı. Azərbaycan torpaqlarının, o cümlədən Naxçıvanın erməni təcavüzündən xilasını üçün sülh danışıqları apardı, vacib qərarlar qəbul etdi. Sabaha böyük ümidlə baxan Heydər Əliyev qətiyyətlə bildirirdi ki: “Mən hesab edirəm ki, əldən gedən torpaqlar nə vaxtsa qaytarılmalıdır. Azərbaycanın tarixi torpaqları qayıtmalıdır. Xalqımız da daim bilməlidir ki, bizim tarixi torpaqlarımız hansılar olubdur, hansılar nə vaxtsa əlimizdən gedibdir, nəyə görə əlimizdən gedibdir və şübhəsiz ki, bunlar qayıtmalıdır. Biz də qaytara bilməsək, gələcək nəsillər bunları qaytaraçaqlar” [58, XIV c., 2005, s. 82].

Bir sözlə, Heydər Əliyevin müdrik fəaliyyəti, böyük dövlətçilik təcrübəsi və xalqın ona olan sarsılmaz inamı və dəstəyi sayəsində Naxçıvan erməni işğalından xilas edildi.

2.3. Heydər Əliyev və Naxçıvanda ordu quruculuğu

Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışındanək, yəni 1993-cü ilin ortalarına kimi ölkədə ordu quruculuğu kortəbii şəkildə, ciddi hərbi nizam-intizam və bilavasitə dövlət rəhbərliyi olmadan aparılmışdı. Bunun obyektiv səbəbi ilk növbədə, həmin dövrdə ölkəyə rəhbərlik edənlərin dövlətçilik təcrübəsi, idarəçilik bacarığının olmaması idi. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan ordusu xarici havadarlarının ağır texnikası ilə yaxşı silahlanmış Ermənistan hərbi birləşmələrinin təcavüzünün qarşısını almaq əvəzinə, daha çox siyasi oyunlara cəlb edilmiş, hakimiyyət uğrunda mübarizə alətinə çevrilmişdi. Yeni yaradılmış ayrı-ayrı hərbi hissələr, könüllü ərazi müdafiə taborları əsasən bu və ya digər siyasi qüvvənin təsiri

altında idi. İş o yerə çatmışdı ki, belə siyasi qüvvələr və onların liderləri hərbi hissələr yaratmaqda bir-birləri ilə bəhsə girirdilər. Əvəzində döyüş əməliyyatlarına ciddi hazırlanmış erməni birlikləri Azərbaycandakı daxili hərbi-siyasi gərginlikdən istifadə edib özlərinin işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün real zəmin əldə edirdilər.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə ordu quruculuğunda dönüş mərhələsi başlandı. Dövlət Müdafiə Şurası yaradıldı. Şuranın ilk iclasında cinayətkarlığa, Vətən qarşısında öz müqəddəs borcunu yerinə yetirməkdən boyun qaçıran şəxslərə qarşı barışmaz mübarizə aparılmasının qərara alınması, çağırış və səfərbərlik işinin şəraitin tələblərinə uyğun qurulması, fərariyə, hərbi xidmətdən yayınanlara qarşı ciddi tədbirlər tətbiq olunması istiqamətində atılan qəti addımlar Milli Ordunun döyüş hazırlığının yüksəlməsinə səbəb oldu. Bütün bunlar 1993-cü ilin noyabrından əsl nizami ordu quruculuğuna başlanmasına imkan verdi.

Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan Heydər Əliyevin ən qaynar cəbhə bölgələrinə getməsi, səngərlərində əsgər və zabitlərlə şəxsən görüşməsi, onların qayğı və problemləri ilə maraqlanması döyüşçülərin mənəvi-psixoloji ruh yüksəkliyinə səbəb olurdu. Həmin günlərdə Azərbaycan əsgəri üzərində “Vətən uğrunda, Heydər Əliyev uğrunda” sözləri yazılmış tanklar və digər döyüş texnikaları ilə ciddi hərbi əməliyyatlar keçirirdi. Beyləqan və Füzuli uğrunda döyüşlər, Tərtərin uğurlu müdafiəsi sübut etdi ki, ordu yalnız vahid komandanlıq və təcrübəli komandirlər tərəfindən idarə olunarsa, əsgər dövlətin qayğısını, xalqın, millətin köməyini, yardımını hiss edərsə, heç vaxt basılmaz, məğlubedilməz olar.

1996-cı il fevralın 2-də Azərbaycan gənclərinin I

forumunda Heydər Əliyevin gənclər qarşısında ordu quruculuğu haqqında dediyi sözlər bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır: “Ordu mövzusu, ordunun yaranması, formalaşması bizim bütün həyatımızda əsas mövzulardan biri olmalıdır, gənclərin orduda xidmət etmək üçün tərbiyələndirilməsi bizim əsas vəzifələrimizdən biri olmalıdır və bu vəzifələri biz ardıcıl surətdə həyata keçirməliyik... Xalqla ordunun birliyi həm xalqın qüdrətini, həm də ordunu daha da qüvvətli edir. Ona görə də qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri xalqla ordunun sağlam mənəvi birliyini təmin etməkdən ibarətdir” [214, s. 161].

Prezident Heydər Əliyevin ordu quruculuğu sahəsində qısa müddətdə həyata keçirdiyi silsilə tədbirlər nizami Azərbaycan ordusunun yaradılması və 1993-cü ilin sonu-1994-cü ilin ilk aylarında düşməyə qarşı uğurlu hərbi əməliyyatların aparılması ilə nəticələndi. Məhz bu amil erməniləri danışıqlar masası arxasına oturmağa və 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs barədə sazişi imzalamağa məcbur etdi.

Ölkə daxilində 1994-cü ilin oktyabrında və 1995-ci ilin mart ayında qanunsuz dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısının alınmasında ordunun məqsədyönlü mövqeyi və fəaliyyəti bir daha sübut etdi ki, artıq Azərbaycan ordusu ayrı-ayrı siyasi qüvvələrin deyil, mənsub olduğu dövlətin və xalqın mənafeyini qoruyur, müdafiə edir. Bu baxımdan Prezident Heydər Əliyevin 1998-ci ili yanvarın 16-da “Müstəqil dövlətimizin milli ordusuna ümumxalq qayğısı və diqqətinin artırılması” mövzusunda keçirilən yığıncaqdakı nitqində dediyi “Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək kimi müqəddəs vəzifəni yerinə yetirən Milli Ordu bütün xalqın övlədidir və onun formalaşmasına, inkişafına müntəzəm

qayğı və diqqət göstərmək hər bir dövlət təşkilatının, yerli orqanların, özəl qurumların, hər bir Azərbaycan vətəndaşının borcudur” [10, 1998, 17 yanvar] sözləri hamı tərəfindən bir vəzifə kimi qəbul edilmişdi.

Yeri gəlmişkən, milli zabıt kadrlarının hazırlanması işinə xeyli əvvəl başlanılmış, ordu quruculuğunda əsas meyar olan bu prosesin təməlini də Heydər Əliyev qoymuşdu. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizədə Heydər Əliyevin C.Naxçıvanski adına hərbi internat məktəbini yaratmasının əhəmiyyəti dərindən hiss olundu. Heç şübhəsiz ki, belə hərbi məktəb totalitar sovet rejiminin sərt mənəşəsində yalnız Heydər Əliyevin cəsəret və iradəsi ilə yaradıla bilərdi.

Naxçıvana qayıtdığı ilk gündən ölkənin müdafiəsi, ordu quruculuğu problemləri daim Heydər Əliyevi düşündürmüş və o, bu yolda zəruri tədbirləri həyata keçirmişdi. Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinə Sədr seçildikdən cəmi 4 gün sonra, 1991-ci il sentyabr ayının 7-də ölkədə yaranmış gərgin sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət Naxçıvan parlamentində müzakirə olunmuşdu. Həmin gün Ali Məclisin qəbul etdiyi qərarla qeyd olunurdu ki, Ermənistan ilə həmsərhəd olan muxtar respublikanın ərazisi 1988-ci ildən başlayaraq bu günə kimi erməni diasporu və lobbisi tərəfindən müdafiə olunan və silahlandırılan, mərkəzin himayədarlığından hər vasitə ilə istifadə edən erməni silahlı quldur dəstələrinin basqınlarına məruz qalır. Bu müddət ərzində muxtar respublikanın Kərki kəndi sovet ordusunun birtərəfli mövqeyi nəticəsində Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş, Sədərək kəndi ətrafındakı vuruşmalarda insanlar həlak olmuş, Havuş kəndi, o cümlədən bir sıra yaşayış məntəqələri toplardan intensiv atəşə tutularaq, tamamilə dağılmış, Babək rayonu-

nun Kərməçataq, Yuxarı Buzqov, Şahbuz rayonunun Şada kəndlərinə və Batabat yaylağına ardı-arası kəsilməyən hücumlar olmuş, xeyli miqdarda mal-qara aparılmış, çobanlar öldürülmüş və girov götürülmüşdü.

Törədilən talanlar və qırğınlar barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə və Ali Sovetinə dəfələrlə məlumat verilməsinə baxmayaraq qəti tədbirlər görülməmiş, əvəzində Ermənistan tərəfindən silahlı basqınların sayı artmışdı. Muxtar respublikanı Azərbaycanla birləşdirən, Ermənistanın ərazisindən keçən yeganə avtomobil yolu isə 1988-ci ildən tamamilə bağlanmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycandan, ümumiyyətlə, xarici aləmdən təcrid olunmuşdu.

Naxçıvanı yaranmış vəziyyətdən xilas etmək və ermənilər tərəfindən edilən silahlı basqınlardan qorumaq, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün müdafiəsi naminə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 30 avqust 1991-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında” Bəyannaməyə və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 oktyabr 1991-ci il tarixli fərmanına əsaslanaraq Naxçıvan MR Ali Məclisinin qərarı, Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Naxçıvan MR-nın Milli Müdafiə Komitəsi təşkil edildi ki, bu da Naxçıvanda möhkəm nizami ordunun yaranmasının əsası olmaqla, Azərbaycanın yeni ordu quruculuğunda mühüm rol oynadı. Heydər Əliyev Naxçıvanın blokada şəraitində olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın digər sərhəd bölgələrinin də taleyinə biganə qalmırdı. O, xüsusi deputat qrupları yaradaraq Qarabağa göndərir, şəxsi nüfuz və bacarığından istifadə edərək dünyanın diqqətini Azərbaycana, xüsusilə Qarabağ

ərazisinin işğalı məsələlərinə yönəldirdi [214, s. 164].

1991-ci il oktyabrın 26-da Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyasında Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə SSRİ Silahlı Qüvvələrinin Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yerləşən hissələrinin statusu məsələsi müzakirə olundu. Bu məsələnin müzakirəsi zərurəti ondan irəli gəlirdi ki, muxtar respublika ərazisində yerləşən müxtəlif qoşun növlərindən ibarət olan hərbi hissələr yerli hakimiyyət orqanları ilə kifayət qədər əlaqə saxlamır, bəzən əhali ilə münaqişələrə gətirib çıxaran hərəkətlərə yol verirdilər. Yerli əhali arasında hərbi hissələr tərəfindən texnikanın və silahın kənara aparılması barədə çoxlu sözsöhbətlər yayılmışdı.

Ayrı-ayrı hərbi qulluqçuların hüquqazidd hərəkətləri xalq arasında böyük narazılığa səbəb olmuşdu. 1991-ci ilin oktyabrın 5-də erməni quldur dəstələri 02444 sayılı hərbi hissədə qulluq edən kapitan Milevski, sırası əsgər Turkan və kiçik serjant Smişin köməyi ilə Ordubad rayonunun Gənzə kənd sakini S.Abbasovu oğurlamış və Ermənistan ərazisinə aparmışdılar. Həmin il oktyabrın 12-də saat 23.00 radələrində Ordubad dəmiryol stansiyasında yerli sakinlər İrəvan şəhərində yerləşən 73879 sayılı hərbi hissədə qulluq edən leytenant S.V.Suçkovu və porporşik (gizir) O.F.Xedriki yaxalamışdılar. İlkin istintaq göstərmişdi ki, onlar İrəvandan ermənilər tərəfindən Naxçıvana təxribat törətmək məqsədi ilə göndərilmişlər. Yaxalanmış hərbi qulluqçularda saat mexanizmi ilə işləyən iki ədəd partlayıcı qurğu, 47 paket partlayıcı maddə, 10 min manatadək pul aşkar olunmuş və müsadirə edilmişdi [128, s. 502-503].

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyasında bu kimi bir çox faktlar sadalanmış, 75-ci mexanikəşdirilmiş atıcı

diviziyanın komandiri, general-mayor R.V.Slaboşeviçin və 41-ci sərhəd dəstəsinin komandiri, polkovnik V.K.Jukovun məlumatları dinlənilmişdi. Heydər Əliyevin sədrliyi ilə müzakirələrə yekun vurulmuş və Ali Məclisin təşkil etdiyi komissiyaya tapşırılmışdı ki, bu məsələni hərtərəfli öyrənsin və təkliflər hazırlayıb Ali Məclisə təqdim etsin. Bununla yanaşı, Ali Məclis Sərhəd Qoşunları Cənubi Qafqaz Dairəsinin rəhbərliyindən və 41-ci sərhəd dəstəsinin komandanlığından tələb etmişdi ki, Naxçıvan MR ərazisində yerləşən sərhəd məntəqələrinin muxtar respublika sərhəd dairəsinə tabe edilməsi və muxtar respublika ərazisindəki bütün dövlət sərhədlərinin mühafizəsinin onun əlində cəmləşdirilməsi məsələsini 3 gün müddətində həll etsin.

1991-ci il oktyabrın 30-da Naxçıvanda olan Sərhəd Qoşunları Cənubi Qafqaz Dairəsinin rəis müavini, polkovnik V.Vaxrinov, 41-ci sərhəd dəstəsinin rəisi polkovnik V.Jukov Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevə məlumat verdilər ki, Ali Məclisin tapşırığı yerinə yetirilmiş və Naxçıvan MR ərazisində yerləşən bütün sərhəd məntəqələri Naxçıvan ərazisindəki 4-cü sərhəd dəstəsinə tabe edilmişdir [128, s. 504].

Muxtar respublika ərazisində uzun illər boyu yerləşən keçmiş SSRİ Silahlı Qüvvələrinin, sonra isə Rusiya Federasiyasının tabeliyində olan hərbi hissələrin ləğv olunması, onların sərəncamında olan silahların, hərbi sursatın, texnikanın, hərbi və mülki əmlakın müstəqil Azərbaycan dövlətinə təhvil verilməsi, digər dövlətə mənsub olan hərbi qulluqçuların Naxçıvanın ərazisini tərk etməsi, ədalətli, hüquqi cəhətdən düzgün, böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan bir hadisə idi və bunun əsas təşkilatçısı milli ordu quruculuğunun banisi Heydər Əliyev olmuşdur.

Naxçıvandakı 41-ci sərhəd dəstəsinin də bütün əmlakı, mühəndis texniki qurğuları, silah və texnikası Azərbaycana tabe edilmiş, Azərbaycanda ilk sərhəd dəstəsinin yarandığı da məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvanda elan olunmuşdu. Bütün ömrünü öz xalqının gələcəyinə, tərəqqisinə həsr etmiş Heydər Əliyev Naxçıvan MR ərazisində yerləşən silahlı qüvvələrlə bağlı məsələni daim diqqət mərkəzində saxlayır, bu sahədə düşünülmüş, məqsədyönlü siyasət həyata keçirirdi.

1991-ci il noyabrın 6-da Heydər Əliyev artıq faktiki olaraq dağılmış SSRİ-nin Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sədrinin müavini Nikolay Şamı və Baş Sərhəd İdarəsinin şöbə rəisi Aleksandr Bessonovu qəbul etmişdi. Görüş zamanı qeyd olunmuşdu ki, Naxçıvan MR ərazisindəki hərbi hissələr bu regionda yaranmış vəziyyətə uyğun hərəkət etməlidirlər.

Noyabrın 7-də Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevin Naxçıvan şəhərindəki Zabitlər evində hərbiçilərlə keçirilən görüşdə 75-ci motoatıcı diviziyanın komandiri general-mayor Slaboşeviç və 41-ci sərhəd dəstəsinin komandiri Jukov iştirak etmişdi. Ali Məclisin 1991-ci il oktyabrın 26-da keçirilən sessiyasında qəbul edilmiş “Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən hərbi qüvvələrin statusu haqqında” qərarını xatırladan Heydər Əliyev görüş iştirakçılarının nəzərinə çatdırmışdı ki, hərbi qulluqçularla yerli əhali arasında münaqişəli halların qarşısını almaq məqsədilə birgə tədbirlər hazırlanması üçün xüsusi komissiya yaradılmış və bu komissiyanın tərkibinə Naxçıvan MR-nın xalq deputatları ilə yanaşı, 75-ci mexanikləşdirilmiş motoatıcı diviziyanın komandiri, general-mayor Slaboşeviç, 41-ci sərhəd dəstəsinin rəisi polkovnik Jukov da daxil edilmişdir [128, s. 573].

1991-ci il dekabrın 21-də 11 müstəqil respublikanın rəhbərləri tərəfindən Qazaxıstanın o zamankı paytaxtı Alma-Atada MDB-nin yaradılması haqqında müqavilə imzaladıqdan [109, 1991, 24 dekabr] bir neçə gün sonra, dekabrın 25-də M.Qorbaçov SSRİ prezidenti kimi fəaliyyətinin sona çatması ilə əlaqədar bəyanat verdi. Beləliklə, SSRİ süqut etdi.

Bu tarixi hadisədən sonra, 1992-ci il yanvarın 2-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi muxtar respublika ərazisində yerləşən silahlı qüvvələrin hərbi hissələrinin bütün tikililərinin, əmlakının, silah və hərbi sursatlarının, hərbi, mülki texnikasının Naxçıvan Muxtar Respublikasına məxsus olması barədə qərar qəbul etdi [181, iş 0-30, v. 14-18]. Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1992-ci il iyulun 25-də qəbul etdiyi digər bir qərarla göstərilirdi ki, razılaşmaya əsasən Naxçıvan şəhərində yerləşən 75-ci motoatıcı diviziya ləğv edilərək bütün əmlakı Azərbaycan Respublikasının sərəncamına verilir. Eyni zamanda, orada qulluq edən bütün azərbaycanlılar Azərbaycan Respublikası silahlı qüvvələrinin tərkibinə daxil olurlar.

1992-ci il iyul ayının 28-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin təklifi ilə Azərbaycan Respublikası Sərhəd Qoşunlarının Naxçıvan ərazisində I sərhəd qoşun dəstələri yaradıldı. C.Qulamov həmin sərhəd dəstəsinin komandiri təyin edildi [128, s. 613].

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin ardıcıl və uzaqgörən siyasəti nəticəsində Bakıdan və Gəncədən fərqli olaraq sovet ordusunun 75-ci motoatıcı diviziyasının zabit və əsgər heyətinin son dəstəsi 1992-ci il avqustun 18-də Naxçıvanı tərk etdi [129, s. 606]. Həmin gün bütün diviziyanın əmlakının, silahlarının, hərbi texnikasının və

sursatının Azərbaycan ordusunun Naxçıvandakı 5-ci əlahiddə moto-atıcı briqadasına verilməsi haqqında sənədlərin imzalanması və diviziyanın şəxsi heyətinin muxtar respublikadan yola salınması mərasimində Heydər Əliyev iştirak edirdi.

Heydər Əliyev bunu böyük tarixi hadisə adlandırır və deyirdi: “SSRİ dağıldıqdan sonra keçmiş sovet ordusunun hərbi hissələri müstəqillik qazanmış bir çox dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycanın ərazisində qalmaqda davam edir. Bu dövrdə 75-ci diviziyanın getməsi məsələsi ortaya çıxanda belə bir fikir irəli sürülürdü ki, bu diviziya bütün hərbi əmlakı ilə Naxçıvanı tərk edəcəkdir. Lakin sonradan Rusiya ilə Azərbaycan arasında, onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan arasında əldə olunmuş razılıq və imzalanmış müqavilə ona gətirib çıxardı ki, bütün hərbi sursat, texnika, əmlak Azərbaycan Respublikasının sərəncamına verilir. Çünki Sovet İttifaqına daxil olan bütün respublikaların bu orduya mənsub olan əmlakda, texnikada, silahda, hərbi sursatda və avadanlıqda öz payları vardır. Sovet ordusu ləğv edildikdən sonra Azərbaycan da öz payını almalı idi və bu payın bir hissəsi də 75-ci diviziyadır” [141, s. 157].

1992-ci ilin avqust və sentyabr aylarında Rusiya tərəfindən 41-ci sərhəd qoşunları dəstəsinin ləğv olunması, onun bütün əmlakının Azərbaycana verilməsi haqqında qərarlar qəbul edildi. Sentyabrın 29-da Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi tərəfindən 41-ci sərhəd qoşunları dəstəsinin ləğv olunması, onun funksiyalarının, bütün hərbi sursat və əmlakın Azərbaycan Respublikasının I Sərhəd dəstəsinə verilməsi haqqında sərəncam imzalandı. Həmin gün sərhəd dəstəsinin sonuncu zabit və əsgər qrupu Naxçıvanı tərk etdi [128, s. 557].

1992-ci il oktyabrın 9-da Naxçıvan şəhərindəki Azadlıq meydanında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılmasının birinci ildönümü münasibəti ilə keçirilən hərbi paradı iştirak edən Heydər Əliyev geniş nitq söylədi və bir daha ordu quruculuğu məsələsinə toxunaraq, milli ordunun yaranma yoluna nəzər salırdı: “Azərbaycan Milli ordusu ağır şəraitdə yaranıb. Qəhrəman oğullarımız Azərbaycanla Ermənistanın sərhəd bölgələrində, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Azərbaycan torpağını, xalqımızın milli azadlığını, toxunulmazlığını müdafiə edərək böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş, bu yolda qurbanlar vermişlər. İndi artıq Azərbaycan xalqı, onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi tam əmin ola bilərlər ki, Azərbaycan torpaqlarını, onun müqəddəs sərhədlərini müdafiə etmək üçün layiqli ordusu, bu ordunun lazımı qədər silahı, sursatı, texnikası var. Müstəqil Azərbaycan dövləti öz milli dövlətini quracaq, torpaqlarının hamısını özünə qaytaracaq və öz xalqının sülh, əmin-amanlıq şəraitində, öz ənənələri əsasında yaşamasını təmin edəcəkdir” [128, s. 559-560].

18 oktyabr 1992-ci ildə Azərbaycan Sərhəd Qoşunlarının Naxçıvandakı I Sərhəd Dəstəsində gənc əsgərlərin ilk andiçmə mərasimi keçirildi. Həmin mərasimdə iştirak edən Heydər Əliyev deyirdi: “Siz indi müstəqil Azərbaycan dövlətinə sədaqətlə xidmət etmək andı içdiniz. Bu müqəddəs anddır. Son 70 ildə hərbi xidmətə gedən azərbaycanlılar sovet ordusuna, sovet dövlətinə və silahlı qüvvələrinə sədaqətlə xidmət edəcəklərinə and içirdilər. İndi isə ən şərəfli məqam ondan ibarətdir ki, Azərbaycan müstəqil dövlət olub və öz dövlət atributlarını yaratmaq işi ilə məşğuldur. Sərhəd qoşunlarının yaradılması da bu prosesə daxildir. Siz bu gün öz xalqınızın,

millətinizin, öz ata-analarınızın qarşısında and içdiniz. Mən buna tam əminəm ki, siz bu anda sadıq qalacaqsınız” [228, 1992, 21 oktyabr].

Hər zaman ordu quruculuğunu, habelə gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi işini vacib bir məsələ kimi önə çəkən Heydər Əliyev bildirdi ki, “Bütün ordumuz möhkəmlənməlidir, möhkəmlənməlidir ki, Azərbaycan ölkəsinin özünə layiq qüdrətli ordusu olsun. Möhkəmlənməlidir ki, Azərbaycan ordusu bu gün də, gələcəkdə də ölkəmizə qarşı mümkün olan təcavüzün qarşısını alsın, möhkəmlənməlidir ona görə ki, ordumuz Azərbaycanı daim qoruya bilsin” [200, 2005, 10 may].

Ulu öndər gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasını önə çəkirdi : “Ordunun qüdrətini, onun döyüş qabiliyyətini, qələbə iradəsini təşkil edən döyüşçülərin vətənpərvərlik hissidir. Hər bir əsgər, zabit, döyüşçü vətənpərvərlik hissini, vətənə, torpağa, müstəqil dövlətimizə, xalqımıza sədaqət hissini hər şeydən üstün tutmalıdır. Məhz bu keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən, əks etdirən Azərbaycan ordusunun döyüşçüsü ordumuzu möhkəmləndirə bilər və hər an qələbəyə nail ola bilər” [92, s. 244].

2002-ci ilin iyul ayında Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan kimi səfər etdiyi Naxçıvandakı “N” sayılı hərbi hissədə əsgərlər qarşısında çıxışında deyirdi: “Mən inanıram ki, Azərbaycan ordusu güclənərək elə səviyyəyə çatacaqdır ki, lazım olan anda o, Azərbaycana qəsd edən hər bir düşməyə zərbə vuracaq və qələbə qazanacaqdır” [104, 2005, 15 may]. O, Naxçıvana hər səfərində ilk növbədə ordu quruculuğu sahəsində həyata keçirilən işlərlə maraqlanır, burada ordu quruculuğunu ölkənin başqa bölgələrinə nümunə göstərə-

rək deyirdi: “Naxçıvan Muxtar Respublikasında orduya göstərilən qayğı bir nümunə kimi başqa bölgələrdə də istifadə edilməlidir” [228, 2007, 26 iyun].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin müstəqil dövlətimizin əsaslarını yaratmaq konsepsiyasının tərkib hissələrindən biri də məhz milli hərbi kadrların yetişdirilməsi üçün hərbi təhsilin yüksək səviyyədə qurulmasından ibarət idi. O, bu konsepsiyanın həyata keçirilməsinə hələ XX əsrin 70-ci illərindən başlamışdı. 1971-ci ildə Azərbaycan KP MK hərbi təmayüllü internat məktəbi yaradılması haqqında qərar verəndə, bu, rəsmi Moskvanın ciddi narazılığına səbəb oldu. Dəfələrlə Azərbaycana komissiyalar göndərildi. Onların tələbi bu idi ki, əgər siz gəncləri hərbi təhsilə cəlb etmək istəyirsinizsə, onları Suvorov adına, Naximov adına məktəblərə göndərin. Lakin Heydər Əliyev öz qərarından dönmür və Moskvanı inandırmağa çalışırdı ki, bu məktəb nə Naximov, nə də Suvorov məktəbi deyil, özünəməxsus, prinsipcə orta ümumtəhsil məktəbi olmaqla yanaşı, bu məktəbin əsas məqsədi gəncləri ali hərbi məktəblərə hazırlamaqdır. 1971-ci ildə C.Naxçıvanski adına hərbi təmayüllü məktəbin təsis edilməsi bu problemin həlli yolunda ciddi addım oldu. 1973-cü ildə ona ümumrespublika məktəbi statusu verildi [142, s. 11]. Beləliklə, sovet inzibati-amirlik sistemini hökm sürdüyü bir vaxtda bütün çətinliklərə və təzyiqlərə baxmayaraq Heydər Əliyev keçmiş sovet respublikalarında analoqu olmayan hərbi təmayüllü məktəbin əsasını qoydu.

Müdrək siyasətçinin uzaqgörənliyinin bəhrəsi olan bu məktəbin yaradılma səbəbini Heydər Əliyev sonralar belə açıqlayırdı: “Biz bu işə başlayanda, o, bizim üçün nəzəriyyə deyildi, böyük gələcəyə baxış idi. Azərbaycanın gələcəyinə baxış idi... Biz bu addımları atarkən düşünür-

dük ki, zaman gələcək, Azərbaycan xalqı öz milli azadlığını əldə edəcək, dövlət müstəqilliyini əldə edəcək, müstəqil Azərbaycan dövləti yaranacaqdır” [10, 2002, 19 iyun].

Heydər Əliyev məktəbin 10 illik yubileyinin keçirilməsi, məktəbə qayğı göstərilməsi və maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində də bir çox tədbirlər həyata keçirdi. 1981-ci ildə Azərbaycan KP MK Bürosu məktəbin yubileyini keçirmək barədə qərar qəbul etdi. Heydər Əliyev məktəbin yaradılmasının 10 illiyi münasibətilə 1981-ci il sentyabr ayının 29-da Sov.İKP MK-ya 20/518 N-li məxfi məktub yazaraq yubileyin keçirilməsini və maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsini xahiş etdi və buna nail oldu [31, v. 167-168].

Heydər Əliyevin səyi nəticəsində Azərbaycanda gənclərin hərbi elminə olan marağı yüksəldi, məktəbə daxil olmaq istəyənlərin sayı ilbəl artdı. Azərbaycanlıların təkcə C.Naxçıvanski adına hərbi məktəbdə təhsil almaları ilə kifayətlənməyən Heydər Əliyev onları SSRİ-nin ali hərbi məktəblərində də təhsil almalarına xüsusi diqqət yetirirdi. O dövrdə hərbi məktəblərin açılması, hərbi kadrların hazırlanması Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçilik baxışlarının tərkib hissəsi idi.

1990-cı illərin əvvəllərində bu məktəbin yetirmələri müstəqilliyimiz və torpaqlarımızın bütövlüyü uğrunda savaşa qatıldılar, milli hərbi kadrlar kimi Silahlı Qüvvələrimizin yaradılmasında, formalaşmasında mühüm rol oynadılar. Ölkəmizin ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi uğrunda canlarından keçmiş Milli Qəhrəmanlar Cəlil Səfərov, Çingiz Mustafayev, Rasim İbrahimov, Mətləb Quliyev, Əfqan Hüseynov, Elşad Əhədov və bir çox başqaları məhz bu məktəbin kursantları olmuşlar. Bu gün Azərbaycan ordusunda xidmət edən zabitlərin, generalların bir çoxu da

məhz bu məktəbin yetirmələridir.

Ölkəyə rəhbərliyə qayıtdıqdan sonra Heydər Əliyev ordu quruculuğunun tərkib hissəsi kimi hərbi kadrların hazırlanmasına işinə xüsusi diqqət və qayğı yetirirdi. Bu qayğı və diqqət Azərbaycanın hərbi təhsil müəssisələrində, o cümlədən C.Naxçıvanski adına hərbi məktəbin həyatında da mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Qısa vaxt ərzində bu təhsil ocağı ilə bağlı prezident sərəncamları onun fəaliyyətində dönüş yaratdı, məktəb müasir tələblər səviyyəsində quruldu, tədris potensialı gücləndirildi, təhsil şəbəkəsi genişləndirildi. Heydər Əliyev hərbi məktəbin tələbə gəncləri ilə görüşəndə bir fikri xüsusilə vurğulayırdı: “Gənclərin ali hərbi məktəblərə həvəsinin getdikcə artması onların yüksək vətənpərvərliyini, ölkənin müdafiəsinin möhkəmləndirilməsinə kömək etmək arzusunu inandırıcı şəkildə göstərir” [141, s. 92]. Heç şübhəsiz ki, bu dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlərin əvvəlcədən hesablanmış real nəticəsi idi.

Hər bir ölkənin müstəqilliyinin, azadlığının, ərazi bütövlüyünün əsas təminatçısı məhz ordudur. Heydər Əliyev çalışırdı ki, bu sahədə olan bütün problemləri həll etsin, yüksək ixtisaslı peşəkar kadrlara malik güclü ordu yaratsın. Ona görə də, o, dönə-dönə qeyd edirdi: “Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ən vacib, ən böyük sahəsi onun Silahlı Qüvvələridir, Milli Ordusudur. Hər bir dövlətin müstəqilliyinin rəmzi, təminatçısı onun silahlı qüvvələridir. Etibarlı, güclü, vətəni, torpağını müdafiə etməyə qadir silahlı qüvvələri olmayan ölkənin müstəqilliyi də etibarlı ola bilməz” [58, XII c., 2004, s. 326]. Beləliklə, ulu öndərin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də azərbaycanlı hərbi kadrların hazırlanması və gənclərin hərbi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi olmuşdur.

Ordu quruculuğunun davamı kimi, Prezident Heydər Əliyevin 13 mart 1998-ci il tarixli Sərəncamı ilə Naxçıvanda bu strateji əhəmiyyətli məktəbin filialı yaradıldı. Azərbaycan ordusunun peşəkar hərbi kadrlara olan tələbatını mükəmməl ödəmək, eyni zamanda muxtar respublika gənclərinin hərbi təhsil almaq arzularını gerçəkləşdirmək üçün yaradılan filialın 1999-cu il oktyabrın 13-də açılış mərasimində iştirak edən Heydər Əliyev filialın yaranma zərurətini belə qiymətləndirirdi: "...Naxçıvanda, bu xırda torpaqda tarixən hərbə, hərbi peşəyə çox yüksək həvəs olubdur. Ona görə də burada olan gəncləri hərbi peşəyə cəlb etmək üçün hərbi liseyin filialının yaradılması çox zəruri idi. Mən bunu çox yüksək qiymətləndirirəm. Burada təhsilə başlayan gənclərimizə üzümü tutub deyirəm ki, cəmiyyətdə hər bir peşə lazımlıdır, hörmətlidir, cəmiyyət üçün faydalıdır. Ancaq vətəni qorumaq peşəsi bu peşələrin hamısından yüksəkdir" [130, s. 225].

Heydər Əliyev burada təhsil alan gənclərə üz tutaraq deyirdi: "Mən inanıram ki, burada əla qiymətlərlə oxumağa çalışacaqsınız. Fiziki cəhətdən özünüzü möhkəmləndirəcəksiniz. Ali hərbi məktəblərə girmək üçün lazımı bilik toplaya biləcək və gələcəkdə Azərbaycanın dəyərli zabitləri olacaqsınız, ordumuza xidmət edib Azərbaycanın müdafiəsində öz xidmətlərinizi göstərəcəksiniz, ən əsası isə, Azərbaycanın zəbt olunmuş torpaqlarının erməni işğalçılarından azad edilməs üçün daha güclü zabit heyətimiz olacaqdır" [228, 1999, 13 oktyabr].

Heydər Əliyev liseyin fəaliyyəti ilə daim maraqlanır, diqqət və qayğısını əsirgəməirdi. Naxçıvana hər səfərində bu məktəbə gəlir, müəllim kollektivinə və kursant heyətinə öz tövsiyə və tapşırıqlarını verirdi. 2002-ci il iyunun 15-də – Milli Qurtuluş Günündə Naxçıvana səfəri

zamanı filialın fəaliyyəti ilə yaxından tanış olan dahi rəhbər zabit və müəllim heyəti qarşısında böyük və məsuliyyətli vəzifələrin durduğunu bildirir, təkcə öz peşələrinə bağlı deyil, başqa lazımlı sahələrlə də bağlı biliklərini artırmalarını, bu biliklərini layiqli kadrların hazırlanmasına yönəltmələrini tövsiyə edirdi. Kursantlara müraciətlə o deyirdi: “Mən sizə baxaraq Azərbaycanın gözəl gələcəyini görürəm... Azərbaycanın gələcəyi gənclərə məxsusdur. Biz Azərbaycanın gələcəyini gənclərə etibar edirik. Siz isə bizim bu ümidlərimizi, arzularımızı doğrultmalısınız. İnanıram ki, doğruldacaqsınız” [140, s. 92].

Ümumiyyətlə, filialın fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev bildirirdi ki, burada yaxşı bir hərbi məktəb mövcuddur və öz gələcəyi haqqında düşünür. Naxçıvan filialı qısa bir zamanda burada yeni bir hərbi liseyin yaranması üçün əsas qoyubdur [228, 2004, 30 oktyabr]. Filialın müstəqil hərbi liseyə çevrilməsi məsələsi isə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirildi. 2004-cü il 27 fevral tarixli Prezident Sərəncamı ilə C.Naxçıvanski adına hərbi liseyin Naxçıvan filialı ləğv edilərək onun əsasında Heydər Əliyev adına hərbi lisey həyata vəsiqə aldı [208, 2004, 28 fevral].

Hazırda Heydər Əliyev adına hərbi liseydə yurdu-muza sədaqətli, ölkəmizin mənafeyini hər şeydən uca tutan, lazım gələrsə, onun yolunda canından keçməyi bacaran yeniyetmələr ibtidai hərbi hazırlıq proqramı üzrə nəzəri biliklərə və praktiki vərdislərə yiyələnirlər. Zabit peşəsinə qəlbən bağlanmaq istəyində olan vətənpərvər gənclərin yetişdirilməsi işinə xidmət edən liseyin kollektivi isə bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində səy və bacarığını əsirgəmir. İndi lisey müasir standartlara uyğun hərbi təhsil

ocağı kimi qurulub. Aparılan çoxşaxəli abadlıq, quruculuq işləri sayəsində hərbi lisey bir şəhərcik kimi formalaşdı.

Naxçıvana səfəri zamanı ölkə başçısı İlham Əliyev hərbi liseydə yaradılan şəraiti yüksək qiymətləndirmişdir: “Bu gün burada çox gözəl şərait yaradılıbdır. Yaxşı oxumaq, hərbi işi mənimsəmək üçün gözəl imkanlar var, ən müasir səviyyədə korpuslar tikilib istifadəyə verilib, avadanlıqla təchiz olunubdur. Bir sözlə, əminəm ki, burada kursantlar yaxşı oxumaq, yaxşı bilik almaq üçün, hərbi işi öyrənmək üçün yaxşı imkanlara malikdirlər”.

Son illərdə Naxçıvanda gənclərin hərbi təhsilə yiyələnməsi üçün böyük işlər həyata keçirilir. Burada dövlət müstəqilliyimizin, ölkəmizdə əmin-amanlıq, sülh şəraitində qurub-yaratmağa təminat verən ordumuzun gələcək mərd, cəsur zabitləri yetişdirilir. Onlar Heydər Əliyevin uzaqgörən ideyalarını yaşatmağı özlərinin həyat amalına çeviriblər.

Ölkənin dövlət müstəqilliyinin başlıca təminatçısı Azərbaycan Silahlı Qüvvələridir. Hər bir dövlət öz dövlətçiliyini qüdrətli etmək istəyirsə, öz güclü ordusunu formalaşdırmalıdır. Bu gün qətiyyətlə demək olar ki, məhz Heydər Əliyevin böyük səyləri nəticəsində Azərbaycanda güclü ordu yaranmışdır. Bu ordunun bir hissəsi də, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda yerləşir.

III FƏSİL

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ NAXÇIVANDA ELM, TƏHSİL VƏ MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. Heydər Əliyev və Naxçıvanda elm və təhsilin inkişafı

Hər bir xalqın milli mənlüyünün, milli şüurunun formalaşması onun mədəniyyətinin, elminin, təhsilinin inkışafı ilə şərtlənir. Bəşəri sivilizasiyanın yüksək pilləsinə yüksəlmək üçün uzun və şərəfli yol keçmiş xalqlar hər şeydən əvvəl elm və mədəniyyətin inkışafına borcludur. Təsadüfi deyil ki, sivilizasiyanın ən sintetik göstəricisi elmin, təhsilin inkışafı hesab olunur [90, s. 5]. Bu baxımdan Azərbaycanda elmin və təhsilin çoxəsrlik zəngin ənənəsi mövcuddur. Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə gəlişindən sonra elm və təhsilə olan qayğı ön plana çəkilməmiş, bu istiqamətin sürətlə inkışaf etdirilməsi dövlət siyasətinin aparıcı sahələrindən birinə çevrilmişdir. Heydər Əliyevin çoxşaxəli dövlətçilik fəaliyyətində başqa təxirəsalınmaz və vacib məsələlərlə yanaşı, elm, mədəniyyət və tariximizlə bağlı tədbirlərin keçirilməsinə qayğı və rəhbərlik mühüm yer tuturdu.

Heydər Əliyev hələ 1969-cu ildə Azərbaycana rəhbərliyə başladığı ilk günlərdən təhsilin inkışafı bu uzaqgörən siyasətçi və böyük strateqin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, 1969-cu ilin əvvəllərində muxtar respublikada təhsil sahəsində gerilik özünü göstərirdi. Həmin dövrdə muxtar respublikada mövcud olan 193 məktəbdən 35-i ibtidai, 76-ı əsas və 82-i orta

məktəb idi. Artıq 1980-ci illərin ortalarında məktəblərin sayı 214-ə çatmışdı ki, onlardan da 14-ü ibtidai, 39-u əsas, 161-i orta məktəb idi [49, s. 35]. Başqa sözlə, məktəblərin həm sayında, həm də təhsilin məzmununda və keyfiyyət göstəricisində əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, ibtidai və əsas məktəblərin sayı azalmış, əvəzində tam orta məktəblərin sayı təxminən iki dəfə artmışdı.

O illərdə Heydər Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində ölkəmizin hər yerində məktəb tikintisi geniş vüsət aldı. Naxçıvan Muxtar Respublikasında məktəb binalarının tikintisi diqqət mərkəzində dayandı. Bu işlərin ardıcıl həyata keçirilməsi üçün sovet orqanlarının kənd ümumtəhsil məktəblərinin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması haqqında qərarları ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan VPK-nın Bürosu 13 dekabr 1973-cü il tarixli iclasında “Muxtar respublikada məktəb tikintisinin vəziyyəti haqqında”, 10 dekabr 1975-ci il tarixli iclasında isə “Kənd ümumtəhsil məktəblərinin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması haqqında” [182, v. 4-7] məsələləri müzakirə edərək müvafiq qərarlar qəbul etdi.

Qərarların icrası istiqamətində görülən işlərin nəticəsi kimi Naxçıvan şəhərində 8, Şərur rayonunda 46, Babək rayonunda 12, Culfa rayonunda 15, ümumilikdə muxtar respublika üzrə 103 məktəb binası inşa edildi. Həmin illərdə ümumtəhsil məktəblərinin strukturunda da ciddi dəyişikliklər baş verdi. Əgər 1970-ci ildə muxtar respublikada 210 gündüz ümumtəhsil məktəbi, o cümlədən 52 ibtidai, 85 əsas, 73 orta məktəb var idisə, 1990-cı ildə onların sayı müvafiq olaraq 217, 18, 34 və 165 idi. 1970-ci ildə muxtar respublikanın gündüz ümumtəhsil məktəblərində 59059 nəfər şagird təhsil alırdısa, 1990-cı ildə onların sayı artaraq 63633 nəfərə çatmışdı [195, s. 63].

1970-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də dərs mənimsəmə, orta məktəbi başa vurma kimi göstəricilər üzrə nəticələr də yaxşılaşmışdı. Əgər 1970-1971-ci tədris ilində ümumtəhsil məktəblərində müvəffəqiyyət faizi 97,5 faiz təşkil edirdisə, 1985-ci ildə bu göstərici rekord səviyyəyə – 99,98 faizə çatmışdı. Artıq 1984-cü ildə muxtar respublikada 210 ümumtəhsil məktəbi, 61 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 6 texniki-peşə məktəbi və 4 texnikum fəaliyyət göstərirdi [17, 1971, 14 oktyabr].

1970-1980-ci illərdə muxtar respublikanın orta məktəblərinin hamısı tədris-texniki və elmi-metodiki vəsaitlərlə tam təmin edildi. Məktəblərin zəngin laboratoriyaları, fənn kabinetləri, kitabxanaları fəaliyyət göstərməyə başladı.

1970-1980-ci illərdə Heydər Əliyevin xüsusi qayğısı nəticəsində muxtar respublikada məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin şəbəkəsi genişləndirilərək, yeni obyektlər tikilmişdi. Uşaq bağçalarının sayı Naxçıvan şəhəri üzrə 7-dən 13-ə, Şərur rayonu üzrə 4-dən 10-a, Babək rayonu üzrə 4-dən 6-ya, Culfa rayonu üzrə 5-dən 10-a, Şahbuz rayonu üzrə 4-dən 7-yə qədər yüksəlmişdi. 1970-1980-ci illərdə bütövlükdə muxtar respublika üzrə 24 məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsi inşa edilmişdi. 2003-cü ildə isə bu rəqəm bir qədər də artaraq 82-yə çatmışdı [192, s. 12].

Azərbaycanda mütəxəssis hazırlığının mühüm forması olan peşə təhsilinin yüksəliş dövrü Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrünə təsadüf edir. 1969-cu ildə “Texniki-peşə təhsili sistemi məktəblərində ixtisaslı kadrların hazırlanmasını daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1969-cu il sentyabr, “Azərbaycan SSR-də texniki-peşə təhsilinin daha da

inkişaf etdirilməsi haqqında” 1971-ci il noyabr tarixli qərarları bu istiqamətdə çox mühüm rol oynadı [50, s. 76].

1970-ci illərdə Azərbaycan SSR-də texniki-peşə təhsili yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, texniki-peşə məktəblərinin sayı 1965-ci illə müqayisədə 1,7 dəfə, orada təhsil alan şagirdlərin sayı isə 2,5 dəfə artmışdı [159, s. 137].

Bu dövrdə bütün respublikada olduğu kimi, Naxçıvan MSSR-də də texniki-peşə təhsili sisteminin inkişafına ciddi diqqət yetirilirdi. 1972-ci il oktyabrın 18-də Naxçıvan VPK Bürosu “Naxçıvan MSSR peşə-texniki məktəblərində ideya-tərbiyə işinin vəziyyəti haqqında” məsələni, 1993-cü il yanvarın 31-də isə “Naxçıvan MSSR-in texniki-peşə məktəblərində “Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin “Peşə-texniki təhsil sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında” qərarının yerinə yetirilməsinin gedişi haqqında” məsələni müzakirə etdi. İxtisaslı kadrların hazırlanmasını yaxşılaşdırmaq və tərbiyə işinin səviyyəsini artırmaq məqsədi ilə Naxçıvan MSSR Nazirlər Soveti yanında Texniki-Peşə Təhsili İdarəsi yaradıldı [124, s. 160].

1970-1980-ci illərdə bu siyasətin davamı olaraq texniki-peşə təhsili məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində də böyük işlər həyata keçirildi. Ulu öndərin hakimiyyətə gəlişi orta ixtisas məktəblərinin fəaliyyətində böyük canlanma yaratdı. 1971-ci ildə Naxçıvan Politeknik Texnikumu, 1975-ci ildə isə Orta İxtisas Musiqi Məktəbi fəaliyyətə başladı. Muxtar respublikada ali və orta ixtisas məktəblərində tələbələrin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Əgər 1970-ci ildə burada 1,1 min tələbə təhsilə cəlb olunmuşdusa, 1980-ci ildə artıq 3,8 min tələbə təhsil alırdı [195, s. 63]. Naxçıvan Sovxoz Tex-

nikumu (hazırkı Naxçıvan Dövlət Texniki Kolleci – Ə.C.) isə muxtar respublikanın kənd təsərrüfatı müəssisələrini ixtisaslı kadrlarla təmin edən əsas təhsil ocağı idi.

Heydər Əliyev o illərdə Naxçıvanda elmin inkişafı üçün daha geniş imkanlar yaradılmasına çalışır, muxtar respublikaya hər səfərində Naxçıvan Elm Mərkəzinə, digər elmi müəssisələrə baş çəkməyi unutmurdu. Xüsusən 1980-ci ilin mayında muxtar respublikaya səfərində, o, Naxçıvan Elm Mərkəzinə, Batabat Astrofizika Rəsədxanasına, Ordubadda yerləşən “Xəzər” xüsusi konstruktor bürosuna getmiş, elmi-tədqiqat işlərinin vəziyyəti ilə yaxından tanış olmuşdu. Həmin dövrdə Naxçıvanda elmin inkişafına qiymət verən Heydər Əliyev deyirdi: “İndi elmin inkişafı sahəsində Naxçıvan, necə deyərlər, təkər üstədir. Əgər siz imkanlardan istifadə edə bilsəniz, Naxçıvan gələcəkdə elmin inkişafında öz yaxşı yerini tuta bilər. Elmin inkişafı nəticəsində isə Naxçıvanın ümumi istehsal qüvvələri, bütün təbii sərvətləri həm muxtar respublikamız üçün, bizim vətənimiz üçün yaxşı istifadə oluna bilər” [184, v. 112-113].

Heydər Əliyev respublika rəhbəri kimi həyata keçirdiyi tədbirlərlə o dövrdə Naxçıvanda elmin inkişafı istiqamətində çox böyük addımlar atdı və bunun sayəsində muxtar respublikada böyük elmi potensial yaradıldı. Hazırda Naxçıvanda elmin sürətli inkişafı məhz Heydər Əliyevin uzaqgörən fəaliyyəti nəticəsində yaradılan möhkəm təmələ əsaslanır.

“Təhsil millətin gələcəyidir” deyən Heydər Əliyev, heç təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra da təhsilə qayğını ön plana çəkmiş, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında təhsilin aparıcı mövqeyə malik olduğunu nəzərə alaraq, bu sahədə

tərəqqiyə nail olmaq üçün bütün potensial imkanlardan istifadə üçün hərtərəfli şərait yaratmışdır. Təhsilə daim yüksək əhəmiyyət verən böyük dövlət xadimi bildirirdi: “...Məktəb, maarif, təhsil işi ilə həmişə sıx bağlı olmuşam... Hesab edirəm ki, cəmiyyət haradan olursa-olsun, nədən olursa-olsun kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin təhsilinə, müəllimə kömək etməlidir. Bu, mənim prinsipial mövqeyimdir. 25 il bundan öncə Azərbaycana rəhbər seçiləndə də bu mövqedə olmuşam, indi müstəqil Azərbaycanın dövlət başçısı kimi də bu mövqedəyəm. Mən həyatımın bütün mərhələlərində məhz belə mövqedə durmuşam” [60, s. 7].

Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanda ölkənin gələcək perspektivi naminə təhsilin daha da keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində ciddi islahatlar həyata keçirməyə başladı. Bu baxımdan 4 oktyabr 2002-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında” və 17 fevral 2003-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, mövcud məktəblərin əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair (2003-2007-ci illər) Proqram”ın təsdiq edilməsi haqqında Prezident Sərəncamları bu sahədə böyük əhəmiyyətə malik oldu [49, s. 37]. Sərəncamların icrası zamanı yeni-yeni məktəb binaları tikildi və mövcud məktəb binaları əsaslı təmir olunub yenidən istifadəyə verildi.

Dünya sivilizasiyasının tarixi göstərir ki, elmə, təhsilə, mədəniyyətə yüksək qiymət verən xalqlar, dövlətlər və dövlət başçıları bununla nəinki öz ölkələrinin iqtisadi və mədəni yüksəlişini təmin edir, həm də ümumdünya

mədəniyyət xəzinəsinə böyük töhfə vermiş olurlar. Bu baxımdan qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu M.K.Atatürkün bir müdrik kəlamı əlamətdardır: “Ən böyük şəxslər özündən çox mənsub olduğu cəmiyyəti düşünən, onun varlığının və xoşbəxtliyinin qorunması yolunda həyatını verən insanlardır” [60, s. 10]. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev məhz belə böyük insan və uzaqgörən dövlət xadimi, öz xalqının və ölkəsinin ardıcıl, dönməz, yenilməz xeyirxahı idi.

Öz vətəni Azərbaycana münasibətdə hər iki aspektdən Heydər Əliyevin böyük şəxsiyyət və novator dövlət rəhbəri kimi fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. Çünki bir çox sahələrdə olduğu kimi, elm və təhsil sahəsində də ölkəmizin əldə etdiyi uğurlar, inkişaf məhz onun adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycan elmi və milli ali təhsili son 40 ilə yaxın bir dövrdə keçmiş ittifaq miqyasında və beynəlxalq aləmdə geniş dairədə tanınmış, özünəməxsus nüfuz qazanmışdır.

Heydər Əliyevin təhsilə və elmə göstərdiyi diqqət və qayğı onun müstəqil Azərbaycana rəhbərliyə başladığı ilk günlərdən özünü göstərirdi. 1998-ci ilin mart ayında “Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında” Sərəncam imzalayan Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1999-cu ilin iyulunda “Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahat Proqramı”nı təsdiqlədi. Həmin Proqramda Azərbaycan təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, eyni zamanda milli təhsil ənənələrimizə sədaqət və varisliyə əməl olunması nəzərdə tutulurdu [50, s. 89].

Heydər Əliyev eyni zamanda, təhsildə islahatların elmi şəkildə, hərtərəfli düşünülmüş şəkildə aparılmasının

tərəfdarı idi: “İslahatlar, xüsusən təhsil, elm sahəsində islahatlar çox ağıllı, düşünülmüş şəkildə həyata keçirilməlidir. Dəb naminə yox, yalnız və yalnız əldə etdiyimiz səviyyədən daha yuxarı qalxmaq üçün təhsilin səmərəliliyini, elmin səmərəliliyini artırmaq üçün aparılmalıdır” [59, s. 89].

Onun göstərişinə uyğun olaraq orta ümumtəhsil məktəblərinin bütün şagirdləri pulsuz dərslərlə təmin edildi. Təbii ki, bütün bunlar təhsildə Heydər Əliyev qayğısının və himayəsinin ən bariz nümunəsi idi.

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da elmin və milli təhsilin inkişafı, məhz Heydər Əliyevin yorulmaz fəaliyyəti sahəsində mümkün olmuşdur. Bu sahədə özünün qədim və zəngin ənənələri ilə tanınan Naxçıvanda elm və təhsil Heydər Əliyevin rəhbərliyi illərində daha da inkişaf etdirilmişdir. AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması və formalaşdırılması, dövlət və özəl ali təhsil ocaqlarının təşkili bu dövrün məhsulu olmuşdur. Heydər Əliyevin milli dövlətçilik və inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsini ölkənin ayrı-ayrı regionlarında ali təhsilin və elmin inkişaf etdirilməsi, yaradıcı ziyalı potensialının təkcə paytaxtda deyil, respublikanın digər regionlarında da formalaşdırılaraq artırılması təşkil edirdi.

Heydər Əliyev təhsillə bərabər, elmin inkişafına da xüsusi diqqət və böyük qayğı göstərirdi. Bu baxımdan AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması onun muxtar respublikada elmin inkişafına verdiyi ən böyük töhfələrdən biridir.

Hələ sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan KP MK və respublika hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan SSR EA Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin (REM) yaradıl-

ması bölgədə elmin inkişafına mühüm təsir göstərdi. Mərkəzin yaradılmasının təşəbbüskarı məhz Heydər Əliyev idi. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan KP MK və respublika hökuməti 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarında Naxçıvan REM nəzdində Naxçıvan şəhəri ətrafında respublikanın bitki ehtiyatlarının tədqiqi və öyrənilməsi məqsədilə Botanika bağının yaradılması məsələsini qoymuşdu [25, v. 94]. Qısa müddətdə REM-in maddi-texniki bazası və zəruri kadr potensialı formalaşdırılmış, normal iş şəraiti yaradılmışdı. Həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi olaraq Naxçıvan REM-də elmin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlar aparılmış, burada muxtar respublikanın təbii və mənəvi sərvətlərinin, tarix və mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi sahəsində səmərəli işlər görülmüş, faydalı elmi nəticələr əldə edilmişdi [83, s. 113].

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə Naxçıvan MR-da REM-lə yanaşı, digər elmi tədqiqat müəssisələrinin də yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdi. Qısa müddətdə Naxçıvan Kompleks-Zona Təcrübə Stansiyası, Elmi-Tədqiqat Baytarlıq Stansiyası və “Araz” Elmi-İstehsalat Birliyinin təşkil olunması və onların səmərəli fəaliyyəti sayəsində muxtar respublikada böyük nailiyyətlər əldə edilmiş [83, s. 113], XX əsrin 70-ci illərində Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının Batabat bölməsi yaradılmışdı.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun 24 mart 1996-cı il tarixli Sərəncamı ilə Naxçıvan şəhərində həmin il iyulun 11-13-də “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” mövzusunda beynəlxalq elmi simpozium keçirilmiş, simpoziumda Azərbaycan və Naxçıvan elmi ictimaiyyəti ilə yanaşı, Türkiyə alimləri də iştirak etmişdi. Bu tədbirin elmi-siyasi əhəmiyyətini

nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev onun iştirakçılara göndərdiyi təbrik məktubunda simpoziumun qarşısında duran elmi-siyasi vəzifələri müəyyənləşdirmişdi [197, s. 3].

Əlbəttə, bütün bunlar bilavasitə Heydər Əliyevin Naxçıvanda elmə və təhsilə göstərdiyi qayğının nəticəsi idi. Elmin inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlayan dövlət başçısının 7 avqust 2002-ci il tarixdə AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması barədə verdiyi Sərəncam regionun müxtəlif yönlü problemlərinin araşdırılıb öyrənilməsinə, burada gənc istedadların elm sahəsinə daha geniş cəlb olunmasına şərait yaratdı. Elm tariximizdə misilsiz dəyəərə malik olan bu sənəd qədim Naxçıvan diyarının, orta əsrlərdə olduğu kimi, yenidən zəngin elm mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə real imkanlar yaratdı.

Naxçıvan MR Ali Məclisində AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin yaradılması ilə bağlı keçirilən müşavirədə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev demişdi: “Mən bununla Naxçıvan Muxtar Respublikasının indiyə qədər çox az öyrənilmiş qədim tarixinin, mədəniyyətinin, elminin, ədəbiyyatının yenidən, dərinlən araşdırılması və onlar haqqında elmi əsərlərin, populyar kitabların, yaxud başqa nəşrlərin hazırlanması məqsədi daşıyıram. Eyni zamanda, Naxçıvanın özünəməxsus təbiəti, təbii sərvətləri, torpağı, təbii abidələri də, təəssüf olsun ki, indiyə qədər lazımı dərəcədə öyrənilməyib, bəlkə də düz olardı deyim ki, öyrənilməyibdir. Bunlara, mənim irəli sürdüyüm məsələlərin öyrənilməsinə böyük ehtiyac var...” [16, s. 16].

Prezident Heydər Əliyevin həmin Sərəncamına uyğun olaraq, AMEA Naxçıvan Bölməsində 6 elmi-tədqiqat institutu – Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu,

Bioresurslar İnstitutu, Təbii Ehtiyatlar İnstitutu, Batabat Astrofizika Rəsədxanası və Əlyazmalar Fondu yaradıldı.

Hazırda AMEA Naxçıvan Bölməsi muxtar respublikada elmi mühitin canlanmasına və elmi məktəblərin formalaşmasına öz layiqli töhfələrini verməkdədir. Bölmə fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində Naxçıvan MR Ali Məclisinin, AMEA Rəyasət Heyətinin hər cür diqqət və qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. 2003-2005-ci illərdə Naxçıvan şəhərində Bölmə və onun ayrı-ayrı institutları üçün binalar ayrılımış, həmin binalarda yenidənqurma işləri aparılmış, yüksək səviyyədə təmir edilmiş, yeni avadanlıqlar və inventarlar alınmışdır. Təbii Ehtiyatlar İnstitutunda və Bioresurslar İnstitutunda 11 laboratoriya qurulmuş, onlar ən müasir cihaz və avadanlıqlarla təchiz edilmişdir [200, 2006, 7 avqust].

Azərbaycanın ali məktəbləri ailəsində özünəməxsus yeri və mövqeyi olan Naxçıvan Dövlət Universitetinin yaranması və inkişafında da Heydər Əliyevin böyük və əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Belə ki, Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi dövrdə muxtar respublikada yeganə ali təhsil ocağı 1967-ci ildə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Naxçıvan filalı idi. 1972-ci il iyunun 20-də Azərbaycan KP MK Bürosunun “Naxçıvan şəhərində Pedaqoji İnstitutun təşkili haqqında” Azərbaycan KP MK-nın Birinci katibi Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış qərarı qəbul edildi. Qərarla deyilirdi: “Naxçıvan şəhərində V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialının bazası əsasında Naxçıvan Pedaqoji İnstitutun təşkili haqqında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin təklifi qəbul edilsin. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti bu məsələ üzrə müvafiq qərar qəbul etsin” [24, v. 71].

Heydər Əliyev sonralar Naxçıvan DPİ-nin böyüyüb genişlənməsi, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində də mühüm addımlar atdı. Onun imzası ilə qəbul edilmiş Azərbaycan KP MK və respublika hökumətinin 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarına Pedaqoji İnstitut üçün 1976-1977-ci illərdə 5 min kv. metr sahəsi olan yeni tədris korpusunun tikintisi barədə xüsusi bənd salınmışdı [25, v. 192].

Müstəqil ali məktəbin yaradılması Naxçıvan Muxtar Respublikasının elmi-mədəni inkişafına, burada habelə elmi-siyasi potensialın genişlənməsinə ciddi təsir göstərdi. Bu ali təhsil ocağının fəaliyyətini daim diqqət mərkəzində saxlayan Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 50 illik yubileyi ilə əlaqədar bu qədim diyara gələrək 1974-cü il oktyabr ayının 4-də Naxçıvan DPİ-nin müəllim və tələbə heyəti ilə görüşmüş, pedaqoji institutun bazasında müstəqil dövlət universitetinin yaranması zərurəti haqqında ilk fikirlərini irəli sürmüşdü [98, s. 11]. Onun bu ideyası 29 dekabr 1990-cı ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 584 sayılı qərarı ilə həyata keçirilmiş, Pedaqoji İnstitutun bazasında Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universiteti (NDU) yaradılmışdı [99, s. 9].

Heydər Əliyev NDU-nun fəaliyyətini daim diqqət mərkəzində saxlamış, universitetin kollektivi ilə müxtəlif vaxtlarda görüşlər keçirmişdi. O, Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi 1990-1993-cü illərdə muxtar respublikanın elm adamları ilə mütəmadi görüşür, onlara öz dəyərli məsləhətlərini verirdi. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyev özünün çoxillik dövlətçilik fəaliyyəti dövründə yaradıcı ziyalılara, elm, təhsil, mədəniyyət xadimlərinə həmişə böyük diqqət və qayğı göstərmiş, öz ətrafında milli

ziyalıların ən tanınmış, adlı-sanlı nümayəndələrini birləşdirmiş, onlarla birgə işləməyə üstünlük vermişdi. Siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin Naxçıvan mərhələsində də, o, bu ənənəyə sadıq qalmışdı.

1992-ci ildə NDU-nun 25 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində keçirilməsində Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri kimi onun mühüm rolu olmuşdur. Heydər Əliyev 12 noyabr 1992-ci ildə NDU-da olmuş, “Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində sərhədayanı ticarətin və iqtisadi əlaqələrin təşkili” mövzusunda keçirilən simpoziumda iştirak etmiş, dərin məzmunlu çıxışı ilə qiymətli tövsiyələr vermişdi: “İndi Azərbaycan müstəqil dövlətdir. Azərbaycan xalqı öz milli azadlığına nail olubdur. İndi Azərbaycan bir müstəqil dövlət kimi dünyanın hər bir dövləti ilə, hər bir ölkəsi ilə müstəqil əlaqə yaratmağa və bu əlaqələrdən öz ölkəsinin, öz dövlətinin gələcək inkişafı üçün istifadə etməyə malik olan bir dövlətdir. Bu baxımdan Naxçıvan Dövlət Universiteti indi sərbəst bir ali məktəbdir. Onun Azərbaycanın bütün ali məktəbləri ilə əlaqəsini inkişaf etdirməyə daha da əlverişli şərait var və eyni zamanda dünyanın bütün ölkələri ilə, orada olan ali məktəblərlə, elm mərkəzləri ilə, elm ocaqları ilə əlaqə saxlamağa imkanları vardır. Çox yaxşı bir haldır ki, artıq bu barədə müəyyən addımlar atılıb, qonşu İran İslam Respublikası, Türkiyə Cümhuriyyətinin ali təhsil ocaqları ilə, elmi mərkəzləri ilə Naxçıvan Dövlət Universiteti arasında müəyyən əlaqələr yaranıb və bu gün Naxçıvan Dövlət Universitetinin bu yubiley mərasimində İran İslam Respublikasının və Türkiyə Cümhuriyyətinin ali məktəblərinin və dövlət adamlarının iştirakı buna sübutdur. Sizi əmin edə bilərik ki, Naxçıvan MR Ali Məclisi və Nazirlər Kabineti bu sahədə Naxçıvan Dövlət Universitetinin

fəaliyyətinə lazımı köməklik edəcək və lazım olan şəraitləri yaradacaqdır” [98, s. 19].

Heydər Əliyev 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra da Naxçıvan MR-ə diqqət və qayğısını əsirgəməmiş, elm və təhsilin inkişafı üçün böyük səy göstərmişdir. Belə ki, o, NDU-nun yenidən qurulmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə daim böyük qayğı ilə yanaşmışdı. 1999-cu ildə tələbələrin istifadəsinə verilən 1600 yerlik yeni tədris korpusu Heydər Əliyevin Azərbaycan ali təhsilinə, konkret olaraq NDU-ya böyük və dəyərli töhfəsi idi. 1999-cu il oktyabrın 11-də həmin tədris korpusunun açılışı mərasimində ölkə Prezidenti universitetin keçdiyi şərəfli yola yüksək qiymət verərək deyirdi: “Mən bu gün böyük iftixar hissi keçirirəm ki, 30 il bundan öncə əsasını qoyduğumuz bu gözəl təhsil ocağı indi böyük şöhrətə malikdir. Qonşu ölkələrdən – Türkiyədən, İrandan buraya təhsil almaq üçün tələbələr gəlir və bu universitetin dünyanın başqa universitetləri ilə elmi, təhsil və başqa əlaqələri vardır. Bunlar hamısı bir daha onu sübut edir ki, Naxçıvanda təhsilə, elmə, mədəniyyətə həmişə qayğı göstərilir, yüksək münasibət göstərilir və naxçıvanlılar da nəyə qadir olduqlarını dünyaya həmişə nümayiş etdiriblər” [130, s. 67].

Heydər Əliyevin milli təhsilə qayğısı nəticəsində NDU özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. NDU-nun inkişafı özünü onda göstərirdi ki, əgər 1995-ci ildə burada cəmi 1700 tələbə təhsil alırdısa, 2000-ci ildə tələbələrin sayı 3053-ə çatmışdı. Hazırda NDU Azərbaycan ali məktəbləri arasında xüsusi yer tutur. Burada yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilir. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafına ciddi qayğı göstərilir. Universitet Amerikanın Perdu, Fransanın Paris,

İngiltərənin Preston, Almaniyanın Braunşvayq, Türkiyənin İstanbul, Ankara, Ərzurum, Elazığ, Qars, Van universitetləri, İran İslam Respublikasının Təbriz Universiteti, habelə Koreyanın və digər ölkələrin ali təhsil müəssisələri ilə geniş əlaqələrə malikdir. NDU-nun əməkdaşlıq etdiyi təhsil ocaqları sırasında Türkiyə universitetləri xüsusi yer tutur. Bu əməkdaşlığın inkişafının göstəricisi və qardaş Türkiyə dövlətinə ehtiramın nəticəsi olaraq 1996-cı ildə NDU-da Atatürk Elmi Araşdırmalar Mərkəzi yaradılmışdır [100, s. 33].

NDU-nun ən mühüm struktur bölmələrindən biri “Heydər Əliyev Universiteti”dir. Universitetin daxilində xüsusi siyasi-ideoloji məktəb kimi fəaliyyət göstərən bu qurumun yaradılması müstəqil dövlətçiliyin ideoloji əsaslarının inkişafı və möhkəmləndirilməsi uğrunda ölkəmizdə gedən məqsədyönlü proseslərin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. NDU Elmi Şurasının 6 mart 1997-ci il tarixli qərarı ilə yaradılmış “Heydər Əliyev Universiteti”nin ilk məşğələsi 5 aprel 1997-ci ildə keçirilmişdir. Yarandığı gündən böyük liderin adını daşıyan bu elmi-ideoloji məktəb milli dövlətçilik, siyasi mədəniyyət və idarəçilik məktəbi olduğunu öz ardıcıl fəaliyyəti ilə sübut etmişdir.

30 oktyabr 1997-ci ildə NDU-nun 30 illik yubileyi də Prezident Heydər Əliyevin diqqətindən kənar qalmamış, o, yubiley münasibəti ilə universitetin kollektivinə təbrik teleqramı göndərmişdi [98, s. 25].

NDU Elmi Şurasının 1999-cu il 9 oktyabr tarixli qərarı ilə Azərbaycanda milli təhsilin, elm və mədəniyyətin inkişafı sahəsindəki görkəmli xidmətlərinə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əlirza oğlu Əliyevə Naxçıvan Dövlət Universitetinin fəxri doktoru alimlik dərəcəsi verilmiş və NDU-nun fəxri doktoru

diplomu 11 oktyabr 1999-cu ildə Prezidentin universitetə gəlişi zamanı ona təqdim edilmişdi. Öz çıxışında Heydər Əliyev NDU-nun fəxri doktoru olması ilə daha çox fəxr etdiyini bildirmiş və qeyd etmişdi ki, “mənim üçün bu, bir də ona görə əzizdir ki, mən ilk təhsilimi Naxçıvanda almışam. Əziz müəllimlərim Naxçıvanda mənə orta təhsil verib, məni həyata buraxmışlar. Ona görə də Naxçıvan təhsili, məktəbi mənim üçün əzizdir. Naxçıvan Dövlət Universiteti isə Naxçıvan təhsilinin ən yüksək zirvəsidir. Mən bütün bunlara görə də fəxr edirəm” [98, s. 43].

Bir sözlə, bu gün Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində özünəməxsus yeri olan, Naxçıvan Muxtar Respublikasının əsas elm, təhsil, ictimai fikir və mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan, Azərbaycan elminə, dövlət quruculuğuna və milli ali təhsilinə sanballı töhfələr verən NDU-nun bu səviyyəyə çatmasında ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin qəbul etdiyi tarixi qərarlar və yürütdüyü elmə himayəçilik siyasəti böyük rol oynamışdır.

Bu gün NDU möhkəm milli əsaslara malik olan, dövlətçilik təmayüllü və dünyaya inteqrasiya etmiş müasir tipli ali məktəbdir. Dünya birliyində və ölkənin ali təhsil sistemində özünəməxsus yeri olan NDU daim yeniləşmək və inkişaf etmək istiqamətində tarixi yolunu dönmədən davam etdirməkdədir [102, s. 13].

Heydər Əliyev ölkədə təhsilin hərtərəfli inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlamış, vaxtaşırı onun tərəqqisi naminə addımlar atmış, öz tövsiyələrini vermişdir. İstər orta təhsil, istərsə də ali təhsil sistemində bir çox islahatların keçirilməsinə nail olmuş, bu sahədə bir çox zəruri sərəncamlar imzalamışdır. Gənclərin təhsilinə xüsusi diqqət ayıran böyük liderin “Təhsil sahəsi xalqımızın bu günü, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib

bir sahədir” mövzusunda 31 avqust 1991-ci il tarixli nitqindəki fikirləri diqqətəlayiqdir: ”İndi bizim təhsilimizin məqsədi gənc nəslə, uşaqlara təhsil verib, onları gələcəyə hazırlamaqdır. Amma bununla yanaşı, ən böyük məqsədi Azərbaycan vətəndaşı hazırlamaqdır, müstəqil Azərbaycan cəmiyyətinin ləyaqətli üzvünü hazırlamaqdır. Hər bir insan gərək eyni zamanda vətəndaş olsun. Mütləq vətəndaş olsun! Sadəcə ona görə yox ki, Azərbaycan vətəndaşındır, gərək dövlətinə sadıq, millətinə sadıq, ənənələrinə sadıq, xalqına sadıq vətəndaş olsun” [60, s. 458].

Heydər Əliyevin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi islahatlar arasında ali təhsil pilləsinin həm məzmun, həm də struktur və kəmiyyət baxımından inkişafı mühüm məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdu. Gənc dövlətimizin gələcəyini elmdə, təhsildə görən Heydər Əliyev bir çox təhsil müəssisələrinin yaradılmasına və inkişafına xüsusi fikir verirdi. Azərbaycan Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanı ilə ölkəmizdə pedaqoji kadrlar hazırlayan geniş struktura malik elmi təhsil müəssisəsi – Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu və onun 12 bölgədə regional filialları yaradıldı [10, 2000, 14 iyun].

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Naxçıvan filialı kimi fəaliyyətə başlayan Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu da məhz bu qayğı və diqqətin bəhrəsi idi. İnstitut fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən ona bəslənilən ümidləri doğrultdu. Təlimin yüksək səviyyədə aparılması, gənclərimizin milli-mənəvi dəyərlərə yiyələnməklə milli ruhda tərbiyə olunması əsas məsələ kimi qarşıya qoyuldu. Bu sahədə bir çox uğurlar əldə edildi. Məhz bunun nəticəsidir ki, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu 26 avqust 2003-cü ildən müstəqil institut kimi fəaliyyətini davam etdirir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 2002-ci ilin iyun və avqust aylarında muxtar respublikaya tarixi səfərləri zamanı bölgənin təhsilini daim diqqətdə saxladığını və öz qayğısını nümayiş etdirərək təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti ilə də maraqlanmış, onların inkişafını təmin etmək məqsədi ilə lazımı göstəriş və tapşırıqlar vermişdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafından bəhs edərkən bildirirdi ki: “XX əsrdə Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyətlərindən biri ölkəmizdə elmin, təhsilin sürətlə inkişaf etməsidir. Biz tarixi keçmişimiz haqqında söhbət açanda tarixin bütün mərhələlərində Azərbaycan xalqının görkəmli elm xadimləri haqqında qürur hissi ilə danışırıq və bu, xalqımızın nə qədər istedadlı olduğunu nümayiş etdirir. Biz bununla daim fəxr edirik... Azərbaycanda elm XX əsrdə çox sürətlə inkişaf etmişdir. XX əsrdə Azərbaycanda xalqın təhsillənməsi, yüksək təhsil ocaqlarının, institutların yaranması, elmi-tədqiqat işlərinin təşkil olunması XX əsrdə Azərbaycanda elmin sürətlə inkişafını nümayiş etdirən faktlardır. Bunlar bizim milli sərvətimizdir, biz bu nailiyyətlərlə fəxr edirik və yaranmış elmi potensialı qorumalı, saxlamalı, ondan indi və gələcəkdə də müstəqil Azərbaycanın inkişafı naminə daha səmərəli istifadə etməliyik” [58, VIII c., 1998, s. 360].

Təhsilin inkişafına diqqətin nəticəsi idi ki, 2001-2002-ci tədris ilində muxtar respublikanın orta ümum-təhsil məktəblərini bitirən 4731 nəfər məzundan 1451 nəfəri ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbul olmuşdu [228, 2003, 8 yanvar].

Beləliklə, sadalanan faktlardan da göründüyü kimi, istər sovet hakimiyyəti illərində, istərsə də milli

müstəqillik dövründə yürütdüyü elm siyasəti ulu öndər Heydər Əliyevin milli quruculuq siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur [85, s. 11].

Böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev ömrünün əsas hissəsini Azərbaycan xalqına, onun rifahının yüksəlməsinə, dünya xalqları arasında şərəfli yer tutmasına, elmin, təhsilin və mədəniyyətin inkişafına sərf etmişdir. Elə bunun nəticəsidir ki, XX əsrin sonuncu onilliyinin başlanğıcında milli istiqlaliyyətini qazanmış xalqımız tezliklə öz elminin, təhsilinin və mədəniyyətinin səviyyəsi ilə dünya xalqları arasında özünə layiq yer tutdu.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər ərzində təhsil sistemi ölkənin üstün inkişaf edən sahəsinə çevrilmiş, təhsilə dövlət qayğısı artırılmış, “Millətin tərəqqisi onun təhsil sistemi ilə bağlıdır” həqiqəti bərqərar olmuşdur.

Elm və təhsil sahəsində dövlət siyasətinin konseptual əsaslarını müəyyən etmiş Heydər Əliyevin bu siyasi xətti hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla və yeni dövrün tələblərinə uyğun islahatlar yolu ilə davam etdirilir. Belə ki, onun rəhbərliyi ilə Azərbaycanın təhsil sistemi XXI əsrdə özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

3.2. Heydər Əliyev və Naxçıvanda mədəniyyətin inkişafı

Bəşər sivilizasiyasının ilkin məskənlərindən biri kimi tanınan Azərbaycanın mədəni cəhətdən inkişafı, bütövlükdə milli mədəniyyətin tarixi kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. Qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə

malik olan Azərbaycan, o cümlədən onun Naxçıvan diyarı əsrlərdən bəri Şərqi inkişaf etmiş mədəni mərkəzlərindən biri kimi şöhrət tapmış və Azərbaycan mədəniyyətinə, incəsənətinə, ədəbiyyatına böyük və dəyərli töhfələr vermişdir. “Azərbaycanın iqtisadi, mədəni və elmi həyatında özünəməxsus rol oynayan Naxçıvanın hər daşı, hər qayas tarixin canlı şahididir” [103, s. 158].

Təbii ki, tarixin istənilən mərhələsində hər hansı bir cəmiyyətdə siyasi-iqtisadi sabitlik olmadan mədəni inkişafdan danışmaq mümkün deyil. Bu baxımdan müstəqillik ərəfəsi və dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ilk illər ərzində, 1988-1993-cü illərdə cəmiyyətdə hökm sürən kaos və anarxiya mədəniyyət və incəsənət sahələrində də özünün mənfi təsirini bütün ciddiliyi ilə göstərirdi. Həmin illəri Azərbaycan mədəniyyəti özünün böhranlı illəri kimi yaşadı. Mədəni inkişafı şərtləndirən elə bir ciddi və diqqətəlayiq yenilik baş vermədi. Bir çox sahələr kimi, mədəniyyət də dövlət qayğısından kənar qalmışdı.

Lakin Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanda hakimiyyətə gəlişi ilə millətin taleyi üçün misilsiz əhəmiyyət daşıyan bütün fəaliyyət sahələrinə, o cümlədən mədəniyyətə də lazımi diqqət yetirildi. Qətiyyətlə demək olar ki, ölkəmizin müstəqillik tarixində Heydər Əliyev həm də Azərbaycanın mədəni həyatında misilsiz yeniliklərin ideoloqu, təşəbbüsçüsü, ilhamvericisi və təşkilatçısı kimi qaldı.

Heydər Əliyev milli mədəniyyətin böyük hamisi kimi bu sahəyə özünün xüsusi münasibəti ilə fərqlənirdi: “Xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir” [59, s. 20]. Mədəniyyət milli ruhun yüksəlməsinə, milli ruhun yaşamasına xidmət

edir. Milli ruhu yaşatmaq isə öz şərəfli keçmiş, şanlı tarixi ilə fəxr etmək, milli-mənəvi və maddi dəyərlərini hifz edərək gələcək nəsillərə çatdırmaq deməkdir.

Heydər Əliyev hakimiyyətinin hər iki dövründə mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, yaradıcı ziyalıların üzə çıxarılmasında böyük rol oynamışdır. Yaradıcı ziyalıların respublikamızda aparılan quruculuq işlərinin müxtəlif sahələrinə cəlb olunmaları, əvvəlki şan-şöhrətlərinin onlara qaytarılması mədəniyyətin, incəsənətin inkişafı üçün böyük stimuldur. Çünki ziyalı cəmiyyətin milli-mənəvi simasını formalaşdıran ən mühüm və həssas hissəsidir. Hər bir xalqın ən ağır tarixi anlarında onun milli mənliyinin qorunub saxlanması, millətin millət kimi özünəməxsusluğunu hifz edə bilməsində ziyalıların, mədəniyyət, ədəbiyyat, elm və incəsənət xadimlərinin əməyi əvəzsizdir.

Elə buna görə də dövlət başçısı kimi Heydər Əliyev daim mədəniyyət xadimlərinin qayğısına qalmış, onlara himayədarlıq etmişdir. Tarix boyu Azərbaycanın şan-şöhrətini dünyaya yaymış, bəşəriyyətin mədəniyyət xəzinəsinə öz dəyərli töhfələrini bəxş etmiş dahi sənətkarlarımızın təntənəli yubileylərinin keçirilməsi, xalqımızın musiqi, kino, teatr və ədəbiyyat bayramlarının, çoxsaylı festival və müsabiqələrin təşkili, bütün bu tədbirlərdə şəxsən iştirak etməsi ölkə başçısının mədəniyyət adamlarına, bütün ziyalılara böyük diqqət və ehtiramının təcəssümü idi. Yaradıcı şəxslərin dövlət mükafatları ilə təltif olunması, onlara fərdi təqaüdlərin verilməsi Heydər Əliyevin mədəniyyətə qayğısının bariz nümunəsi idi.

Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşayıb-yaradan sənət adamlarının böyük bir qismi Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə və məhz onun qayğısı və

diqqəti nəticəsində fəxri adlara və dövlət mükafatlarına layiq görülmüşlər. Əlbəttə, bütün bunlar ilk növbədə Heydər Əliyevin muxtar respublika ilə daim maraqlandığını, onun inkişafı və çiçəklənməsi üçün böyük qüvvə sərf etdiyini göstərirdi. Müstəqil dövlətimizə rəhbərliyi dövründə onu mədəniyyətimizin yalnız dünəni və bu günü deyil, eyni zamanda sabahı da düşündürürdü. Bunun üçün Heydər Əliyev gənc istedadların tapılıb üzə çıxarılmasına böyük diqqət yetirirdi.

İstər sovet hakimiyyəti dövründə respublikaya rəhbərlik edərkən, istərsə də müstəqilliyin ilk illərində ölkədə yaşanan iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq Heydər Əliyev ayrı-ayrı musiqi kollektivlərinin, mədəniyyət ocaqlarının fəaliyyətini təmin etmək üçün müxtəlif məqsədyönlü tədbirlər görürdü. Ulu öndərin mədəniyyətimizin inkişafı və çiçəklənməsinə böyük qayğısını, onun hakimiyyətinin hər iki dövründə muxtar respublikanın timsalında çox aydın şəkildə görmək mümkündür.

1969-cu il iyul ayında Azərbaycan KP MK-nın plenumunda Birinci katib seçildikdən cəmi bir ay sonra, avqust plenumundakı nitqində Heydər Əliyev respublikanın dirçəldilib müttəfiq respublikalar arasında ön cərgəyə çıxarılmasının, iqtisadiyyatın, elmin, təhsilin sürətli inkişafının, o cümlədən mədəniyyətin tərəqqisinin geniş proqramını vermişdi. Bu proqram Azərbaycanın hər sahədə tərəqqisinin başlanğıcı idi və sonrakı illərdə mədəniyyətin yüksəlişi üçün geniş imkanlar açdı. 1970-1980-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında 83 yeni klub, 51 kitabxana tikilərək istifadəyə verilmiş, 2 xalq teatrı yaradılmış, mədəni-maarif müəssisələri üçün 38 mln. 873 min manatlıq avadanlıq və texniki vasitələr alınmışdı [189, v. 5].

1980-ci ildə Naxçıvanda muxtar respublika fəalları-

nın yığıncağında çıxış edən Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, bizim məqsədimiz muxtar respublikada tək-cə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək deyil, biz çalışırıq ki, Naxçıvan zəhmətkeşlərinin rifah halı da yaxşılaşsın, burada elm, mədəniyyət daha yaxşı inkişaf etsin [186, v. 112].

Xalqımızın əsrlərlə qoruyub saxlaya bildiyi mədəni dəyərlər arasında teatr sənətinin inkişafı diqqətəlayiqdir. Teatr milli mədəniyyətin, milli incəsənətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. İncəsənəti, mədəniyyəti teatrsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür [134, s. 9]. Bu baxımdan Heydər Əliyevin teatr sənətinin inkişafına xüsusi diqqət yetirməsi təsadüfi deyildir.

Heydər Əliyevin hakimiyyətinin ilk illərində muxtar respublikamızda cəmi bir peşəkar teatr və bir muzey fəaliyyət göstərirdisə, sonrakı illərdə peşəkar teatrların sayı daha da artdı. Şərurda, Ordubadda xalq teatrları fəaliyyətə başladı. Rayon mərkəzlərində müasir mədəniyyət ocaqları tikilərək xalqın istifadəsinə verildi. Heydər Əliyev teatrın inkişafı ilə yanaşı, bu sahədə çalışan ixtisaslı kadrlara, teatr xadimlərinə də daim qayğı göstərir, onların yubileylərinin keçirilməsi, adlarının əbədiləşdirilməsi məsələlərini diqqətdə saxlayırdı.

Təbii ki, belə teatrlar arasında əsası 1883-cü ildə qoyulmuş, Azərbaycan teatrının tarixi salnaməsinə parlaq səhifələr yazmış C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı öz fəaliyyəti ilə daha çox fərqlənir. Ümumiyyətlə, Naxçıvanda teatr sənəti böyük tarixi inkişaf yoluna malikdir. “Azərbaycanda teatr hərəkətinin başlanğıcı Naxçıvanla əlaqədardır... Naxçıvan teatrı başqa teatr mərkəzlərinə nisbətən milli teatr hərəkətində daha güclü mövqə tutmuş və Azərbaycanda teatr sənətinin inkişafına səmərəli təsir göstərmişdir... Naxçıvan

teatrının ümummilli teatr hərəkətində mühüm rol oynaması onun müstəqil mövqeyə malik olduğunu da sübut edir” [134, s. 41]. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı mütəmadi olaraq muxtar respublikanın rayon və kəndlərinə səfərlər edir, tamaşalar göstərirdi.

Naxçıvan şəhərində M.Sidqi adına Uşaq Kukla Teatrının fəaliyyətə başlaması da Heydər Əliyevin böyüməkdə olan nəsələ, uşaqlara və eyni zamanda bütövlükdə mədəniyyətə qayğısının daha bir təzahürü idi.

Heydər Əliyevin milli musiqiyə, incəsənətə göstərdiyi diqqət nəticəsində 1970-ci illərdə muxtar respublikada uşaqların musiqi təhsili alması imkanlarını genişləndirmək üçün musiqi məktəbləri şəbəkəsi xeyli genişlənmişdi. Musiqi məktəblərinə tələbə qəbulu üçün plan yerləri artırılmışdı. Əgər 1970-ci ildə musiqi məktəblərində 757 şagird oxuyurdusa, 1980-ci ildə onların sayı 1540 nəfərə çatmışdı [15, v. 190].

1984-cü ildə Naxçıvan Dövlət Filarmoniyasının təşkil olunması muxtar respublikanın mədəni həyatında çox mühüm hadisə idi. Məşhur “Araz” Dövlət Mahnı və Rəqs ansambli filarmoniyanın tərkibinə daxil edilmişdi [139, s. 89]. 1971-ci ildə bu ansambl Ermənistan, Ukrayna, Gürcüstan və RSFSR-də, 1976 və 1978-ci illərdə yenidən Gürcüstan və Ermənistanda geniş konsert proqramı ilə çıxış etmişdi. Naxçıvan Dövlət Filarmoniyasının kollektivi bir neçə dəfə Azərbaycandan kənarda qastrol səfərinə çıxmışdı. Belə ki, 1984-cü ilin oktyabrında kollektiv RSFSR-in bir sıra şəhərlərində, 1985-ci ilin martında Ermənistanda, 1985-ci ilin oktyabrında Belarusda konsert proqramı ilə çıxış etmişdi [247, s. 23-24].

Heydər Əliyev Azərbaycan folklorşünaslığının, muğamın, aşıq sənətinin inkişafına, bədii özfəaliyyət

kollektivlərinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Onun bu siyasəti Naxçıvan Muxtar Respublikasının mədəni həyatında da öz təzahürünü tapırdı. Bu siyasətin nəticəsi idi ki, 1970-ci illərdə muxtar respublikada, xüsusən kənd yerlərində çoxlu mədəniyyət və özfəaliyyət kollektivləri yaradılmış, qısa zaman kəsiyində onların şöhrəti muxtar respublikanın hüdudlarını aşmışdı. Belə ki, 1972-ci ildə o zamankı İliç (Şərur) rayon mədəniyyət evinin “Yallı” ansamblı Almaniya Demokratik Respublikasında keçirilmiş VIII Beynəlxalq folklor rəqsləri festivalında ölkəni uğurla təmsil etmiş və festivalın laureatı diplomuna layiq görülmüşdü [155, s. 27]. 1970-ci illərdə mahnı və rəqs ansamblı kimi formalaşan bu mədəniyyət müəssisəsi son illərdə dövlət filarmoniyasının tərkib hissəsinə çevrilmiş, burada çalışan musiqi mütəxəssisləri üçün hər cür şərait yaradılmışdı.

1970-1980-ci illərdə muxtar respublikada bəstəkarlıq sənəti də yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Naxçıvan MR Bəstəkarlar Təşkilatı da Heydər Əliyevin təşəbbüsü və qayğısı ilə yaradılan yaradıcılıq təşkilatlarından biridir. Məhz onun təşəbbüsü ilə 1978-ci ildə Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının Naxçıvan təşkilatı yaradılmışdı [179, s. 273].

Naxçıvanda rəsm sənətinin inkişafında XX əsrin 70-ci illəri xüsusi bir tarixi mərhələ təşkil edir. 1970-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının Naxçıvan şöbəsinin yaradılması muxtar respublikada bu sənət növünün inkişafına güclü təkan verdi. Heydər Əliyev Naxçıvan rəssamlarının yaradıcılığı ilə daim maraqlanır, onlara lazımi şəraitin yaradılması üçün çalışırdı [220, 1982, 5 oktyabr].

Geniş xalq kütlələrinin mədəni səviyyəsinin

yüksəldilməsində kitabxanaların rolu əvəzsizdir. Onların sayının artırılması, yeni ədəbiyyatlarla zənginləşdirilməsi Heydər Əliyevin fəaliyyətinin bütün dövrlərində gündəmdə olmuş və bu istiqamətdəki bütün problemlər operativ şəkildə öz həllini tapmışdı. Məhz bu məqsəd-yönlü siyasətin nəticəsi idi ki, hazırda muxtar respublikada 292 kitabxana fəaliyyət göstərir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illiyi münasibəti ilə buraxılan tarixi-statistik məcmuədəki statistik rəqəmlər Heydər Əliyevin mədəniyyətimizə göstərdiyi böyük diqqət və qayğını ən layiqli şəkildə ifadə edir: “1940-cı ildə cəmi 80 kitabxana və onlarda mövcud olan kitab və jurnalların sayı 74 min nüsxə olmuşdursa, bu göstəricilər müvafiq surətdə 1970-ci ildə 232 və 1286 min nüsxə, 2003-cü ildə isə 292 və 2292 min nüsxə olmuş və ya 1940-cı ilə nisbətən 3,7 və 31 dəfə, 1970-ci ilə nisbətən isə 1,3 və 1,8 dəfə artmışdır. Hazırda muxtar respublikada fəaliyyət göstərən kitabxanaların 86,3 faizi, onlarda mövcud olan kitab və jurnalların isə 65,3 faizi kənd yaşayış məntəqələrinin payına düşür. 1940-cı ildə muxtar respublikanın ərazisində cəmi 105, 1970-ci ildə isə 166 klub fəaliyyət göstərmişdisə, 2003-cü ildə onların sayı 245 olmuş və ya həmin illərə nisbətən müvafiq surətdə 2,3 və 1,5 dəfə artmışdır. Fəaliyyət göstərən klubların 38-i və ya 15,5 faizi şəhər yerlərinin, 207-si və ya 84,5 faizi isə kənd yerlərinin payına düşür” [175, s. 42].

1980-ci ildə muxtar respublikanın kütləvi kitabxanalarında 31683 min kitab oxuculara verilmişdi ki, bu da 1970-ci ildəkindən 19 dəfə çox idi [15, v. 195].

Heydər Əliyev Azərbaycanın bütün bölgələrinin, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının mədəni yüksəlişini təmin etmək

üçün sosial-mədəni obyektlərin tikintisini sürətləndirməyi məsul şəxslərdən ardıcıl olaraq tələb edir, bu məqsədlə Mərkəzi Komitə və respublika hökuməti səviyyəsində müvafiq qərarların qəbul edilməsinə nail olurdu.

1980-ci illərin əvvəllərində Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə Naxçıvan şəhərində mədəniyyət sarayının tikintisinə başlandı. 1984-cü ildə sarayın istifadəyə verilməsi Naxçıvan ictimaiyyəti üçün böyük bir hadisə oldu. Burada geniş dövlət tədbirlərinin, konsertlərin, müsabiqələrin keçirilməsi üçün hər cür şərait yaradılmışdı. Hazırda yenidən çox yüksək zövqlə və ən yeni memarlıq ənənələrinin tətbiqi ilə yenidən qurulmuş həmin saray Heydər Əliyevin adını daşıyır.

Kino sənətinin təbliği işi də diqqətdən kənar qalmamışdı. 1970-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında 131, 1975-ci ildə 180, 1980-ci ildə 189, 1985-ci ildə isə müvafiq olaraq 190 kino qurğusu var idi [192, s. 86-87; 195, s. 71]. Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin “Naxçıvan MSSR-in xalq təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarında 1974-1979-cu illərdə muxtar respublikanın kəndlərində 20 yeni stasionar kino qurğusunun və 6 yay kinoteatrının, kino meydançasının qurulması nəzərdə tutulmuşdu [25, v. 194].

Hər bir xalqın maddi və mənəvi sərvətlərinin, tarixi-mədəni xəzinəsinin qorunub mühafizə və təbliğ edilməsində muzeylərin rolu əvəzsizdir. Bir çox belə mədəniyyət müəssisələrinin yaradıcısı və banisi olan Heydər Əliyev muzeylərin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək demişdi: “Milli ənənələrimizin nə qədər dəyərli olduğunu dünyaya gələn yeni nəsillərə çatdırmaq və onları bu ənənələr əsasında tərbiyə etmək üçün muzeylər

lazımdır” [200, 2007, 19 may].

Azərbaycana rəhbərliyinin ilk illərində, həmçinin yenicə müstəqillik qazandığımız vaxtlarda respublikamızda sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi vəziyyət tam qaydada olmasada, o dövrdə ulu öndər Heydər Əliyevin göstərişi və tapşırığı ilə muzeylərin fəaliyyətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün çox mühüm qərarlar qəbul edilmişdi. Belə ki, 1980-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə respublikamızda muzey işinə aid xüsusi qərar qəbul edilmişdi. Bu qərarın Azərbaycan xalqının milli sərvətinin, tariximiz və mədəniyyətimizlə bağlı maddi dəyərlərin toplanılması, qorunması, öyrənilməsi, təbliği və gənc nəslin tərbiyəsində istifadə edilməsi üçün böyük əhəmiyyəti oldu. Qərardan sonra respublikamızın əksər bölgələrində tarix-diyarşünaslıq muzeyləri yaradıldı [83, s. 284].

Heydər Əliyevin göstərişi ilə Naxçıvan MSSR-in 50 illiyi ilə əlaqədar Naxçıvan şəhərində Xatirə muzey-salonu yaradılmışdı. 1976-cı ildə həmin muzey-salonun gələcək fəaliyyətini müəyyənləşdirmək üçün mütəxəssislərdən ibarət bir qrup Naxçıvana göndərilmişdi. Qrupun rəyi nəzərə alınmaqla Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 18 noyabr 1976-cı il tarixdə Naxçıvan MSSR-də Tarix muzeyinin şöbəsinin təşkili barədə qərar qəbul etdi [27, v. 101]. Azərbaycan KP MK Bürosunun 10 noyabr 1980-ci il tarixli qərarı ilə Culfa, İliç (Şərur), Ordubad rayonlarında Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq muzeyləri yaradıldı [30, v. 218].

XII əsrin mədəniyyət abidəsi olan Möminə xatın məqbərəsi yanında memarlıq və incəsənət muzeyi təşkil olundu. Muxtar respublikada 1970-ci ildə cəmi 2 muzey var idisə, 1980-ci ildə onların sayı 4, 1985-ci ildə 11-ə çatdırıldı [126, s. 119].

Görülən bütün bu tədbirlər öz növbəsində muxtar respublikada muzey işinin yenidən qurulması və təşkilinə əsaslı təsir göstərmiş, muzeyşünaslığın daha da inkişaf etməsinə təkan vermişdir. Zəngin, mənəvi irsimizin qorunmasında, inkişafında, böyüməkdə olan nəslin milli-mənəvi ruhda tərbiyə olunmasında böyük rol oynayan muzeylər bu gün mədəniyyət ocaqları və mərkəzləri kimi xalqımızın xidmətindədir.

Görülən tədbirlər insanların muzeylərə gəlişinə marağı xeyli artırmış, tariximizin, mədəniyyətimizin hərtərəfli öyrənilməsinə, gənclərin mənəvi-əxlaqi, bədii-estetik tərbiyəsinin, elmi-ictimai dünyagörüşünün formalaşmasına və zənginləşməsinə şərait yaratmışdır. 1960-cı illər ərzində muxtar respublikada yeganə olan Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə 16 min nəfər tamaşaçı gəlmişdi. 1970-ci ildən etibarən muzeydə yaradılan şərait, xalqın muzeylərə marağının artırılması, gənclərin və məktəblilərin bu müəssisələrə kütləvi cəlb edilməsi sayəsində buraya gələnlərin sayının 52 minə, 1980-ci ildə 272 minə, 1990-cı ildə isə 274 minə çatdırılmasına nail olunmuşdu [228, 2004, 8 dekabr].

Muzey işinə diqqət və qayğı Heydər Əliyevin fəaliyyətində xüsusi yer tuturdu. XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanın bir çox yerlərində olduğu kimi, Naxçıvan MR-nın şəhər və rayonlarında müxtəlif profilli muzeylərin, o cümlədən ev muzeylərin yaradılması, fəaliyyət göstərən muzeylərin zənginləşdirilməsi işi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. 1972-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Ordubad rayonunda böyük ədib M.S.Ordubadinin, 1975-ci ildə akademik Y.Məmmədliyəvin, XX əsrin 70-ci illərində və 80-ci illərinin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində və Şahtaxtı kəndində görkəmli

Azərbaycan dramaturqu və şairi H.Cavidin, Naxçıvan şəhərində məşhur sərkərdə C.Naxçıvanskinin ev muzeylərinin təşkil edilməsi deyilənlərin əyani sübutudur.

1980-ci ildə məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə “Respublikada muzeylərin şəbəkəsinin genişləndirilməsi haqqında” qəbul edilən qərar Azərbaycanda muzey şəbəkəsinin inkişafına, bölgələrdə tarixdiyarşünaslıq muzeylərinin açılmasına şərait yaratdı. Muzeylərin sayı 1990-cı ildə 12-yə, 2000-ci ildə 16-ya, 2003-cü ildə isə 20-yə çatdırılmışdı. Hazırda muxtar respublikada çox zəngin eksponatlara malik olan 22 muzey fəaliyyət göstərir.

Heydər Əliyevin ən böyük xidmətlərindən biri də Naxçıvan şəhərində C.Məmmədquluzadənin ev muzeyinin açılması idi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 19 iyun tarixli Sərəncamı ilə Naxçıvan şəhərində C.Məmmədquluzadənin ev muzeyi yaradılmışdır.

1999-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 75 illik yubiley tədbirlərində iştirak etmək üçün Naxçıvanda olarkən Heydər Əliyev görkəmli yazıçı və dramaturq C.Məmmədquluzadənin Naxçıvan şəhərindəki ev muzeyinin açılışı mərasimində iştirak etmiş və nitq söyləmişdi. Prezident bu səfəri zamanı Heydər Əliyev Muzeyində, Naxçıvan Dövlət Xalça Muzeyində, H.Cavidin ev muzeyində də olmuşdu.

2002-ci ilin iyun ayında Naxçıvana səfəri zamanı Heydər Əliyev Naxçıvan şəhərində B.Kəngərli muzeyinin açılışında iştirak etmiş, muzeyin ekspozisiyası ilə yaxından tanış olmuşdu. B.Kəngərli irsini yüksək qiymətləndirən dövlət başçısı demişdi: ”Bu gün demək olar ki, Bəhrüz Kəngərli Azərbaycanın rəssamlıq sənətinin, mədəniyyətinin ən görkəmli nümayəndələrindəndir. Biz bununla fəxr

etməliyik. Fəxr etməliyik ki, Azərbaycan xalqının belə böyük istedadı malik insanları olubdur”. Heydər Əliyev öz çıxışında B.Kəngərli irsinin tədqiq edilməsi məsələsinin zəruriliyini də qeyd etmişdi: “Hesab edirəm ki, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda bizim sənətşünaslar, tədqiqatçılar Bəhruz Kəngərlinin yaradıcılığını daha professional səviyyədə tədqiq etməli, əsərlər yazmalıdırlar. Həm Bəhruz Kəngərli Azərbaycan xalqının görkəmli və yüksək mədəniyyətə malik olan nümayəndəsi kimi təbliğ etsinlər, həm də böyük rəssam kimi təbliğ etsinlər” [10, 2002, 20 iyun].

Bu muzeyin həyata vəsiqə alması və fəaliyyətə başlaması XX əsr Azərbaycan boyakarlıq sənətinin görkəmli nümayəndələrindən olan, Azərbaycan təsviri incəsənət tarixində portret və mənzərə yaradıcılığının əsasını qoyan, rəssamlığa yeni ictimai məzmun gətirən, onu yeni forma və təsvir vasitələri ilə zənginləşdirən, Tiflisdə xüsusi rəssamlıq təhsili alan B.Kəngərli irsinə olan böyük hörmət və ehtiramın nəticəsi idi. Təbii ki, bu muzeyin açılması da Heydər Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Bir sözlə, Naxçıvan muzeylərinin əksəriyyəti ümummillə lider Heydər Əliyevin xeyir-duası ilə həyata vəsiqə almışdır. Bu gün Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi, C.Məmmədquluzadə adına Ədəbiyyat Muzeyi, C.Məmmədquluzadənin, H.Cavidin, C.Naxçıvanskinin, B.Kəngərlinin ev muzeyləri, Dövlət Xalça Muzeyi, Açıq Səma altında Muzey, Naxçıvan Dövlət Rəsm Qalereyası, Xatirə Muzeyi, həmçinin rayonlarda fəaliyyət göstərən tarixdiyarşünaslıq muzeylərinin fondlarında ümumilikdə 81500-dən çox eksponat mövcuddur.

Heydər Əliyev ədəbiyyata xalqın milli-tarixi

varlığının, mənəviyyatının üzvi tərkib hissəsi kimi baxmış, mənsub olduğu xalqı ədəbiyyatı ilə bir yerdə bütöv bir tamin ayrılmaz hissəsi kimi dəyərləndirmişdir [91, s. 212]. Bu baxımdan Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti boyu ədiblərimizin yaradıcılığını diqqətdə saxlamış, adlarını əbədiləşdirmişdir. Ulu öndər ədəbiyyatın rolundan danışarkən qeyd edirdi ki: “Çoxəsrlik tariximizdə xalqlarımızı yaşadan, qoruyan və bu günkü günlərə gətirib çıxaran amillərdən biri, ola bilər ki, ən əsası bizim mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız, deməli, şairlərimiz, yazıçılarımızdır” [59, s. 22].

XX əsrin 30-40-cı illərində sovet rejiminin siyasi təqib və repressiya dalğasında uzaq Sibirə sürgün edilmiş H.Cavidin anadan olmasının 100 illiyi haqqında 1981-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul olunan qərar respublika ictimaiyyəti tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı. Böyük ədibin qızı Turan Cavid onun bu sahədəki fəaliyyətinə yüksək qiymət verərək yazırdı: “Atama əsl bəraəti Heydər Əliyev verdi”.

1982-ci ildə Heydər Əliyevin böyük səyləri nəticəsində H.Cavidin cənazəsi Sibirdən Azərbaycana gətirilərək şairin doğulduğu Naxçıvan şəhərində torpağa tapşırıldı. 1992-ci ildə Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri işlədiyi illərdə H.Cavidin 110 illiyinin qeyd olunmasını təmin etdi. 1992-ci il oktyabrın 24-də keçirilən tədbirdə iştirak edən böyük lider görkəmli ədibin fəaliyyətinə yüksək qiymət verərək demişdi: “Bu gün bayram günüdür. Bu gün bizim Azərbaycan xalqı üçün, o cümlədən naxçıvanlılar üçün böyük bayramdır. Biz Azərbaycanın böyük yazıçısı, şairi, dramaturqu, mütəfəkkiri, filosofu Hüseyn Cavidin anadan olmasının 110 illiyini qeyd edirik” [228, 1992, 25 oktyabr].

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyev 1981-ci ildə öz adını Azərbaycan tarixinə “Cavidə vətənə qayıtaran oğul” kimi də həkk etmişdi. Xalqımızın böyük sənətkar oğlu H.Cavid öz mənəvi haqqına Heydər Əliyevin inadı və iradəsi ilə çatdı. Heydər Əliyevin respublikaya qayıdışı H.Cavid irsinə və taleyinə də qayıdış oldu [150, s. 186]. 1996-cı ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə H.Cavidin məzarı üzərində möhtəşəm məqbərə ucaldıldı. Həmin il oktyabrın 29-da böyük ədibə ehtiram əlaməti olaraq ucaldılan məqbərənin açılışı oldu. Açılışda iştirak edən Prezident Heydər Əliyev məqbərəyə yüksək qiymət verərək fikrini belə ifadə etmişdi: “Hüseyn Cavidin məqbərəsi Naxçıvanın memarlıq tarixində yeni bir səhifədir. Naxçıvanda böyük memarlıq, milli-mənəvi abidələrimiz var. Bu abidə də həmin ənənələrin davamıdır... Güman edirəm ki, gələcək nəsillər bu günü xatırlayacaq. Mən sizin hamınızı bu bayram münasibətilə bir daha təbrik edirəm” [109, 1996, 1 noyabr].

Açılış mərasimində H.Cavidə xüsusi məhəbbət və rəğbətini ifadə edən Azərbaycan Prezidenti ədibin nəşinin sovet hakimiyyəti illərində öz vətəninə gətirilməsinin çətinliyindən və tarix-mənəvi əhəmiyyətindən danışaraq bildirirdi ki: “...1982-ci ildə Hüseyn Cavidin cənazəsini uzaq Sibirdən Azərbaycana gətirmək asan iş deyildi. Bu böyük iradə, cəsarət tələb edirdi. Ancaq xalqımıza, millətimizə, tariximizə, mədəniyyətimizə, ədəbiyyatımıza, mənəviyyatımıza olan sədaqət mənə belə bir cəsarət göstərməyə imkan verdi. Mən bunu etdim. O vaxt Hüseyn Cavidin cənazəsini Azərbaycana gətirərkən, onu Bakıda, yaxud doğulduğu yerdə torpağa vermək barədə müxtəlif fikirlər var idi. Bu məsələ müzakirə olundu. Yazıçılarımız, alimlərimiz, ziyalılarımız böyük fikir mübadiləsi apardı-

lar. Onlar qərar qəbul etdilər. Bu mənim də qərarım idi ki, Hüseyn Cavidin cənazəsi Naxçıvana gətirilsin... Mən bu işi edərkən ziyalılarımıza, alimlərimizə, yazıçılarımıza bildirdim ki, Hüseyn Cavidin cənazəsi adi qəbiristanda yox, Naxçıvan şəhərinin mərkəzində, onun doğulduğu evin yanında, görkəmli bir yerdə torpağa veriləcək. O məqsədlə ki, bu, adi bir qəbir olmayacaq. Qəbrin üzərində məqbərə tikiləcək və bu, böyük abidəyə, ibadətgaha çevriləcək...” [58, VII c., 1998, s. 520].

Naxçıvan diyarı dahilər yetirən, dünya ədəbiyyatına və mədəniyyətinə nəhəng korifeylər bəxş edən bir məkandır. Bu diyarın yetirmələrindən bəhs edən Heydər Əliyev demişdir: “Naxçıvan həmişə böyük şəxsiyyətlərlə fərqlənmiş və bu şəxsiyyətlər alimlər, münəccimlər, şairlər, memarlar, dövlət xadimləri, siyasi xadimlər olmuşlar. Naxçıvan həmişə Azərbaycanın yüksək ziyalı yetişdirən bir diyarı olmuşdur” [130, s. 62].

Əlbəttə, bu məkanın elm, mədəniyyət və sənət sahiblərini üzə çıxaran, onları dünyaya tanıtdıran Heydər Əliyev olub. Bu gün Naxçıvan H.Cavid, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, Y.Məmmədəliyev, B.Kəngərli və b. ilə fəxr edir. Bu görkəmli şəxsiyyətlərin dünya miqyasında tanınmasında, adlarının əbədiləşdirilməsində başlıca rolu Heydər Əliyev oynamış, məhz o, öz diqqət və qayğısını əsirgəməmiş, onların ev-muzeyləri yaradılmışdır.

Heydər Əliyev böyük dövlət xadimi, nəhəng və ciddi siyasət adamı olmaqla yanaşı, həm də elmin və mədəniyyətin ardıcıl himayəçisi idi. Onun təşəbbüsü və iştirakı ilə muxtar respublikanın neçə-neçə ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimlərinin yubileyləri keçirilmiş, onların fəaliyyəti yüksək dövlət mükafatları və fəxri adlarla qiymətləndirilmiş, abidələri ucaldılmışdır. Böyük tarixi

şəxsiyyətlərin yubileylərinin keçirilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edən Heydər Əliyev deyirdi: “Dünya birliyində, dünya xalqları arasında xalqımızın tarixini, mədəniyyətini, milli ənənələrini təbliğ etmək, yaymaq, sübut etmək üçün belə yubileylər həmişə böyük bir təsir vasitəsidir. Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, belə tədbirlər mənəviyyətin yüksəldilməsinə, insanların tariximizlə bağlı olmasına kömək göstərir” [58, II c., 1997, s. 91-92].

Heydər Əliyevin dövlət rəhbəri kimi mədəniyyətin inkişafına göstərdiyi qayğı və diqqət təkcə sadalananlarla bitmir. Son vaxtlar Naxçıvan şəhərində istifadəyə verilən “Kitab evi” də mühüm mədəniyyət mərkəzi kimi, onun mədəni inkişaf strategiyasının Naxçıvanda davamı kimi diqqəti cəlb edir.

Heydər Əliyev tarixi abidələrimizi göz bəbəyi kimi qorumağı və mühafizə edib nəsillərdən nəsillərə çatdırmağı daim tövsiyə edir və bu yolda mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə böyük önəm verirdi. O, Azərbaycanın rəhbəri kimi, bu məsələ ilə əlaqədar dəfələrlə tarixi qərarlar qəbul etmişdir. Bir çox tarixi abidələrimiz elmi-bərpa və təmir edilmiş, dövlət tərəfindən mühafizə altına alınmışdır.

Daim Naxçıvana diqqət və qayğı göstərən Heydər Əliyev bu diyarın çiçəklənməsi və inkişafı yolunda çox böyük işlər gördü. O, doğma elinə, obasına çox bağlı olan böyük insan idi. Onun səyi nəticəsində muxtar respublikada bir çox işlər görüldü.

Qədirbilən xalqımız Heydər Əliyevin özünün bütün əməllərini yüksək qiymətləndirir. Onun doğulub boya-başa çatdığı, həyatının əhəmiyyətli bir dövrünü yaşadığı Naxçıvanda hazırda ən mühüm mədəni mərkəzlərdən biri məhz böyük liderin adını daşıyan Heydər Əliyev

muzeyidir. Görkəmli ictimai-siyasi xadim, dünya şöhrətli siyasətçi, Azərbaycan xalqının milli lideri olaraq hələ sağlığında canlı əfsanəyə çevrilmiş Heydər Əliyevə böyük ehtiramın ifadəsi kimi həmin muzey Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun 18 fevral 1999-cu il tarixdə imzaladığı Sərəncam əsasında Naxçıvan şəhərində yaradılmışdır. Sərəncamda göstərilir ki, Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı və dövləti qarşısındakı tarixi xidmətləri əsas tutularaq qərara alınır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının paytaxtı Naxçıvan şəhərində Heydər Əliyev Muzeyi yaradılsın [180, s. 71]. Bu Sərəncam Heydər Əliyev şəxsiyyətinə olan sonsuz ehtiramın bariz nümunəsi kimi tarixi, siyasi və mənəvi zərurətdən irəli gəlirdi. Muzey 10 may 1999-cu ildə fəaliyyətə başlamışdır [87, s. 3].

Heydər Əliyev Muzeyi ümummilli liderimizin həyat və fəaliyyət fəlsəfəsinin, elmi-nəzəri irsinin, azərbaycançılıq ideologiyasının öyrənilməsi, təbliği və gələcək nəsillərə çatdırılması kimi şərəfli missiyanı üzərinə götürmüşdür və hazırda bu missiyanı uğurla həyata keçirir.

Göründüyü kimi, xalqımızın mədəniyyətinin, mənəvi dəyərlərinin qorunub inkişaf etdirilməsində, milli mənlik ruhunun gücləndirilməsində Heydər Əliyevin fəaliyyəti çoxşaxəli, geniş və danılmazdır.

3.3. Heydər Əliyev Naxçıvanın görkəmli yetirmələri haqqında

Naxçıvan tarixən Şərqi ticarət, sənətkarlıq, elm və mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmaqla yanaşı, həm də öz görkəmli yetirmələri ilə diqqəti cəlb etmişdir. Qədim Azərbaycan torpağı olan bu diyar tarixin bir çox mərhə-

lələrində dünya siyasətinə, elminə, mədəniyyətinə nadir simalar bəxş etmiş, həmin görkəmli şəxsiyyətlər isə öz növbəsində Naxçıvanı dünyada layiqincə təmsil etmişlər.

Orta əsrlər dövründə Naxçıvan diyarının görkəmli yetirmələri həyatın və fəaliyyətin bütün sahələrində öz sözlərini demiş, Azərbaycan dövlətçiliyini, elmini, mədəniyyətini dünyaya tanıtmışlar. Tarixi məxəzlərdən məlum olur ki, XI əsrin 60-cı illərində Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrindən Naxçıvana çoxlu alim və mütəfəkkirlər toplaşmışdı. Bu, hər şeydən əvvəl, Naxçıvan şəhərinin həmin dövrün feodal dövləti olan Naxçıvanşahlığının mərkəzinə çevrilməsi ilə əlaqədar idi. Naxçıvan hakimi Əbu Duləf elm və mədəniyyət xadimlərinə xüsusi rəğbət bəsləmiş və onları saray ətrafında toplamışdı.

Elmə və mədəniyyətə göstərilən diqqət Azərbaycan Atabəyləri – Eldənizlər dövründə daha da genişlənmişdi. Eldənizlər ölkədə və o cümlədən müəyyən dövrdə dövlətin mərkəzi şəhəri olmuş Naxçıvanda elm və mədəniyyətin inkişafını himayə etmişlər. Ərəb alimlərindən Yaqut əl-Həməvi “Mucəm əl-buldən” əsərində Naxçıvan şəhərindən çoxlu alim çıxdığını və onların ən-Nəşəvi soyadı ilə məşhur olduqlarını göstərir. X-XI əsrlərdə Naxçıvan Həddad ən-Nəşəvi, Əbu Əbdullah ən-Nəşəvi, Əbu Abbas ən-Nəşəvi, Əhməd ən-Nəşəvi və b. bu kimi mütəfəkkirlər yetirmişdir [158, s. 142-143].

XI əsrin I yarısında yaşamış Azərbaycan filosofları içərisində naxçıvanlı Əbu Ömər xüsusi yeri vardır. Memarlıq sənətinin görkəmli nümayəndələri Əmirəddin Məsud Naxçıvani, Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvani, Cəmaləddin Naxçıvani, Əcəmi Naxçıvani Naxçıvan şəhərində və ətrafında ucaldıqları abidələr-türbələr, saraylar, məscidlər, karvansaralar, körpülər ilə ad-san qazanmışlar.

Orta əsrlər Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani orta əsr Azərbaycan memarlığına yeni istiqamət vermiş, ona incəlik və dinamiklik gətirmiş, Yaxın Şərq memarlığına güclü təsir göstərmişdir. Əcəminin müəllifi olduğu Naxçıvan şəhərindəki Möminə xatın və Yusif Küseyr oğlu türbələri dövrümüzədək gəlib çatmış böyük memarlıq abidələridir. Şərqlin böyük dühalı onı “Şeyxül-mühəndis” (“Mühəndislərin başçısı”) fəxri adı vermişdilər.

Bu diyarın başqa bir görkəmli yetirməsi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev memar Əcəmi sənətinə yüksək qiymət vermiş, adının əbədiləşdirilməsinə, onun əsrlərinin gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanılmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun diqqət və qayğısı sayəsində 1976-cı ildə memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının 850 illik yubileyi ölkəmizdə geniş qeyd olunmuşdur [120, 1976, 18 dekabr]. Belə ki, Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK Bürosu 12 mart 1976-cı il tarixli iclasında yubileyin həmin ilin oktyabrında keçirilməsi, bu məqsədlə təşkilat komitəsinin yaradılması, geniş yubiley tədbirlərinin keçirilməsi barədə qərar qəbul etmişdi [28, iş 39, v. 229]. Həmin qərara uyğun olaraq Naxçıvan şəhərində Əcəmi yaradıcılığına həsr edilmiş ayrıca elmi sessiya da keçirilmişdi [124, s. 121].

Azərbaycan ərazisində Şəmsəddin Eldəniz tərəfindən əsas qoyulan Azərbaycan Atabəyləri dövləti xeyli müddət Naxçıvandan idarə olunmuşdur. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın dövründə Naxçıvan hakimi Qızıl Aslan, onun ölümündən sonra isə arvadı Zahidə xatın diyarın inkişafında müstəsna rol oynamışlar. Möminə xatın, Cəlaliyyə, İncə xatın, Zahidə xatın, Məleykə xatın,

Sülafə xatın kimi ağıllı və müdrik qadınlar Eldənizlər xənədanının idarə edilməsində, Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatında, öz iqta mülklərinin qorunmasında müstəsna xidmətlər göstərmişlər [231, s. 53-58].

XIII-XIV əsrlərdə Eldənizlər dövlətinin süqutu, monqol istilaları və monqol ağalığından sonrakı dövrdə yadellilərin ardıcıl basqınları ilə səciyyələnən tarixi şəraitin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, Naxçıvan sosial-iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etməkdə idi. Həmin dövrdə Naxçıvan, Ordubad, Culfa şəhərləri Azərbaycanın şəhər həyatında mühüm yer tuturdu.

Bu dövrdə Naxçıvanda görkəmli dövlət, elm və mədəniyyət xadimləri fəaliyyət göstərirdi. Əslən naxçıvanlı olan görkəmli Azərbaycan alimi Nəsrəddin Tusi dünyanın elm korifeyləri sırasında indi də öz layiqli yerini tutur. O, dövrünün böyük ensiklopedisti, mütəfəkkiri, filosofu, ictimai-siyasi xadimi kimi tanınmışdı. N.Tusi 1259-cu ildə Marağa rəsədxanasını təşkil etmişdi. Bu, onun Azərbaycan və dünya elmi və mədəniyyəti tarixində ən mühüm xidmətlərindən biridir. Dahi alimin nücum, ilahiyyat, fəlsəfə, siyasət, əxlaq, məntiq, riyaziyyat, astronomiya, maliyyə, musiqi və b. sahələrə aid sanballı əsərləri vardır.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1981-ci ildə N.Tusi-nin 780, 2000-ci ildə isə 800 illik yubileyi keçirilmiş, şərəfinə medal təsis edilmiş, abidələri ucaldılmış, portreti yaradılmış, bir sıra elm, təhsil və mədəni-maarif müəssisələrinə və küçələrə N.Tusinin adı verilmişdir. Azərbaycan dövlətinin təşəbbüsü ilə N.Tusinin 800 illik yubileyi beynəlxalq mədəniyyət təşkilatı olan YUNESKO-nun qərarı ilə dünya miqyasında qeyd edilmişdir [170, s. 192].

N.Tusi dünya elm və mədəniyyəti tarixində mühüm

xidmətlər göstərmişdir. Buna görə də onu fəvqəladə qabiliyyətinə, dərin zəkasına və misilsiz xidmətlərinə görə “bəşər ustası” və “on birinci əql” sahibi adlandırmışlar. N.Tusinın övladları da elm yolunu tutmuş, onun nəslindən olanlar isə Naxçıvanda elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində tanınmış mədəniyyət xadimlərindən olmuşlar.

Bəhs olunan dövrdə Naxçıvan Şərqi elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı. Naxçıvanın görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri Azərbaycanda, Hülakələr və Cəlairilər dövlətlərinin müxtəlif vilayətlərində və dünyanın bir çox ölkələrində tanınır, öz məqsədyönlü fəaliyyətləri və əsərləri ilə məşhurlaşmışdılar. Onların arasında münəccimlər, filosoflar, ilahiyyatçılar, tarixçilər, dilçilər, hüquqşünaslar (fəqihlər), riyaziyyatçılar, həkimlər və b. mütəfəkkirlər var idi. Müsəlman Şərqiində tanınmış alim, filosof və mütəfəkkirlərdən Əkmələddin Naxçıvani, Kəmaləddin Naxçıvani, Nəcməddin Naxçıvani, Həsən Naxçıvani və onlarla başqalarının elmi fəaliyyəti Naxçıvanda elmin və mədəniyyətin yüksək inkişafından, naxçıvanlı alimlərin qazandıqları şöhrətdən xəbər verir. Bu dövrdə Səncər ibn Abdulla ən-Naxçıvani nəslə öz yetirmələri ilə şöhrət qazanmış, elmin inkişafında böyük xidmət göstərmişdir. Onun oğlanları, nəvə və nəticələrindən Hinduşah Naxçıvani, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, Kəmaləddin ibn Məhəmməd Naxçıvani, Seyfəddövlə Naxçıvanının əsərləri, elmi və dövlətçilik fəaliyyətləri dövrün ən görkəmli elm adamları və mütəfəkkirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Fəxrəddin Hinduşah ədəbiyyat, fəlsəfə, astronomiya, riyaziyyat və musiqi sahəsində mütəxəssis idi. O, fars və ərəb dillərində gözəl şeir nümunələri yaratmışdı. F.Hinduşah, eyni zamanda, “Məvaivid əl-ərəb” adlı

ədəbiyyat antologiyasının, “Təcarüb əs-sələf” və “Əs-Sihah əl-Əcəmiyyə” adlı 4000 sözü əhatə edən farsca-türkcə lüğətin də müəllifidir. Hinduşah Naxçıvaninin fars dilində qələmə aldığı “Təcarüb-əs-sələf” əsəri Azərbaycanın, o cümlədən bəzi Yaxın Şərq ölkələrinin ictimai-siyasi tarixinin öyrənilməsində mühüm mənbədir [84, s. 117].

Şəmsəddin ibn Fəxrəddin Hinduşah ən-Naxçıvani dilçilik, ədəbiyyatşünaslıqla məşğul olmuş, “Sihah əlfurs” lüğətini tərtib etmişdi. Məhəmməd ibn Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani isə XIV əsrin ən görkəmli alimlərindən biri və məşhur dövlət xadimi olmuşdur. Onun 1360-cı ildə yazdığı “Dəstur əl-katib fi təyinül-məratib” əsəri bu gün də öz elmi əhəmiyyəti baxımından maraqlıdır. Əsər cəlairi hökmdarı Sultan Şeyx Üveysə ithaf edilmişdir [197, s. 76]. Bunun səbəbini İ.Mollayev özünün “Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri təlim-tərbiyə haqqında” kitabında belə açıqlayır: “Azərbaycanda tez-tez dəyişilən sülalələr öz dövrlərində yaşayan görkəmli alimlərə eyni münasibət bəsləmədiklərindən, davam edən hərəmərcliyə görə Məhəmməd ibn Hinduşah öz yaşayışını təmin etmək, edam və təqiblərdən qorunmaq üçün “Dəstur” əsərini də Cəlairilər sülaləsinin hökmdarlarından olan Şeyx Üveysə ithaf edir...” [163, s. 170-171].

Mahiyyətə ictimai-siyasi, didaktik-tərbiyəvi, fəlsəfi-etik məzmun kəsb edən bu əsər XIV əsrdən başlayaraq, yalnız Şərq aləmində deyil, hətta Qərbi Avropada tarix dərslisi kimi istifadə edilmiş və o dövrün məktəblərində tədris vəsaiti olmuşdur.

Dövrünün məşhur alimi, ictimai xadimi, tarixçisi, ədibi, şairi kimi M.H.Naxçıvani yalnız Yaxın və Orta Şərqdə deyil, Qərbi Avropada da böyük şöhrət qazanmışdı. Onun Leyden, Britaniya, Paris, Vyana, İstanbul

milli kitabxanalarında mühafizə olunan “Dəstur əl-katib fi təyinül-məratib” adlı əsərinin əlyazmalarının müxtəlif surətləri bir daha təsdiq edir ki, M.H.Naxçıvani öz dövründə böyük şöhrət sahibi olmuşdur.

XV əsrdə yaşayıb-yaratmış Baba Nemətullah Naxçıvani Azərbaycan fəlsəfi və ictimai fikir tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur. O, çox kamil bir alim olub orta əsr sxolastik “Nəqşbəndiyyə” təriqətinin aparıcı şəxslərindən, rəhbərlərindən biri olmuşdur.

Hürufiliyin banisi və Azərbaycanın ən nəhəng sufilərindən biri olan Fəzlullah Nəimi Naxçıvanda, Astrabadada anadan olmuş və hürufilik təlimini də ilk dəfə buradan yaymışdır. Hürufilər teymurilərə qarşı mübarizədə əhəmiyyətli rol oynamışlar.

Səfəvi I Şah Abbasın dövründə vəzir təyin edilmiş Hatəmbəy Ordubadi böyük Səfəvi imperiyasının idarə olunmasında, siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rola malik olmuşdur. Ordubad şəhəri soyurqal kimi Hatəmbəyə bağlılanmış, o isə burada geniş quruculuq işləri aparmış və ordubadlıları vergilərdən azad etmişdi.

XVII əsrdə bacarıqlı təbib kimi tanınmış, “təbiblərin rəisi” kimi şöhrət qazanmış İbrahim Zeynəddin eyni zamanda fiqh elmi sahəsində ciddi və maraqlı tədqiqatları ilə seçilmişdir.

Məşhur türk səyyahı və salnaməçisi Övliya Çələbi də XVII əsrdə Naxçıvanda “gözəl alim və şairlər”in yaşadığını qeyd edirdi.

Naxçıvan diyarı öz məşhur soyları və bu soyların görkəmli yetirmələri ilə tanınır: Kəngərlilər, Naxçıvanskilər, Şahtaxtinskilər, Bəktəşilər, Əliyevlər, Mirişlilər, Vəzirovlar, Təhmasiblər və onlarla başqaları. Bu və digər soyların hər biri Azərbaycan dövlətçiliyinə, siyasətinə,

hərbinə, elminə və mədəniyyətinə nadir və bənzərsiz simalar bəxş etmişdir.

Bu cəhətdən Kəngərlilərin Naxçıvanın, bütövlükdə Azərbaycanın siyasi, hərbi, iqtisadi, elmi və mədəni həyatında tarixi xidmətləri əvəzsizdir. XVIII əsrdə Kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan, sonuncu Naxçıvan xanı Ehsan xan, Kəngərli nəslinə mənsub olan, lakin məlum səbəblərdən Naxçıvanskiyə kimi məşhur olan İsmayıl xan, Kalbalı xan, Hüseyn xan, Cəfərqulu xan, Cəmşid xan kimi sərkərdələr öz cəsurluqları və hərbi təşkilatçılıq istedadları ilə rus və sovet ordusunda böyük şöhrət qazanmışdılar. Görkəmli hərbi xadimi Cəmşid Naxçıvanski 1921-1931-ci illərdə Azərbaycanın ilk milli atıcı diviziyasının komandiri olmuş, yüksək ixtisaslı hərbi kadrlar hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdı [198, s. 23]. Heydər Əliyev hələ hakimiyyətinin birinci mərhələsində görkəmli hərbi xadim C.Naxçıvanskiyə adını əbədiləşdirmişdi. Onun adını daşıyan hərbi lisey açılmış, Naxçıvanda ev muzeyi yaradılmış, Bakıda və Naxçıvandakı küçələrə onun adı verilmişdi.

Naxçıvanın görkəmli yetirmələri, tarixi şəxsiyyətləri içərisində Şahtaxtinskiyələrin özünəməxsus yeri və rolu vardır. Şahtaxtinskiyələrin elmi zəkası və hünəri özünü XIX-XX əsrlərdə xüsusilə göstərmişdir. Hələ XIX əsrin II yarısında Şahtaxtı kəndindən olan iki qardaş – İsa Sultan və Əbülfət Şahtaxtinskiyələ əvvəl Rusiyada, sonra isə Avropanın Heydelberq, Paris, Sürix kimi məşhur elm və təhsil mərkəzlərində təhsil almış, görkəmli alim, jurnalist, ictimai xadim və hərbiçi kimi tanınmışlar. Onlardan da əvvəl Leypsiq universitetində, sonra isə Parisdə təhsil alan Şahtaxtinskiyələrin daha bir görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd ağa Şahtaxtı idi. Akademik İ.Həbibbəyli

M.Şahtaxtılıının fəaliyyətinə yüksək qiymət verərək qeyd edir: “...Tarix M.Şahtaxtılıının görkəmli siyasi xadim olduğunu da təsdiqləyir. O, mənsub olduğu xalqı Avropa ölkələri səviyyəsinə çıxarmaq üçün aydın proqram əsasında ardıcıl fəaliyyət göstərən, geniş dünyagörüşə malik, vətənpərvər, cəsarətli Azərbaycan oğlu idi. Nə özündən əvvəl, nə yaşadığı dövrdə, nə də ondan sonra Azərbaycan xalqını bu qədər böyük ölkədə – Rusiya, Almaniya, Fransa, Türkiyə və İranda layiqincə təmsil edən ikinci bir azərbaycanlı ziyalı tapmaq çətindir” [97, s. 158].

Diplomat və dövlət xadimi Behbud ağa Şahtaxtinski, akademiklər Həbibulla Şahtaxtinski, Toğrul Şahtaxtinski, Məhəmməd Şahtaxtinski, professorlar Adilə və Zəhra Şahtaxtinskayalar, ictimai-siyasi xadim Həmid bəy Şahtaxtinski, xalq rəssamı Elmira Şahtaxtinskaya, beynəlxalq səviyyəli diplomat Aleksis (Ələsgər) Şahtaxtinski və b. bu soyun və Naxçıvan diyarının yetirmələri kimi Şahtaxtinski soyadı daşdıqları ilə fəxr etmişlər. Şahtaxtinskiyənlərin ölkəmiz və xalqımız qarşısındakı tarixi xidmətləri nəzərə alınaraq 9 fevral 2010-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov tərəfindən Kəngərli rayonunun Şahtaxtı kəndində “Şahtaxtinskiyənlər muzeyi”nin açılması haqqında Sərəncam verilmiş və çox keçmədən muzey fəaliyyətə başlamışdır [137, s. 3].

XX yüzillikdə Naxçıvan şəhərinin ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayan nəsillərdən biri də Bəktaşilər nəslidir. XIV-XX yüzilliklər boyu Naxçıvanda yaşayan Bəktaşi nəslə başlıca olaraq müəllimlik, mirzəlik, məmurluq etmiş, öz bilik və xeyirxahlıqları ilə əhali arasında hörmət və nüfuz qazanmışdır.

XX əsrin əvvəllərində bu nəslin görkəmli nümayəndələrindən biri Mirzəli bəy Bəktaşi olmuşdu. 1918-1920-

ci illərdə Naxçıvan tarixinin dramatik zamanlarında Mirzəli bəy yurdun erməni qəsbkarlarından qorunmasında və Araz-Türk Respublikasının fəaliyyətində mühüm rol oynamışdır [84, s. 82].

Azərbaycanda elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafında Məhəmməd Tağı Sidqi, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Əliqulu Qəmküsar, Hüseyn Cavid, Bəhruz Kəngərli, Əziz Şərif, Kazım Ziya, Yusif Məmmədəliyev, İslam Səfərli, Məmməd Araz, Hüseyn Razi, Hüseyn İbrahimov və bu diyarda doğulmuş yüzlərlə digər elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin böyük xidmətləri olmuşdur.

M.T.Sidqi ədəbiyyatın böyük bilicisi idi. O, özünün ədəbiyyata dair ideyalarını yaymaq üçün öz çayxanasında bir ədəbi məclis yaratmışdı. Ordubad ziyalıları buraya yığılıb mütərəqqi fəaliyyətə başlamışdılar. Az sonra Sidqi həmin məclisi evində təşkil etmiş və onu “Əncümani-Şüəra” adlandırmışdı. Beləliklə, əsas 1838-ci ildə görkəmli Azərbaycan şairi Şıxəli Naib tərəfindən qoyulmuş “Əncüməni-Şüəra” ədəbi məclisini məhz Sidqi bərpa etmişdi. 1894-cü ilə qədər fəaliyyət göstərən həmin məclis ədəbi aləmə Fəqir Ordubadi, Əliqulu Müznib, Usta Zeynal Nəqqaş, Əhmədəğa Şəmi, Qüdsi Vənəndi, Məşədi Həsən Dəbbağ, Molla Hüseyn Bikəs kimi tanınmış simalar bəxş etmişdir. Məhəmməd Tağı da həmin məclisdə “Sidqi” təxəllüsünü götürmüş və o vaxtdan da bu təxəllüslə yazıb-yaratmışdır [5, s. 207]. Həm də maarifçi kimi şöhrət qazanan M.T.Sidqi sonralar Naxçıvana dəvət olunmuş və o, 1894-cü ildə Naxçıvan ziyalılarının köməyi ilə “Tərbiyə” məktəbini təsis etmişdi. Bu məktəb Azərbaycan məktəbi tarixində ilk milli məktəblərdən biridir [97, s. 125].

Məşhur romanlar ustası Məmməd Səid Ordubadi,

şair və dramaturq Hüseyn Cavid, alovlu publisist və satirik Əliqulu Qəmküsar, tərcüməçi-alim Əziz Şərif, məşhur rəssam B.Kəngərli, incəsənət xadimi Rza Təhmasib, əməkdar müəllim Həsən Səfərli və bir çox başqaları ilk təhsillərini Sidqinin “Tərbiyə” məktəbində almış, ərəb, fars, rus dillərini həmin məktəbdə öyrənmişlər.

M.T.Sidqinin ən böyük xidmətlərindən biri də qızlar üçün yeni üsullu dünyəvi təhsil verən məktəbin açılması idi. O, 1896-cı ildə Naxçıvanda “Qız məktəbi” yarada bilmişdi [33, s. 326]. Sidqi yalnız Azərbaycanda deyil, dünyada ilk “Pedaqogika” dərsliyinin müəllifi kimi də tanınır.

Böyük dramaturq və publisist Cəlil Məmmədquluzadə 1906-cı il aprelin 7-də “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının birinci nömrəsini çıxarmaqla Yaxın və Orta Şərqdə satirik jurnalistikanın əsasını qoymuş, qüdrətli mətbuat məktəbi yaratmışdır. Heydər Əliyev C.Məmmədquluzadə yaradıcılığını həmişə diqqətdə saxlamış, 1999-cu ildə Naxçıvan şəhərində yazıçının ev muzeyinin açılışında iştirak etmiş və nitq söyləmişdi. Mirzə Cəlil yaradıcılığına yüksək qiymət verən Heydər Əliyev haqlı olaraq qeyd edirdi: ”Əgər Cəlil Məmmədquluzadə kimi şəxsiyyət dünyaya gəlməsəydi, öz fəaliyyətini göstərməsəydi, əgər “Molla Nəsrəddin” jurnalı yatmış insanları qaranlıqdan çıxarmağa çalışmasaydı, əgər onun “Ölülər” əsəri insanların gözünü real dünyaya açmasaydı, xalqımız bu qədər inkişaf edə bilməzdi” [130, s. 240].

Məmməd Səid Ordubadi özünün bütün zəngin ədəbi yaradıcılığında xalqımızın tarixi keçmişini, qəhrəmanlıq salnaməsini, azadlıq mübarizlərini ardıcıl tədqiq və təsvir edən, bu sahədə misilsiz nailiyyətlər qazanan sənətkarlardandır. O, ədəbiyyatın bütün janrlarında yazıb

yaratsa da, məhz tarixi romanları ilə şöhrət tapmış və haqlı olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi romanın banisi hesab edilir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə Orbubad şəhərində M.S.Ordubadinin ev muzeyi yaradılmışdı. 1980-ci ildə Ordubadda olarkən ədibin ev muzeyində olmuş, muzeyin eksponatları Heydər Əliyevə xoş təsir bağışlamışdı [126, s. 120].

Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirdiyi böyük simalardan biri də Hüseyn Cavid olmuşdur. XX əsrdə nəinki Azərbaycan poeziyası və fəlsəfi fikrində, həm də Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazda H.Cavidə bənzər şəxsiyyət yetirməmişdir. H.Cavidin ədəbi irsinin təbliği və nəşri sahəsində Heydər Əliyevin böyük xidmətləri olmuşdur. Onun təşəbbüsü ilə 1981-ci ildə Cavidin anadan olmasının 100 illiyi haqqında qərar qəbul edilmiş [31, pr. № 17], 1981-ci ildə ölməz sənətkarın cənazəsi Sibirdən Azərbaycana gətirilib doğulduğu Naxçıvanda torpağa tapşırılmışdı. Heydər Əliyev H.Cavid ədəbi irsini çox yüksək qiymətləndirir və deyirdi: “Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqını, onun mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır” [89, s. 37]. Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həm Naxçıvan şəhərində, həm də Şahtaxtı kəndində görkəmli Azərbaycan dramaturqu və şairi H.Cavidin ev muzeyi yaradılmışdır.

Heydər Əliyev Naxçıvanda ədəbiyyatın, ədəbi fikrin inkişafı, təbliği sahəsində göstərdiyi özünəməxsus misilsiz xidmətlərindən biri də şair və yazıçıların dövlət səviyyəsində yubileylərinin keçirilməsi və adlarının əbədiləşdirilməsidir. Belə ki, Heydər Əliyevin dövlət

başçısı kimi qərar və sərəncamları ilə 1972-ci ildə M.S.Ordubadinin 100, 1981-ci ildə 110, 1980-ci ildə Ə.Qəmküsarın 100, Ə.Şərifin 85 illik yubileyləri həm Naxçıvanda, həm də Bakıda böyük təntənə ilə qeyd edilmişdi [123, s. 189-229].

Bir sözlə, Heydər Əliyev həmişə Naxçıvanda ədəbi mühitin vəziyyəti ilə maraqlanmış, görkəmli ədiblərin əsərlərinin nəşrinə, səhnələşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Məhz onun qayğısı və diqqəti nəticəsində hələ 1970-1980-ci illərdə Naxçıvan şair və yazıçılarından 64 kitabı, 7 almanaxı nəşr edilmiş, 17 pyesi tamaşaya qoyulmuşdu [184, v. 97].

Naxçıvan diyarının dahi və tarixi şəxsiyyətləri, görkəmli yetirmələri içərisində Əliyevlər ailəsi, bu ailənin ən müxtəlif sahələrdə özlərini təsdiq etmiş görkəmli nümayəndələri – akademiklər Həsən Əliyev, Zərifə Əliyeva, Cəlal Əliyev, müxbir üzvlər Aqil Əliyev, Rəfiqə Əliyeva, xalq rəssamı Hüseyn Əliyev, xüsusilə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev özünəməxsus yer tuturlar.

Naxçıvanın görkəmli yetirmələri içərisində dövlət xadimlərinin xüsusi yeri var. Azərbaycanın idarə edilməsində, dünya dövlətləri arasında layiqli yerini tutmasında dövlət başçılarından böyük xidmətləri olmuşdur. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycanın simvoluna çevrilmiş və bu dahi insanın adı ilə Azərbaycan sinonimə çevrilərək, adətən adı qoşa işlədilmişdir. Dünya tarixinin dahi şəxsiyyətlərindən, Azərbaycanın böyük siyasi lideri və dövlət xadimi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu olan Heydər Əliyev ümumdünya tarixinin nadir şəxsiyyətlərindən biri, Naxçıvan diyarının dünyaya

bəxş etdiyi məşhur tarixi simadır. Bu diyarın yetirmələ-rindən bəhs edərkən Heydər Əliyev deyirdi: “Naxçıvan həmişə böyük şəxsiyyətlərlə fərqlənmiş və bu şəxsiyyət-lər, alimlər, münəccimlər, şairlər, memarlar, dövlət xadim-ləri olmuşlar. Naxçıvan həmişə Azərbaycanın yüksək ziyalı yetişdirən bir diyarı olmuşdur” [58, XXII c., 2007, s. 80].

Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu illərdə Azərbaycanı sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş ölkəyə çevirmək üçün böyük islahatlar və tədbirlər həyata keçirmişdir. XX əsrin son qərinəsində və 1993-2003-cü illərdə, müstəqil dövlət quruculuğu illərində Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı məhz onun adı, şəxsiyyəti, dövlətçilik təfəkkürü, idarəetmə məharəti və yorulmaz fəaliyyəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Təbiət və aldığı təlim-tərbiyə, habelə keçdiyi həyat yolu bu dahi şəxsiyyətə alicənablıq, qüvvətli ruh, geniş ürək, dərin ağıl, dəmir iradə, coşqun enerji, zəngin idarəçilik təcrübəsi qazandırmışdı. O, özünün yalnız müsbət çalarlarla zəngin ictimai-siyasi fəaliyyət təcrübəsi ilə beynəlxalq miqyasda nüfuz qazanmış nadir bir dövlət xadimi idi. Heydər Əliyevin nüfuzu, şöhrəti ilk növbədə bu böyük şəxsiyyətin fitri istedadı, zəkası və fədakar əməyindən qidalanırdı. O, qeyri-adi və fenomenal şəxsiyyət idi. Bu dahi insanın qeyri-adiliyi onun şəxsi keyfiyyətləri ilə üzvi surətdə bağlı idi. Onun böyük gücü isə dərin və universal biliyində idi. Heydər Əliyev qətiyyəti, uzaqgörənliyi, səbrliliyi, müdrikliyi, əzmkarlığı, idarəçiliyi ilə onu tanıyanları heyrətləndirirdi.

Azərbaycan xalqı yüzlərlə dövlət başçıları, siyasət adamları yetirmişdir və tariximizdə bunların hər birinin öz yeri, öz xidmətləri vardır. Xalqımız və dövlətimiz üçün

Heydər Əliyevin etdiklərini bir çox başqa dövlət adamları edə bilməmişlər. Ona görə də məhz Heydər Əliyev siyasi tariximizə müstəsna olaraq qurucu və xilaskar kimi daxil olmuş görkəmli dövlət xadimi, ümummilli lider və xalq məhəbbətini qazanan dahi bir şəxsiyyət kimi qalmışdır. Xalqımızın tarixi taleyində, mənəvi, siyasi və ictimai həyatında onun qədər misilsiz xidmətlər göstərən dövlət adamını təsəvvür etmək çətinidir. Bu mənada, o, xalqımızın milli iftixarı, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində özünəməxsus müstəsna yer tutan milli siyasi liderdir.

Heydər Əliyev görkəmli siyasi və dövlət xadimi olmaqla yanaşı, həm də tarix, fəlsəfə, iqtisadiyyat, ədəbiyyat və incəsənətin gözəl bilicisi, elmin və mədəniyyətin böyük himayədarı idi. Onun bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə ölkəmizin, eləcə də muxtar respublikamızın neçə-neçə ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimlərinin yubileyləri keçirilmiş, onların fəaliyyəti yüksək dövlət mükafatları və fəxri adlarla qiymətləndirilmiş, abidələri ucaldılmışdır. Böyük tarixi şəxsiyyətlərin yubileylərinin dövlət səviyyəsində keçirilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edən Heydər Əliyev deyirdi: “...Yubiley keçirərkən biz xalqımızın özünü tanımasını təmin edəcəyik və etməliyik. Xalq gərək daim öz kökünü xatırlasın, tarixini öyrənsin, milli mədəniyyətindən, elmindən heç vaxt ayrılməsın. Şübhəsiz ki, ...yubileyin keçirilməsi indiki nəslin tariximizin nə qədər zəngin olduğunu və Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə necə töhfələr verdiyini dərk etməsinə şərait yaradacaq və hər bir azərbaycanlıda, ilk növbədə, gənc nəsildə milli iftixar, vətənpərvərlik hisslərini daha da yüksəldəcəkdir. Bunun özü müstəqil Azərbaycanda bizim üçün çox gərəkli bir amildir” [228, 2010, 15 dekabr].

Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti dövründə respubli-

kamızın görkəmli ziyalılarının dostu və qayğıkeşi idi. Dünya tarixində ziyalıya, elm və mədəniyyət xadiminə Heydər Əliyev qədər yaxın, əməkçi insanın fəaliyyətini onun qədər yaxından duyan və qiymətləndirən dövlət adamlarının sayı heç də çox olmamışdır. Bütün bunlar ulu öndər Heydər Əliyevi nəinki yalnız mənsub olduğu xalqa, beynəlxalq aləmdə onu tanıyan bütün xalqlara sevdirmiş, ürəklərdə adına layiq əbədi abidə ucaltmışdır.

Dünya şöhrətli alim, akademik Zərifə Əliyeva oftalmologiya sahəsində tanınmış görkəmli bir alim idi. Belə ki, çoxsaylı elmi məqalələri, 6 monoqrafiyası, dünya oftalmologiyasında ona şöhrət qazandırmışdır. Onun Azərbaycan xalqı və elmi qarşısındakı əməyi qiymətləndirilmiş, adı əbədiləşdirilmiş, Naxçıvan Şəhər Poliklinikasına adı verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi münasibəti ilə keçirilən bayram günlərində poliklinikada olmuş, xatirə kitabında öz ürək sözlərini belə ifadə etmişdir: “Mənim ömür-gün yoldaşım mərhum Zərifə xanımın adını daşıyan poliklinika ilə tanış olmaq, onun xatirəsinə həsr edilmiş guşəni seyr etmək məni həyacana gətirdi. Xatirimdən heç vaxt çıxmayan, mənim üçün çox əziz olan insanın həyat və yaradıcılığını əks etdirən guşə məni coşdurdu. Bunların hamısı onun insani keyfiyyətlərinə, böyük ürəyinə, böyük elmi və həkimlik xidmətlərinə layiqli abidədir. Bu xeyirxah işdə zəhmət çəkənlərin hamısına təşəkkür edirəm” [58, XXII c., 2007, s. 181].

Heydər Əliyevin siyasi və dövlətçilik məktəbinin layiqli davamçısı, onun işini və nurlu əməllərini, siyasi kursunu uğurla, novatorluqla, müasir dövrün tələblərinə uyğun davam və inkişaf etdirən Azərbaycan Prezidenti

İlham Əliyev qısa müddətdə özünü görkəmli və nüfuzlu dövlət xadimi kimi təsdiq etmişdir. Dünyanın görkəmli dövlət xadimləri, siyasət adamları, tanınmış elm və mədəniyyət nümayəndələri tərəfindən İlham Əliyevin dövlət rəhbəri kimi fəaliyyəti daim çox yüksək dəyərləndirilir. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə ölkəmizin hərtərəfli inkişafına nail olunmuş, ölkəmizin nüfuzu xeyli artmış, inkişaf etmiş və aparıcı dövlətlərlə bərabərhüquqlu ikitərəfli münasibətlər formalaşdırılmışdır.

Hələ 2003-cü il oktyabrın 1-də Heydər Əliyev prezident seçkiləri öncəsi xalqımıza müraciətində İlham Əliyevin şəxsi məziyyətlərini və peşəkar dövlət xadimi kimi keyfiyyətlərini xatırladaraq qeyd edirdi: “İlham Əliyev yüksək intellektli, pragmatik düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını gözəl bilən enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. Sizi əmin edirəm ki, İlham Əliyev bundan sonra da xalqımızın layiqli övladlarını öz ətrafında sıx birləşdirərək Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcək. İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıra biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm” [10, 2003, 2 oktyabr].

Bu gün ölkəmizin yüksək inkişafı Heydər Əliyevin fikirlərinin uzaqgörənliyini bir daha təsdiq edir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dövlət başçısı kimi fəaliyyətinin on bir ili arxada qalıb. Ölkəyə rəhbərlik etdiyi ilk onillikdə (2003-2013) İlham Əliyev Azərbaycanın dünya arenasında nüfuzunu daha da yüksəklərə qaldırıb, xalqın əsl liderinə çevrilib, onun

böyük məhəbbət və etimadını qazanıb. O, artıq bütün dünyada qəbul olunmuş siyasi liderdir. Məhz buna görə 2013-cü ilin oktyabr ayının 9-da keçirilən prezident seçkilərində Azərbaycan xalqı böyük etimad və etibar nümayiş etdirərək İlham Əliyevi üçüncü müddətə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçmişdir.

Azərbaycan Prezidenti kimi dövlətə rəhbərlik etməyin şərəfini də, məsuliyyətini də özünün gündəlik əməli fəaliyyətində uğurla birləşdirir. O, müstəqil Azərbaycan dövlətini həm mükəmməl şəkildə idarə edir, həm də istənilən beynəlxalq və regional mötəbər tədbirlərdə ölkəmizi böyük ləyaqətlə təmsil etmək vəzifəsini yüksək səviyyədə gerçəkləşdirir. Dünyada, beynəlxalq aləmdə qazandığı nüfuza görə Prezident İlham Əliyev 2005-ci ildən başlayaraq müxtəlif ölkələr, nüfuzlu jurnallar, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən o, mütəmadi olaraq “İlin adamı” kimi müxtəlif titul və mükafatlara layiq görülür.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan dövlətçilik ənənələri ilə həmişə seçilmiş, tarixin müxtəlif mərhələlərində Naxçıvanşahlıq, Azərbaycan Atabəylər dövləti, Naxçıvan xanlığı, Araz-Türk Respublikası, Naxçıvan MSSR, Naxçıvan Muxtar Respublikası kimi dövlət qurumları ilə diqqəti cəlb etmişdir. Bu diyarın yetirmələri içərisində Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Hatəm bəy Ordubadi, I Kalbalı xan, Heydər Əliyev, İlham Əliyev, Vasif Talıbov və b. görkəmli dövlət xadimlərinin fəaliyyəti xüsusilə diqqətəlayiqdir.

1995-ci ilin dekabr ayından muxtar respublikaya rəhbərlik edən Vasif Talıbovun Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri kimi 19 illik fəaliyyəti onun kamil dövlət xadimi, bacarıqlı və qurucu rəhbər olduğunu təsdiq etmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası öz tarixi

boyu heç vaxt indiki inkişaf səviyyəsinə malik olmamış, burada indiki miqyasda abadlıq və quruculuq işləri aparılmamışdır. Bu inkişaf təkcə Naxçıvan şəhərinə yox, muxtar respublikanın bütün rayon, şəhər və kəndlərinə aiddir. Naxçıvan kimi coğrafi cəhətdən blokadada yaşayan bir diyarı, geostrateji baxımdan mürəkkəb bir ərazini uğurla idarə etmək muxtar dövlətin başçısından böyük səriştə, bilik və bacarıq, səbr və təmkin, iradə və qətiyyət tələb edir. Bu baxımdan Vasif Talıbov öz fəaliyyəti ilə muxtar respublikanın hərtərəfli inkişafına nail olmuş və özünü görkəmli dövlət xadimi kimi təsdiq etmişdir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Naxçıvana 1999-cu ildə səfəri zamanı muxtar respublikada qısa müddətdə baş verən müsbət dəyişikliklərdən bəhs edərək demişdir: “Vasif Talıbovu bu vəzifəyə seçəndə mən onun çox xüsusiyyətlərini bilirdim. Amma, o, çox gənc idi. Daxilən bir az fikirləşdim ki, gəncliyinə görə bəlkə də ağır, çətin olar. Ancaq bu dörd il müddətində, o, sübut etdi ki, vətəninə, xalqına sədaqətli olan adam yaşından asılı olmayaraq böyük işlər də görə bilər” [130, s. 271].

Heydər Əliyevin bu fikirlərindən 14 il ötür. Bu illərdə Vasif Talıbovun qətiyyətli mövqeyi, məqsədyönlü fəaliyyəti blokada şəraitində yaşamasına baxmayaraq Naxçıvanın uğurlu inkişafını təmin etmişdir. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev Naxçıvana səfəri zamanı qeyd etmişdir ki, “uzun illər ərzində Naxçıvan blokada şəraitində yaşayır və bu blokada bu gün də davam edir. Amma buna baxmayaraq, Naxçıvan inkişaf edir. Naxçıvanda böyük quruculuq işləri aparılır və Naxçıvanın uğurlu inkişafı ölkəmizin gücünü göstərir... Mən bütün naxçıvanlıları bu böyük uğurlar münasibətilə təbrik etmək istəyirəm. Naxçıvan rəhbərliyinə və Naxçıvanın rəhbəri Vasif Talıbova öz

minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm” [176, s. 54].

Beləliklə, tarixin bütün mərhələlərində Naxçıvan diyarı öz görkəmli yetirmələri, tarixi şəxsiyyətləri ilə Azərbaycanın inkişafına, idarə olunmasına öz layiqli töhfələrini vermişdir. Bu diyarın Azərbaycana, dünyaya bəxş etdiyi ümummillə lider Heydər Əliyev xalqımızın və dövlətçiliyimizin tərəqqisi və inkişafına nail olmuşdur. Hazırda Azərbaycanda və onun Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu dahi şəxsiyyətin dövlətçilik ənənələri, siyasəti və əməlləri uğurla davam etdirilir.

3.4. Heydər Əliyev Naxçıvan abidələri haqqında

Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyinə qovuşması və cəmiyyətdə yeni siyasi-iqtisadi sistemin yaranması ölkənin sosial-iqtisadi həyatının bütün sahələrində fundamental islahatların aparılmasını həyati zərurətə çevirmişdi. Heydər Əliyev 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra bu islahatları ardıcıl şəkildə həyata keçirməyə, ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunu artırmağa, daxili vəziyyətini sabitləşdirməyə yönəldilmiş tədbirlər görməyə başladı.

Bütün sahələrdə islahatların uğurla həyata keçirilməsi üçün, şübhəsiz ki, ilk növbədə müvafiq qanunvericilik bazası yaradılmalı idi. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyası ölkənin siyasi sisteminin gələcək hüquqi inkişafını müəyyənləşdirməyə imkan verən çoxsaylı qanunların yaranması üçün əsas hüquqi təməl oldu.

Konstitusiyada əks olunan hüquqi normalardan biri də tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunmasının hər bir

ölkə vətəndaşının əsas vəzifələrindən biri kimi müəyyən-
ləşdirilməsi oldu. Əsas Qanunun “Tarix və mədəniyyət
abidələrinin qorunması” adlanan 77-ci maddəsində deyilir:
“Tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər bir şəxsin
borcudur” [18, s. 26].

Bu müddəanın Konstitusiyada təsbit edilməsinə
baxmayaraq, əslində həmin sahədə mövcud olan boşluqlar
mədəni irsimizin qorunması və öyrənilməsinə çətinləşdi-
rirdi. Heç də həmişə sağlam məqsədlərlə ölkəmizə
gəlməyən bir çox xarici ölkə vətəndaşları müvafiq icazə
almadan tarixi və mədəniyyət abidələrinin fotosəkillərini
çəkir, bir çox hallarda isə onları yanlış şərh edirdilər.
Tarix və mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi,
tariximizi yaşadan eksponatların xaricə daşınması kimi
təhlükəli bir proses də başlanmışdı. Ölkənin ağır iqtisadi
vəziyyətindən və insanların maddi-iqtisadi ehtiyacından
istifadə edən bəzi işbazlar böyük tarixi-mənəvi dəyəri olan
mədəniyyət incilərini, incəsənət əsərlərini, qiymətli
xalçaları, qədim qızıl, gümüş və mis əşyalarını müxtəlif
vasitələrlə ölkədən çıxarmağa cəhd edirdilər.

Beləliklə, sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi problemlər
bolluğunda, zahirən o qədər nəzər çarpmasa da, Azər-
baycan xalqı həmin ağır günlərdə öz mədəni irsinin əhə-
miyyətli bir hissəsini itirmək təhlükəsi ilə üzləşmişdi. Belə
bir vəziyyətdə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı və
onun mədəni irsin qorunmasına himayədarlıq siyasəti,
bilavasitə dövlət başçısı kimi onun rəhbərliyi ilə xalqımıza
məxsus tarixi-mədəni irsin qorunması sahəsində ciddi hü-
quqi bazanın yaradılması bu arzuolunmaz prosesin qarşı-
sını aldı. O qeyd edirdi ki, xalqımızın qədim əsrlərdən
dövrümüzədək gəlib çıxmış qəhrəmanlıq tarixini özündə
əks etdirən sənət abidələrinə yaxşı münasibət göstərilməli,

onların mühafizə olunmasına xüsusi fikir verilməlidir.

Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyinin hələ birinci dövründə bu istiqamətdə onlarla tarixi qərarlar qəbul edilmişdi. Belə ki, Azərbaycan xalqının mədəni irsinin qorunması, bərpası və təbliği məqsədi ilə təkcə 1969-1973-cü illərdə partiya və hökumət orqanları tərəfindən 15 qərar və sərəncamı verilmişdi [123, s. 159]. Bununla da tarixi-mədəni abidələrimizin qorunması və bərpası işinə diqqət xeyli artmışdı.

Bu siyasətə tarixi abidələrlə zəngin olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da ardıcıl əməl olunurdu. Heydər Əliyev muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına dair qəbul edilmiş qərarlara tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması ilə bağlı xüsusi bəndlərin salınmasına nail olur, bunun üçün əlavə vəsaitin ayrılması barədə mütəmadi tapşırıqlar verirdi. “Naxçıvan MSSR-in xalq təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 8 yanvar 1974-cü il tarixli qərarında Ordubad şəhərinin tarixi hissəsinin planlaşdırılması, Naxçıvan şəhəri hüdudunda, ilk növbədə Möminə xatın tarixi abidələri ərazisində arxeoloji qazıntılar təşkil olunması məsələsi öz əksini tapmışdı [124, s. 121].

Azərbaycanın qədim abidələrindən bəhs edən Heydər Əliyev deyirdi: “Azərbaycanın taleyi belə gətirmişdir ki, coğrafi-siyasi mövqeyinə görə o, həmişə sivilizasiyaların qovuşuğunda olmuş və istər Qərbin, istərsə də Şərqi çox güclü təsirini öz üzərində hiss etmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycan insanın, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biridir. Burada həyat çox erkən yaranmışdır və Azıx mağarasında tapılmış Azıxantrop Azərbaycanın ən qədim ibtidai insan məskənlərindən biri

olmasını sübut edir. Qobustandakı və Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlər və petroqliflər, Kür-Araz və Xocalı mədəniyyətlərinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri, kurqan tapıntıları sübut edir ki, hətta miladdan əvvəlki minilliklərdə də Azərbaycanda inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur” [202, s. 174].

Azərbaycanın ən qədim regionlarından biri olan Naxçıvanda da tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması ilə bağlı xeyli iş görülmüşdür. Məhz Heydər Əliyevin səyi nəticəsində xalqımızın milli və mənəvi sərvətinə, böyük dəyər daşıyan abidələrə yeni münasibət formalaşmağa başladı. Belə abidələrdən biri islam aləmi üçün ən müqəddəs dini ziyarətgahlardan olan Əshabi-Kəhfdir. Bu ziyarətgahla bağlı el arasında çoxlu rəvayətlər formalaşmışdır. Həmin rəvayətlər 1881-ci ildə rus tədqiqatçısı K.Nikitin tərəfindən toplanmış və nəşr edilmişdi [132, s. 21]. Heydər Əliyevin tövsiyə və tapşırığı ilə b.e.ə. VII əsrin abidəsi olan Əshabi-Kəhf ziyarətgahında yüksək səviyyədə təmir-bərpa işləri aparılmış, ziyarətgahın girişində bu barədə məlumat verən kitabə qoyulmuşdur. Kitabədə deyilir: “Əshabi-Kəhf ziyarətgahında bərpa və abadlıq işləri 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyevin tapşırığı və himayəsi ilə görülmüşdür” [168, s. 119].

Naxçıvanda mövcud olan abidələr arasında, təbii ki, Gəmiqaya abidələrinin Azərbaycan tarixşünaslığında öz yeri, öz mövqeyi vardır. Azərbaycanda qayaüstü rəsmlər ilk dəfə 1939-cu ildə arxeoloq İshaq Cəfərzadə tərəfindən, Bakıdan 60 km cənub-qərbdə yerləşən Qobustanda aşkar edilmişdir [166, s. 9]. Gəmiqaya təsvirləri isə 1965-ci ildə ilk dəfə geoloqlar tərəfindən aşkar olunmuşdur [62, s. 22]. Bundan sonra abidə mütəxəssislərin diqqətini cəlb

etmiş, abidə haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. V.Əliyev 1968-ci ildən başlayaraq burada tədqiqatlar aparmışdır. Tədqiqatlar Gəmiqaya təsvirlərinin Azərbaycan ərazisindəki qədim sivilizasiyaya aid olduğu barədə elmi mülahizələri daha da gücləndirdi və zənginləşdirdi. İlk arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Gəmiqayada müxtəlif süjetli çox maraqlı qayaüstü rəsmlər qeydə alınmışdır [66, s. 48].

Gəmiqaya abidələrinin geniş şəkildə tədqiqinə isə 1970-ci illərdə başlanmış, 1970-1987-ci illərdə Gəmiqayada tədqiqat işləri aparılmış, tədqiqatların nəticələrini əks etdirən elmi materiallar çap olunmuşdur. Heydər Əliyev hələ 1980-ci ildə Naxçıvanda olarkən göstərirdi ki, Naxçıvanın tarixi abidələrini yaxşı qorumaq və onların ətrafında yaxşı iş aparmaq lazımdır. Bu sahədə də təəssüf ki, əvvəlki dövrlərdə geriliyə yol verilib. Tarixi abidələr Naxçıvanın çoxəsrlik tarixinin əyani göstəricisidir. Bu abidələr, həm də Naxçıvanın gözəlliyini, tarixi özəlliyini nümayiş etdirir [220, 1980, 5 iyun].

Lakin XX əsrin 80-ci illərinin sonlarına doğru respublikada yaranmış ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq Gəmiqaya abidələrinin tədqiqi sahəsində aparılan işlər dayandırılmış, bu sahədə fasilə yaranmışdır.

Bu illər ərzində Gəmiqayada aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müxtəlif siklopi tikintilər, yurd yerləri, qəbir abidələri, qayaüstü təsvirlər aşkar edilmişdir. Lakin sovet hakimiyyəti illərində bu tarixi abidədə aparılan araşdırmalara, görülən bütün işlərə rəğmən burada tədqiqatların bitdiyini demək olmazdı. Gəmiqaya özündə tarixin hələ çox sirlərini saxlayırdı. Ona görə də burada çox geniş planda arxeoloji tədqiqatlar aparılmasına böyük ehtiyac var idi.

Məhz Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana rəhbərliyi dövründə Naxçıvanın qədim mədəniyyətinin zirvəsində duran və xüsusi tarixi əhəmiyyətə malik olan Gəmiqaya abidələrinin daha dərindən öyrənilməsi istəyindən doğan bu arzu, nəhayət, həqiqətə çevrildi [61, s. 9].

Naxçıvanın maddi mədəniyyətinin, xüsusilə Gəmiqaya abidələrinin ümumbəşəri dəyərlərini və xalqımızın tarixinin öyrənilməsi üçün elmi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev 2001-ci ildə muxtar respublika ərazisində geniş arxeoloji tədqiqatlar aparılmasını vacib bir vəzifə kimi qarşıya qoydu. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov 26 aprel 2001-ci ildə “Ordubad rayonundakı Gəmiqaya abidəsinin tədqiq edilməsi haqqında” Sərəncam imzaladı. Sərəncamda göstərilirdi ki, “Gəmiqaya abidəsinin tədqiqinə 1970-ci illərdə möhtərəm Heydər Əliyevin Azərbaycana siyasi rəhbərliyinin birinci dövründə başlanmışdır. 1971-ci ildə Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti Gəmiqayada tədqiqat işlərinin aparılmasını, elmi albomun nəşr edilməsini, elmi-kütləvi filmin çəkilməsini qərara almış, 1970-1987-ci illərdə Gəmiqayada tədqiqat işləri aparılmışdır” [180, s. 111]. 2001-ci ilin avqust ayında AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, AMEA Naxçıvan REM, NDU əməkdaşlarının iştirakı ilə Gəmiqayaya elmi ekspedisiya təşkil edilmiş və abidənin əsaslı şəkildə yenidən öyrənilməsinə başlanılmışdır.

Ulu öndər hər dəfə Naxçıvana gəlişində abidələrdən bəhs edərkən ilk növbədə Gəmiqaya abidəsini yada salırdı: “Naxçıvanın gözəl abidələri var. Gəmiqaya dünyada məşhur bir yerdir. Təəssüf ki, bəzi gənclər, naxçıvanlılar Gəmiqayanın nə tarixini bilir, nə də onun varlığını bilirlər. Bu, bizim böyük sənətimizdir. Gəmiqayanın daş-

larında Qobustan qayalarındakı kimi rəmzlər var. Orada insanların qoyduğu izlər var. Bu, bizim, Azərbaycanın, onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanın tarixidir. Bunlarla məşğul olmaq lazımdır” [10, 2002, 18 iyun]. “Bu, bildiyimiz kimi həm təbiətin böyük abidəsidir, eyni zamanda insan yaradıcılığının abidəsidir. Bu abidə Azərbaycanındır. Azərbaycanın tarixini əks etdirən abidədir” [16, s. 18]

Azərbaycan tarixinin problem-məsələlərini daim diqqət mərkəzində saxlayan Heydər Əliyevin xüsusi tapşırığı ilə 2001-2002-ci illərdə “Naxçıvan-Gəmiqaya ekspedisiyası” təşkil olundu. Ekspedisiya zamanı Gəmiqayada, onun ətraf ərazilərində geniş planda arxeoloji, etnoqrafik, toponimik, folklor tədqiqatları aparılmış və milli-mənəvi dəyərlərimizin tarixi köklərini araşdırmaq üçün çox əhəmiyyətli yeni materiallar toplandı.

Təbii-coğrafi şəraitin mürəkkəbliyi ilə uzun illərdən bəri geniş tədqiqatlardan kənarda qalmış abidəyə xüsusi təşkil olunmuş arxeoloji-etnoqrafik səfər zamanı Qaranquş yaylağında və Nəbi yurdunda 500-dən artıq təsvirli daş qeydə alınmış, qədim dövrlərə aid qəbir abidələri öyrənilərək, abidənin tarixinə dair, onun milli mənsubiyyəti barədə dəyərli elmi nəticələr əldə edilmişdir. Tədqiqatlarda alimlərin diqqətini çəkən əsas məsələ qayaüstü təsvirlərin dövrləşməsi idi. V.Əliyev bu təsvirlərin əksəriyyətini e.ə. IV-II minilliklərə aid edir [62, s. 65]. N.Müseibli [208, s. 4], V.Baxşəliyev [36, s. 76] də öz əvvəlki tədqiqatlarında məhz bu fikir üzərində dayanmışlar. Lakin 2005-ci ildə Gəmiqayada aparılan yeni tədqiqatlar bu abidənin e.ə IV-I minilliklərə aid ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğunu göstərdi [211, s. 147]. Naxçıvanın Ordubad rayonu ərazisində yerləşən Gəmiqaya abidələrinin tədqiqi Naxçıvanı dünya sivilizasi-

yasının, insanlıq tarixinin əzəli məskənlərindən biri kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

Gəmiqaya təsvirlərinin araşdırılması bir daha sübut edir ki, Azərbaycan ərazisi qədim Şərqi mədəniyyətinin şimala doğru ötürülməsində bir körpü olmuşdur. Təsvirlər e.ə. IV-I minilliklərdə Naxçıvanda məskən salan insanların ideoloji görüşlərini, onların həyat tərzini öyrənmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Qaya rəsmlərinin müqayisəli araşdırılması onların ən qədim nümunələrinin ilk Tunc dövrünə aid olduğunu göstərir [37, s. 110].

2002-ci ilin avqust ayında Naxçıvanda keçirdiyi müşavirədə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın tarixinin, arxeoloji abidələrinin, etnoqrafiyasının hərtərəfli və elmi şəkildə araşdırılmasının vacibliyini qeyd etmiş, günümüzədək bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların əhəmiyyətindən danışmışdır. O, öz çıxışında alimlərimiz qarşısında nəinki Azərbaycanın, həm də Qədim Şərqi mədəniyyət məskənlərindən biri olan Naxçıvanın arxeoloji abidələrinin, xüsusilə də Azərbaycanın qədim dövr maddi və mənəvi mədəniyyətinin, incəsənətinin zəngin abidəsi olan Gəmiqayanın daha da dərinlən öyrənilməsi, beynəlxalq aləmdə tarixi keçmişimizin erməni hücumlarından qorunması kimi vəzifələr qoymuş və bu sahədə xüsusi fəallıq göstərməyi tövsiyə etmişdir: "...Naxçıvanın ərazisini götürsək, bu kiçik ərazidə həddindən çox dünya miqyaslı tarixi-memarlıq abidələri var. Azərbaycanın bir çox bölgələrində bunlara rast gəlmək olmur. Amma burada var. Onlar yüz illərlə durub, yaşayıbdır. Baxmayaraq ki, onlara yüz illərlə heç qayğı da göstərilməyibdir, hətta müxtəlif proseslər zamanı, bəzən müharibələrlə, yaxud da ki, başqa hadisələrlə əlaqədar onların uçurdukları, dağıdılması

halları olubdur. Amma buna baxmayaraq, bu tarixi-memarlıq abidələri yaşayıb və bu gün də yaşayır. Onların hər biri Azərbaycan xalqının həm tarixini, həm də mədəniyyətini, adət-ənənələrini göstərən abidələrdir” [16, s. 18].

Heydər Əliyevin bilavasitə qayğısı ilə Gəmiqayaya avtomobil yolu salındıqdan sonra, 2002-2003-cü illərdə Ordubad, Culfa, Şahbuz, Babək, Şərur və Sədərək bölgələrində arxeoloji ekspedisiyalar fəaliyyət göstərmiş, onlarla tarixi abidə aşkara çıxarılmış, qazıntılar aparılmış və maraqlı elmi uğurlar əldə edilmişdir [67, s. 161].

Əlbəttə, ulu öndərin söyləri nəticəsində Naxçıvanın tarixi və tarixi abidələri alimlərin tədqiqat obyektinə çevrildi. Bu məqsədlə AMEA Naxçıvan Bölməsinin Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunda “Naxçıvanın tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyətinin tədqiqi” mövzusunda Naxçıvanın arxeologiyası, etnoqrafiyası, qədim, orta əsrlər, yeni və ən yeni tarixinə dair 5 istiqamət üzrə 15 mərhələdə elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına başlandı.

Muxtar respublika ərazisində mövcud olan qədim mədəniyyət abidələrinin tədqiqində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında” 6 dekabr 2005-ci il tarixili Sərəncamının böyük əhəmiyyəti oldu. Sərəncamda göstərilirdi: “Qədim Naxçıvan torpağı antik, orta əsrlər və müasir dövr maddi-mədəniyyət nümunələri və tarixi abidələrlə – ilk insanların yaşadıkları mağaralar, qədim yaşayış yerləri, erkən şəhər mədəniyyəti, möhtəşəm qala divarları, qayaüstü rəsmlər, daş qoç heykəlləri, xatirə memarlığının ən mükəmməl nümunələri olan türbələrlə, digər tarixi adidələrlə zəngindir. Bu abidələr əcdadlarımızın təsərrüfat, ictimai

və mənəvi həyatını, adət-ənənələrini və incəsənətini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir” [180, s. 172]. Sərəncamın icrası istiqamətində 2006-2007-ci illərdə aparılan araşdırmalar zamanı 1162 abidə qeydə alınaraq pasportlaşdırılmışdı. Bu abidələrdən 788-i ilk dəfə aşkar edilmişdir. Müəyyən edilmiş abidələrdən 600-ə yaxını dünya və ölkə əhəmiyyətli tarixi və mədəniyyət abidələridir [168, s. 5]. Sonrakı illərdə də bu iş davam etdirilmiş və qeydə alınmış abidələrin sayı 1200-ü ötmüşdür.

Orta əsr tarixçisi Əbdürrəşid əl-Bakuvi 1403/1404-cü illərdə yazdığı “Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarların möcüzələri” adlı əsərində Naxçıvanı Azərbaycanın gözəl şəhərlərindən biri olaraq təsvir etmiş, şəhərin sirlərlə dolu olduğunu qeyd etmişdir [240, s. 3]. Naxçıvan yalnız öz təbiətinin gözəlliyi ilə deyil, tarixi-arxeoloji abidələri ilə də əsrlərdən bəri Şərqdə məşhur diyarlardan biri olmuşdur. Hələ XII əsrdən bəri Naxçıvana gözəllik verən abidələr sırasında Möminə xatın türbəsi xüsusilə diqqət çəkir. Memar Əcəmi yaradıcılığının məşhur nümunələrindən olan bu məqbərə bütövlükdə Azərbaycan memarlıq məktəbinin ən görkəmli əsrlərindən biridir.

Heydər Əliyev Naxçıvana hər gəlişində möhtəşəm Möminə xatın məqbərəsini ziyarət edir, abidənin bərpa edilməsi, ətrafının abadlaşdırılması ilə bağlı tapşırıq və göstərişlərini verirdi. 14 oktyabr 1999-cu ildə Naxçıvanda olarkən o, növbəti dəfə Möminə xatın türbəsinə ziyarət edərkən demişdi: “...Bu abidənin qiyməti yoxdur. Möminə xatın məqbərəsi XII əsrdə, orta əsrlərdə Azərbaycanın nə qədər zəngin mədəniyyəti olduğunu, doğrudan da böyük memarlıq məktəbi olduğunu göstərir. Bu abidənin memarlıq qiyməti ilə bərabər, bizim üçün bəlkə daha da böyük qiyməti Azərbaycanın qədim dövlət olmasını

göstərməsidir. Bu, təkcə memarlığın zənginliyini yox, dövlətçiliyin nə qədər zəngin olduğunu, nə qədər möhkəm olduğunu da göstərir” [130, s. 280-281].

Rusiya Bədaye Akademiyasının akademiki M.V.Alpatov özünün üçcildlik “Ümumdünya incəsənəti tarixi” əsərində Möminə xatın türbəsini sənətkarlıq baxımından təhlil edərək belə bir qənaətə gəlmişdi: “Belə yüksək memarlıq forması duyğusuna, kompozisiyanın bu cür klassik bitkinliyinə və ifa mükəmməlliyinə görə bu dövrdə Orta Avropa memarlığında təsadüf olunmur. Klassik Şərq ədəbiyyatının ən gözəl əsərləri olan Firdovsinin ölməz “Şahnamə” (X-XI əsrlər), yaxud Nizaminin “Leyli və Məcnun” (XII əsr) poemalarında olduğu kimi, Naxçıvandakı Möminə xatın türbəsindən insaniyyət, mərhəmət və şəfqət süzülür” [149, s. 32].

Hələ 1897-ci ildə Naxçıvana gəlmiş alman memarı E.Yakobstal Möminə xatın və Yusif Küseyir oğlu türbələrini tədqiq etmiş və bu haqda 1899-cu ildə əsər çap etdirmişdi [210, s. 18].

2003-cü ildə Möminə xatın və Qarabağlar türbələrində beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə bərpa və yenidənqurma işləri aparılmışdır. Ümumiyyətlə, Naxçıvanın tarixi-memarlıq abidələrindən XII əsr abidəsi Yusif Küseyir oğlu türbəsi, XVIII əsrə aid Xan sarayı, XII-XIV əsrə aid Buzxana, XVI-XVIII əsrə aid edilən İmamzadə kompleksi, Əlincəçay Xanəgah kompleksi, “İsmayıl xan hamamı”, Came məscidi, Qarabağlar memarlıq kompleksi, Ordubadda Aza körpüsü, qədim Zorxana abidəsi, Bazarçay ətrafındakı yeraltı abidə və s. yüksək səviyyədə əsaslı təmir və bərpa edilmişdir [148, s. 118].

Göründüyü kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi tarixin müxtəlif dövrlərinə aid tarix və

mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Naxçıvan torpağının bütün ərazisində ulu əcdadlarımızla bağlı maddi mədəniyyət nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Naxçıvan Yaxın Şərqdə meydana çıxan bir çox mədəniyyətlərin, o cümlədən Eneolit, Kür-Araz və Boyalı qablar mədəniyyətinin beşiyidir. Bu abidələr Azərbaycan türklərinin qədim dövrdən Naxçıvanın yerli əhalisi olduğunu təsdiq edən əvəzedilməz maddi mədəniyyət nümunələridir. Tarix və mədəniyyət abidələrinin tədqiqi alimlərimizin vəzifəsi, onların qorunması isə ümumxalq işidir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan diyarı mövcud olduğu bütün tarixi dövr ərzində çox mürəkkəb və çətin bir inkişaf yolu keçmişdir. Ölkəmizin bütün digər bölgələri kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının da hərtərəfli və dinamik inkişafı Heydər Əliyevin 1969-cu ildə Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi ilə başlamışdır. Həmin il iyulun 14-də ulu öndər Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyə başlaması ilə bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanın da ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatında tərəqqi özünü göstərdi. Respublikada özünü göstərən geriliklər aradan qaldırıldı. Böyük liderin muxtar respublikaya etdiyi səfərlər, bu səfərlər zamanı keçirdiyi görüşlər, etdiyi çıxışlar respublikanın inkişafı istiqamətində geniş imkanlar açdı.

1970-ci illərdə Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi ardıcıl tədbirlər nəticəsində Naxçıvanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermiş, muxtar respublika yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu dövrdə Heydər Əliyevin Naxçıvana xüsusi diqqəti və qayğısı sayəsində idarəetmə sahəsində əvvəllər özünü göstərən nöqsanlar aradan qaldırıldı. Onun Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin XXX konfransında etdiyi çıxış muxtar respublikanın hərtərəfli inkişaf perspektivinin üzə çıxarılmasında mühüm rol oynadı. Həmin konfransda muxtar respublikanın o zamankı rəhbərliyinin fəaliyyəti ciddi tənqid edildi, mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün qarşıya mühüm vəzifələr qoyuldu.

1970-1980-ci illər Naxçıvan MSSR-nin həyatında mühüm bir mərhələni təşkil edir. Məhz bu dövrdə Naxçıvanda da elm, təhsil, mədəniyyət sürətlə inkişaf

etməyə başladı. Həmin illərdə Heydər Əliyevin Naxçıvan-da xalqımızın zəngin tarixinin dərinindən və hərtərəfli öyrənilməsi ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər də diqqətəlayiq olmuşdur. O, bu qədim bölgənin tarixinin daha dərinindən öyrənilməsini həmişə tövsiyə etmiş və bu işə öz dəstəyini heç vaxt əsirgəməmişdir. Heydər Əliyev Naxçıvanın tarixini öyrənməklə bərabər, tarixi hadisələrin də qeyd edilməsi sahəsində böyük işlər görmüş, tarixi qərarlara imza atmışdır.

1980-ci illərin sonlarına doğru Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslər, o cümlədən torpaqlarımıza qarşı erməni təcavüzü Naxçıvana ciddi təsir etdi. Respublika rəhbərlərinin laqeydliyi nəticəsində Naxçıvan düşmən tərəfindən işğal təhlükəsi ilə üzləşdi. Lakin belə bir tələyüklü zamanda Heydər Əliyev Moskvadan Naxçıvana qayıtdı və muxtar respublikanın hərbi təcavüzdən, siyasi böhrandan və sosial-iqtisadi fəlakətdən xilasında başlıca rol oynadı. Heydər Əliyevin qayıdışı ilə Naxçıvanda baş qaldıran milli azadlıq hərəkatı daha geniş vüsət aldı.

Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünü əhatə edən 1990-1993-cü illər Azərbaycan tarixinin şanlı, yaddaqalan səhifələrinə çevrildi. Çünki bu dövr Naxçıvan üçün çox mühüm hadisələrin, ciddi ictimai-siyasi məsələlərin həlli ilə əlamətdardır. Əslində taleyin ümidinə buraxılan Naxçıvan məhz Heydər Əliyevin dərin zəkası, uzaqgörən siyasəti nəticəsində yaşayıb mübarizə apara bildi. Heydər Əliyevlə xalqın birgə, uğurla kombinə edilmiş fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvanda çox mühüm işlər görüldü.

1990-1993-cü illərdə Naxçıvan MR-nın düşdüyü blokada vəziyyətinin səbəb olduğu ağır nəticələrin aradan qaldırılmasında Heydər Əliyevin xidmətləri həlledici oldu.

Eyni zamanda, müstəqil milli dövlətçilik ənənələrinin dirçəldilməsi də Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinin deputatı və Sədri olduğu dövrə təsadüf edir. Məhz bu dövr xalqımızın istiqlal mübarizəsində, ölkəmizin müstəqilliyə doğru irəliləməsində mühüm mərhələ təşkil etmiş və Heydər Əliyev öz zəngin dövlətçilik təcrübəsi əsasında qəbul etdiyi qərarlarla bu mərhələyə ciddi töhfələr vermişdir.

Naxçıvanda yaşayıb, siyasi fəaliyyət göstərdiyi və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsində işlədiyi 1990-1993-cü illərdə Heydər Əliyevin Naxçıvanda milli dövlətçiliyin atributlarının möhkəmləndirilməsi istiqamətində gördüyü tədbirlər müstəqil dövlətçilik tariximizin şanlı səhifələrini təşkil edir. Belə ki, məhz onun təşəbbüsü ilə uzaqgörən və cəsarətli addım atılaraq 1990-cı il noyabr ayının 17-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin ilk sessiyasında çox mühüm tarixi qərarlar qəbul edilmişdir. Ümumiyyətlə, 1990-1993-cü illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvanda müstəqil dövlət quruculuğu və demokratikləşmə prosesi sürətlə gedir və bu proses Azərbaycan xalqı tərəfindən tam dəstəklənirdi.

XX əsrdə bir neçə dəfə torpaqlarımıza qarşı əsassız iddialarla çıxış edərək dinc azərbaycanlılara qarşı soyqırım və deportasiya siyasəti yürüdən ermənilərin qəsbkarlıq planlarında Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları həmişə aktual olmuşdur. Həmin mənfur iddialar əsrin sonunda da davam etdirilmiş, ermənilər Naxçıvanı hərbi təcavüz yolu ilə dəfələrlə ələ keçirməyə çalışmışlar. Lakin 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev Naxçıvanı erməni təcavüzündən qorumaq üçün mühüm hərbi-siyasi və diplomatik tədbirlər həyata keçirdi. Məhz onun müdrik fəaliyyəti, böyük dövlətçilik

təcrübəsi və xalqın ona olan sarsılmaz inamı və dəstəyi nəticəsində Naxçıvan erməni işğalından xilas oldu.

Heydər Əliyevin siyasi səriştəsi və zəngin idarəçilik təcrübəsi nəticəsində nizami ordu quruculuğunda ciddi nailiyyətlər əldə edildi. Muxtar respublika ərazisindən sovet qoşun hissələrinin çıxarılması, onların sərəncamında olan silahların, hərbi sursat və texnikanın müstəqil Azərbaycan dövlətinə təhvil verilməsi, digər dövlətə mənsub olan hərbi qulluqçuların Naxçıvanın ərazisini tərk etməsi, hüquqi baxımdan qanuni və ədalətli, tarixi cəhətdən böyük əhəmiyyətə malik olan hadisə idi. Əlbəttə, bütün bunların əsas təşkilatçısı milli ordu quruculuğunda misilsiz xidmətləri olan Heydər Əliyev idi.

1993-2003-cü illərdə Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasında Prezidentliyi dövründə Naxçıvan özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. İctimai həyatın bütün sahələrində çox mühüm uğurlar əldə edildi. Bu dövrdə Naxçıvanda xeyli yeni sosial obyektlər tikilib istifadəyə verildi. Heydər Əliyev adətən, bu obyektlərin açılışında şəxsən iştirak və çıxış edirdi. Həmin illərdə Naxçıvan MR-da əldə edilən uğurlar bilavasitə Heydər Əliyevin adı və Naxçıvanda onun müəyyənləşdirdiyi siyasi xəttin davam etdirilməsi ilə bağlıdır.

Heydər Əliyev fəaliyyətinin bütün dövrlərində Naxçıvanın muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsi istiqamətində böyük işlər görmüşdür. O, Naxçıvan MR-da yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi dövrdə, habelə Azərbaycan Prezidenti olduğu illərdə Naxçıvanın muxtariyyət statusunun siyasi-hüquqi cəhətdən möhkəmləndirilməsi istiqamətində gördüyü tədbirləri daha da genişləndirdi. Bir sözlə, qətiyyətlə demək olar ki, Naxçıvanın muxtariyyət statusunun möhkəmləndirilməsi bilavasitə Heydər Əliyevin adı

və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ölkəmizdə ümummilli liderin rəhbərliyi altında aparılan hüquqi islahatlar Naxçıvanı da əhatə etdi. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildi və onun əsasında 1998-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının yeni Konstitusiyası hazırlanaraq təsdiq edildi.

Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana rəhbərliyi illərində mədəniyyətin, incəsənətin və ədəbiyyatın inkişafında tərəqqi dövrü başlandı. Məhz bu dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu sahələrin inkişafı və çiçəklənməsi üçün fundamental işlər görüldü. Dünya sivilizasiyasının ilkin beşiklərindən olmuş Naxçıvan diyarı eyni zamanda öz görkəmli yetirmələri ilə daim diqqəti cəlb etmişdir. Heydər Əliyev belə tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətləri ilə yaxından tanış olmuş, onların yubileylərinin keçirilməsi, adlarının əbədiləşdirilməsi üçün böyük işlər görmüşdür.

Dövlət həyatının bütün digər sahələri ilə yanaşı, elm və təhsil sahəsində özünü əvvəllər göstərən gerilik Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana rəhbərliyi dövründə aradan qaldırıldı, bu sahələrin inkişafına böyük diqqət və qayğı göstərildi. Bu dövrdə elm və təhsilin inkişafı sahəsində əsaslı keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliyi baş verdi. Heydər Əliyev Naxçıvanda ilk ali təhsil ocağı olan Naxçıvan Dövlət Universitetinin inkişafının təmin olunması üçün tədbirlər gördü, 2002-ci ildə Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin təşkili barədə verdiyi Sərəncamla muxtar respublikada elmi mühitin canlanmasına böyük töhfə verdi.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin qayğıkeş rəhbərliyinin, ictimai-siyasi fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də tarixi abidələrin qorun-

ması və onların bərpası işi ilə bağlı idi. Bu baxımdan Naxçıvanda mövcud olan tarixi abidələrin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edirdi. Məhz Heydər Əliyevin xüsusi diqqəti və qayğısı, müəyyənləşdirdiyi dövlətçilik prinsiplərinin davam etdirilməsi sayəsində bu sahədə də uğurlu addımlar atıldı və real nəticələr əldə edildi.

Bu gün də Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında dövlət quruculuğunun bütün sahələrində ulu öndər Heydər Əliyevin dövlətçilik konsepsiyası və milli inkişaf strategiyası ardıcıl olaraq gözlənilməkdə və onun müstəqillik, azadlıq ideyaları novatorcasına həyata keçirilməkdədir. Bu baxımdan hazırda da muxtar respublikanın inkişafında əldə edilən bir çox nailiyyətlər məhz Heydər Əliyevin nurlu adı və banisi olduğu siyasi ənənələrlə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A. Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiya elminə dövlət qayğısı // “Tarix və onun problemləri” jurnalı. Bakı: 2003, № 1, s. 95-101.
2. Abbasov A. Heydər Əliyev və Azərbaycan Arxeologiya elmi // “Tarix və onun problemləri” jurnalı. Bakı: 2004 (Xüsusi buraxılış), s. 101-110.
3. Abdullazadə F.H. Heydər Əliyev: Siyasi portret. Bakı: XXI, 1998, 115 s.
4. Axundov A. Naxçıvan sözünün mənşəyi. Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı: Elm, 1996.
5. Axundov A., Əfəndiyev E. Işıqlı adamlar (Naxçıvanın görkəmli adamları haqqında). Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2000, 480 s.
6. Axundova E.H. Heydər Əliyev: Şəxsiyyət və zaman. 4 cilddə. h. 1, (1923-1969). Bakı: Ozan, 2007, 352 s.
7. Axundova E.H. Heydər Əliyev: Şəxsiyyət və zaman. 4 cilddə. h. 2, (1923-1969), Bakı: Ozan, 2007, 784 s.
8. Allahverdiyev Q. Naxçıvanda xalq hərəkatının bəzi məsələləri haqqında (1988-1990-cı illər) // “Tarix və onun problemləri” jurnalı. Bakı: 2000: № 2, s. 67-71.
9. Andriyanov V.İ., Mirələmov H. Heydər Əliyev. Bakı: Nurlan, 2008, 559 s.
10. “Azərbaycan” qəzeti.
11. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti.
12. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı / “Azərbaycan”, 2013, 22 yanvar.
13. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan (Tərtib edəni və ön söz müəllifi İsmayıl Hacıyev). Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2010, 384 s.
14. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2001, 192 s.
15. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına

- Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi, fond 1, siyahı 8, iş 1.
16. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi. Bakı: Nurlan, 2005, 156 s.
  17. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti.
  18. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009, 68 s.
  19. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), 379, siyahı 3, iş 2035.
  20. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi (ARMMA), f. 1, s. 1a, iş 1, 239.
  21. ARMMA, f. 2941, s. 1, iş 215.
  22. Azərbaycan Respublikası – 1991-2001. Bakı: XXI-Yeni nəşr evi, 2001, 360 s.
  23. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), fond 1, siyahı 56, iş 45/46.
  24. ARPIİSSA, fond 1, siyahı 59, iş 54.
  25. ARPIİSSA, fond 1, siyahı 61, iş 17.
  26. ARPIİSSA, fond 1, siyahı 62, iş 96.
  27. ARPIİSSA, fond 1, siyahı 62, iş 103.
  28. ARPIİSSA, fond 1, siyahı 63, iş 33, 39.
  29. ARPIİSSA, fond 1, siyahı 66, iş 124.
  30. ARPIİSSA, fond 1, siyahı 67, iş 118.
  31. ARPIİSSA, fond 1, siyahı 68, iş 95/96. 102(103). 155, 204, 362
  32. Azərbaycan tarixi. Üç cilddə. III cild, Bakı: Elm, 1973, 548 s.
  33. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. V cild, Bakı: Elm, 2008, 696 s.
  34. Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Tarixi oçerklər. Bakı: API nəşriyyatı, 1996, 142 s.
  35. Baxşəliyev V.B. Gəmiqaya təsvirləri. Bakı: Elm, 2003, 168 s.
  36. Baxşəliyev V.B. Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
  37. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri, Bakı: Elm, 2008, 304 s.
  38. Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q. Naxçıvanın qədim tarixi. Bakı: 1995, 62 s.
  39. Baxşəliyev V., Ristvet L., Gopnik H., Aşurov S. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2010, 120 s.

40. Bayramov Q.M. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarix elmi. Bakı: Təhsil, 2004, 264 s.
41. Behbudağa Şahtaxtinski və Qars müqaviləsi (12 oktyabr 2011-ci ildə Behbud ağa Şahtaxtinskiyə 130 illik yubileyi və beynəlxalq Qars müqaviləsinin 90-cı ildönümünə həsr olunmuş konfransın materialları). Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2012, 88 s.
42. Budaqov B. Heydər Əliyev fenomeni. Bakı: 2002, 145 s.
43. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı, XIX əsrin I qərinası). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
44. Bünyadov Z. M. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1985, 268 s.
45. Cəfərli E.Y. Heydər Əliyev və Naxçıvanın muxtariyyət statusunun qorunması // Heydər Əliyev zirvəsi (Məqalələr və xatirələr). Naxçıvan: Qeyrət, 2008, s. 56-61.
46. Cəfərli E.Y. Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü // “Dirçəliş – XXI əsr” jurnalı. Bakı: 2005 (22), s. 57-61.
47. Cəfərli E.Y. Müstəqillik illərində Naxçıvanın muxtariyyətinin möhkəmləndirilməsi // “Təhsil ocağı” jurnalı. Bakı: 2008, № 3-4, s. 37-41.
48. Cəfərli E.Y. Naxçıvanda Erməni-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı: Nurlan, 2009, 280 s.
49. Cəfərov H.H. Muxtar Respublikada təhsilə və elmə Heydər Əliyev qayğısı // Heydər Əliyev zirvəsi (Məqalələr və xatirələr). Naxçıvan: Qeyrət, 2008, s. 35-39.
50. Cəfərov H.H. Naxçıvanda təhsil: inkişaf yolu və imkanları. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 544 s.
51. “Dirçəliş – XXI əsr” jurnalı.
52. Erməni iddialarının sovet dövrü. Qarabağ Azadlıq Təşkilatı (QAT). Redaksiya heyəti. Bakı: 2009, 52 s.
53. Eyvazlı Ə.İ. Naxçıvan qədim türk torpağıdır. Bakı: Elm, 2006, 154 s.
54. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: 1996, 106 s.
55. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 120 s.
56. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 144 s.

57. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yollarında. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər. 7 cilddə. Bakı: Azərneşr, 1997-2000: I c., 1997, 558 s.; II c., 1997, 542 s.; III c., 1997, 511 s.; IV c., 1997, 458 s.; V c., 1999, 536 s.; VI c., 1999, 508 s.; VII c., 2000, 491 s.
58. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 43 cildə. Bakı: Azərneşr, 1997-2012: I c., 1997, 604 s.; II c., 1997, 604 s.; III c., 1997, 488 s.; IV c., 1997, 528 s.; V c., 1998, 500 s.; VI c., 1998, 512 s.; VII c., 1998, 520 s.; VIII c., 1998, 498 s.; IX c., 2000, 466 s.; X c., 2002, 472 s.; XI c., 2003, 452 s.; XII c., 2004, 432 s.; XIII c., 2004, 520 s.; XIV c., 2005, 520 s.; XV c., 2005, 528 s.; XVI c., 2005, 552 s.; XVII c., 2006, 528 s.; XVIII c., 2006, 552 s.; XIX c., 2006, 528 s.; XX c., 2007, 536 s.; XXI c., 2007, 480 s.; XXII c., 2007, 528 s.; XXIII c., 2008, 480 s.; XXIV c., 2008, 504 s.
59. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1997, 136 s.
60. Əliyev H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: Təhsil, 2002, 305 s.
61. Əliyev V.H. Gəmiqaya. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 148 s.
62. Əliyev V.H. Gəmiqaya abidələri. Bakı: Azərneşr, 1993, 79 s.
63. Əliyev V.H. Heydər Əliyev və Azərbaycanın maddi mədəniyyəti // “Tarix və onun problemləri” jurnalı. Bakı: 2003, №1, s. 253-274.
64. Əliyev V.H. Qədim Naxçıvan. Bakı: Elm, 1979, 57 s.
65. Əliyev V.H. Naxçıvan Azərbaycanın tarixi diyarıdır. Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2002, 320 s.
66. Əliyev V.H. Tarixin izi ilə. Bakı: Elm, 1975, 77 s.
67. Əliyev V. Heydər Əliyev Naxçıvanın Azərbaycan tarixində xüsusi yer tutduğunu söylədi // “Tarix və onun problemləri” jurnalı (Xüsusi buraxılış). Bakı: BDU, 2004, s. 149-165.
68. Əsgərov Z.A. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası statusu. Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 156 s.
69. Fərzəliyev Ş. Naxçıvan XV əsrdə // Naxçıvan tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Təhsil, 2006, s. 87-98.
70. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri (Azərbaycan, türk, rus və

fransız dillərində). Naxçıvan: 2004, 139 s.

71. Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi İ.Hacıyev). Bakı: Elm, 1999, 36 s.

72. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: Azərənəşr, 1994, 124 s.

73. Hacıyev İ.M. Ermənilərin Naxçıvana qarşı ərazi iddialarının əsassızlığı və tarixi həqiqətlər // Naxçıvan tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziyumun materialları). Bakı: Təhsil, 2006, s. 33-48.

74. Hacıyev İ.M. Heydər Əliyev və milli tarixi yaddaşın bərpası. Bakı: Elm, 2003, 164 s.

75. Hacıyev İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində. Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiya. Bakı: 1999, 335 s.

76. Hacıyev İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasında siyasi proseslər (1988-2007-ci illər) // Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivlər (5-6 oktyabr 2007-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziyumun materialları). Bakı: Nurlan, 2008, s. 31-45.

77. Hacıyev İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1991-2011-ci illər). Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2011, 272 s.

78. Hacıyev İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik // NDU-nun “Elmi əsərlər”i. 2004, № 12, s. 8-17.

79. Hacıyev İ.M. Naxçıvanın muxtariyyət statusu: tarixi və xüsusiyyətləri // Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik (8 fevral 2007-ci ildə keçirilmiş elmi praktik konfransın materialları). Bakı: Nurlan, 2007, s. 7-20.

80. Hacıyev İ.M. Naxçıvanın muxtariyyət statusunun qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi // “Tarix və onun problemləri” jurnalı. Bakı: 2009, № 3, s. 131-138.

81. Hacıyev İ.M. Naxçıvanın siyasi tarixinə dair // AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər”i. Naxçıvan: Tusi, 2009, № 3, s. 27-39.

82. Hacıyev İ.M. Ölkəmizin tarix elminin inkişafında Heydər Əliyev mərhələsi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin irsi və milli ideologiyanın formalaşması məsələsi (2010-cu il mayın 5-də keçirilmiş Ümumrespublika elmi-nəzəri konfransının materialları). Bakı: Elm və Təhsil, 2010, s. 364-381.

83. Hacıyev İ.M., Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elmin inkişafı // Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir – onu qoruyub saxlamalıyıq. Bakı: Elm, 2003, 288 s.
84. Hacıyev İ.M., Məmmədov Ş.A. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı: Elm, 2001, 280 s.
85. Heydər Əliyev: Azərbaycan inkişafın yeni mərhələsində. Bakı: Azərbaycan, 2007, 862 s.
86. Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası: konfrans materialları. Bakı: Azərbaycan, 2006, 704 s.
87. Heydər Əliyev muzeyi. Naxçıvan: 2007.
88. Heydər Əliyev. Şəxsi mövqe. Bakı: Azərbaycan 1994, 24 s.
89. Heydər Əliyev və Azərbaycan. Elmi biblioqrafik göstərici. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 424 s.
90. Heydər Əliyev və Bakı Dövlət Universiteti. Bakı: 1997, 169 s.
91. Heydər Əliyev və inkişafın Azərbaycan modeli. Bakı: Azərneşr, 2010, 416 s.
92. Heydər Əliyev və ordu quruculuğu. Bakı: Adiloğlu, 2006, 480 s.
93. Heydər Əliyev və dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. 3-4 may 2000-ci il tarixdə Bakıda keçirilmiş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2000.
94. Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan. I Ümumrespublika Əliyevşünaslıq konfransı (məruzələr toplusu). Bakı: 2003.
95. Heydər Əliyev və dilimiz, ədəbiyyatımız, tariximiz. 18-19 aprel 2003-cü ildə keçirilmiş respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı: 2003.
96. Heydər Əliyev və Azərbaycanda diplomatik kadrların hazırlanmasının aktual problemləri. Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2004.
97. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 424 s.
98. Həbibbəyli İ.Ə. Heydər Əliyev və Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan: Qeyrət, 2002, 80 s.
99. Həbibbəyli İ.Ə. Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan: Qeyrət, 1998, 44 s.
100. Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan:

Qeyrət, 2007, 76 s.

101. Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvan şəhərinin yaşı – 5000 il // Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik (8 fevral 2007-ci ildə keçirilmiş elmi praktik konfransın materialları). Bakı: Nurlan, 2007, s. 20-27

102. Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda müasir tipli Dövlət Universiteti // “Elm və həyat jurnalı”. Bakı: 2011, № 4, s. 10-14.

103. Həbibbəyli İ.Ə., Hacıyev İ., İsmayılov B. İntibahın 15 ili. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2010, 289 s.

104. “Hərbi and” qəzeti.

105. “Həyat” qəzeti.

106. Hüseynova İ.M. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004, 472 s.

107. Hüseynova İ.M. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması və möhkəmləndirilməsində Heydər Əliyevin rolu. Tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı: 2003, 81 s.

108. Hüseynova İ.M. Müstəqilliyimizin təminatçısı. Bakı: Təhsil, 2003, 504 s.

109. “Xalq” qəzeti.

110. Xəlilov S. Heydər Əliyev ideyaları və müasirlik // Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası: konfrans materialları. Bakı: Azərbaycan, 2006, s. 638-649.

111. Xəlilov S. Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu fəlsəfəsi. Heydər Əliyev-85 / Azərbaycan, 2008, 9 aprel.

112. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil, 1997, 288 s.

113. Xudiyev N. Xalq və dövlət naminə. Bakı: Azərbaycan, 2004, 399 s.

114. İbrahim Ethem Atnur. Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvan. Naxçıvan: Qeyrət, 1999, 442 s.

115. “İki sahil” qəzeti.

116. Kazımlı X. Heydər Əliyev dövlət idarəçiliyi məktəbi / “Xalq qəzeti”, 2007, 17 iyun.

117. Kazımlı X. Xalqın böyük xilaskarı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2001, 219 s.

118. Kazımlı X. İnsani paklığın Heydər Əliyev zirvəsi / “Xalq qəzeti”, 2005, 4, 6 may.
119. Kazımov İ.F. Naxçıvan: əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2007, 175 s.
120. “Kommunist” qəzeti.
121. Köçərli T. Qarabağ: Yalan və həqiqət. Bakı: İrşad, 1993, 239 s.
122. Qaffarov T. B. Azərbaycan tarixi (1920-1991-ci illər). Bakı: Qanun, 1998, 356 s.
123. Qasımlı M.C. Heydər Əliyev. İstiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 608 s.
124. Qasımov Ə.Q. Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası və Naxçıvan Muxtar Respublikası (XX əsrin 70-80-ci illəri). Bakı: Təhsil, 2009, 302 s.
125. Qasımov Ə.Q. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişaf tarixi (1969-2003-cü illər). Doktorluq dissertasiyası. Naxçıvan: 2011, 327 s.
126. Qasımov Ə.Q. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişaf tarixi (1969-2003-cü illər). Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Naxçıvan: 2011, 57 s.
127. Qasımov Ə.Q. Naxçıvanın erməni təcavüzündən qorunmasında Heydər Əliyevin xidmətləri // “Tarix və onun problemləri” jurnalı. Bakı: 2009, № 3, s. 215-223
128. Qayıdış (1990-1993). Sənədlər toplusu. Bakı: Azərbaycan 1996, 780 s.
129. Qayıdış (1990-1993). Sənədlər toplusu. Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: Azərbaycan, 2008, 840 s.
130. Qədim Naxçıvanda bayram – 75. Bakı: Azərbaycan, 1999, 288 s.
131. Qədirzadə H.Q. Cəhriçay vadisi: M.ö. IV minillikdən günümüzədək (Tarixi-etnoqrafik araşdırma). Naxçıvan: Qızıldağ, 2007, 160 s.
132. Qədirzadə H.Q. Əshabi-Kəhf: müqəddəslik, tarixilik və inancların genezisi. Bakı: Elm, 2002, 109 s.
133. Qədirzadə H.Q. Naxçıvan: Nuh baba və türk atadan gələn yol (Rəvayətlər, baxışlar, tarixi həqiqətlər). Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 192 s.

134. Qəhrəmanov Ə. Naxçıvan teatri intibah yollarında (1883-1920). Bakı: MBM, MMC, 2008, 160 s.
135. Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika). Tərtibçi Ş.Yaqubov. Bakı: Qorqud, 1995, 846 s.
136. Qiyasi C.B. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1991, 264 s.
137. Quliyev M. Şahtaxtinskilər: tariximizdə və taleyimizdə. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2010, 104 s.
138. Quliyev N. Naxçıvan xanlığının əhalisi (Tarixi demoqrafik tədqiqat). Bakı: 2006.
139. Quliyev N.P. Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən. Bakı: Elm, 1999, 140 s.
140. Qurbani A. Heydər Əliyev adına Hərbi litsey. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 127 s.
141. Qurbani A. Heydər Əliyev və Azərbaycan ordusu. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2002, 390 s.
142. Qurbani A. Mənim hərbi litseyim. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2002, 350 s.
143. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı: Təhsil, 2002, 310 s.
144. Mahmudov Y.M. Dünya tarixində Naxçıvan: Yer kürəsində həyatın başladığı yer // Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2010, s. 17-30.
145. Mahmudov Y.M. Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü. Bakı: Təhsil, 2011, 608 s.
146. Mahmudov Y.M. Tarix və tariximizdə Naxçıvanımız // Naxçıvan tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri (9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı: Təhsil, 2006, s. 16-33.
147. Mahmudov Y.M. Yeni Azərbaycanın qurucusu // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: 1998-ci il, №1, s. 5-16.
148. Mahmudov Y.M., Şükürov K. Naxçıvan: tarixi və abidələri. Bakı: Təhsil, 2007, 129 s.
149. Mahmudzadə M.Ş. Dünyanın bəzəyi – Naxçıvan. Bakı: Nicat,

1998, 175 s.

150. Maqsudov F. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı: Elm, 1998, 260 s.

151. Mehdiyev R.Ə. Əsl vətəndaş, böyük şəxsiyyət və qüdrətli lider haqqında bəzi düşüncələr // “TV-Plyus” aylıq televiziya və radio jurnalı. Bakı: 2008, № 5.

152. Mehdiyev R.Ə. Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar. Bakı: Azərbaycan, 2006, 583 s.

153. Mehdiyev R.Ə. Yeni siyasətçi. İki cilddə. I c., Bakı: 2006, 581 s.

154. Mehdiyev R.Ə. Yeni siyasətçi. İki cilddə. II c., Bakı: 2006, 344 s.

155. “Mədəni-maarif işi” jurnalı. 1984, № 2.

156. Məmmədov M.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər (1988-2005-ci illər). Bakı: Şirvanəşr, 2005, 208 s.

157. Məmmədov M.Y. Siyasətdə Naxçıvan dərsləri. Bakı: Araz, 2009, 416 s.

158. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerkləri. Bakı: Elm, 1977, 160 s.

159. Mərdanov M. Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsili (1969-2003-cü illərdə Azərbaycan təhsilinin həqiqətləri və reallıqları) // Journal of Qafqaz University (Xüsusi buraxılış). Bakı: 2003, № 11, s. 135-151.

160. Mirələmov H. Millətin atası: publisistik düşüncələr, tarixi esselər, məktublar, Bakı: Azərbaycan, 2004, 272 s.

161. Mirələmov H. Zəfər yolu. Esse. Bakı: Gənclik, 2003, 70 s.

162. Mirzəzadə R. Azərbaycanı dünyaya saydıran insan. Bakı: Göytürk, 1998, 400 s.

163. Mollayev İ.A. Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri təlim-tərbiyə haqqında. Bakı: Maarif, 1996, 304 s.

164. Musayev İ.M. Araz-Türk Respublikası // Naxçıvan Muxtar Respublikası – 75 (“Bakı Universiteti Xəbərləri”nin xüsusi buraxılışı). Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, № 3, s. 107-121.

165. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər) Bakı: BDU nəşriyyatı, 1996, 385 s.

166. Museyibli N.B. Gəmiqaya. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 320 s.
167. Museyibli N.B. Gəmiqaya rəsmləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 260 s.
168. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası (Azərbaycan və ingilis dillərində). İstanbul: Bakanlar Mediya, 2008, 519 s.
169. Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə, I c., Bakı: 2005, 356 s.
170. Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə, II c., Bakı: 2005, 376 s.
171. Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2012, 398 s.
172. Naxçıvan qədim Azərbaycan diyarıdır // Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 80 illiyinə həsr olunur (Məqalələr toplusu). Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2004, 170 s.
173. Naxçıvan Muxtar Respublikası // Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, 184 s.
174. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Akademik C.Quliyevin redaktorluğu ilə. Bakı: Elm, 2001, 220 s.
175. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 80. Tarixi-statistik məcmuə (Məcmuənin ümumi rəhbəri V.Talıbov, İ.Hacıyev, B.İsmayılov). Bakı: Səda, 2004, 205 s.
176. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 85. Naxçıvan MR Ali Məclisi. Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2009, 99 s.
177. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 90. Naxçıvan MR Ali Məclisi. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2014, 104 s.
178. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 90. (Quruculuq salnaməsi). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2014, 183 s.
179. Naxçıvan Muxtar Respublikası: 85 ilin 15 ili Bakı: Şirvanəşr, 2009, 438 s.
180. Naxçıvan MR Ali Məclisi: Rəsmi sənədlər (1996-2011). Naxçıvan: "Əcəmi" NPB, 2012, 524 s.
181. Naxçıvan MR Ali Məclisinin Arxivi, fond 1, siyahı 1, iş 0-02, 0-03, 0-05, 0-06, 0-08, 0-13, 0-19, 0-23, 0-30, 0-39, 0-42, 0-48
182. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA) fond 1, siyahı 3, iş 3.
183. NMRDA, f. 1, s. 3, iş 39.
184. NMRDA, f. 1, s. 12, iş 39.

185. NMRDA, f. 1, s. 16, iş 79.
186. NMRDA, f. 7, s. 12, iş 39.
187. NMRDA, f. 45, s. 5, iş 15.
188. NMRDA, f. 314, s. 5, iş 1-72.
189. NMRDA, f. 613. s. 13, iş 1118.
190. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2012, 40 s.
191. Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi, siyasi-iqtisadi bələdçi kitabı (redaktoru Ə.Həsənov). Naxçıvan: Qeyrət, 1998, 64 s.
192. Naxçıvan MSSR rəqəmlərdə. Statistik məcmuə. Naxçıvan: 1978, 62 s.
193. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
194. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Elm, 2001, 374 s.
195. Naxçıvan statistika güzgüsündə. Tarixi-statistik məcmuə. Bakı: Səda, 1999, 127 s.
196. Naxçıvan tarixi atlası. Bakı: 2010, 57 s.
197. Naxçıvan tarixinin səhifələri. “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakı: Azərbaycan, 1996, 222 s.
198. Nəzirli Ş.Ə. Azərbaycan generalları. Bakı: Gənclik, 1991, 206 s.
199. Nuh peyğəmbər, Dünya tufanı və Naxçıvan // 24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2010, 300 s.
200. “Nuh yurdu” qəzeti.
201. “Oğuz yurdu” qəzeti.
202. Onillahi S. Heydər Əliyev və tarix elmi // “Tarix və onun problemləri” jurnalı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, № 1, s. 171-192.
203. Orucov H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. Bakı: Şərq-Qərb, 2002, 165 s.
204. Ömrün üç günü. Bakı: Ergin, 1997, 90 s.
205. PiriyeV. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı: Araz, 2002, 152 s.
206. PiriyeV. Naxçıvan XIII-XIV əsr mənbələrində: Naxçıvan: Tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri // 9-10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları.

- Naxçıvan: Təhsil, 2006, s. 76-86.
207. PiriyeV V. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlərdə). Bakı: Müəllim, 2004, 126 s.
208. “Respublika” qəzeti.
209. Sadıqov S. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı: İrşad mərkəzi, 1995, 143 s.
210. Salamzadə.Ə.R. Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1976, 84 s.
211. Seyidov A.Q. Naxçıvan 5000. Bakı: Qismət, 2011, 240 s.
212. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə.VII-II minilliklərdə. Bakı: Elm, 2003, 330 s.
213. Seyidov A.Q. Tarixdən səhifələr. Bakı: Qismət, 1999, 348 s.
214. Seyidov M., Rzayev M. Zamanı qabaqlayan dahi. Bakı: Vektor nəşrlər evi, 2008, s. 315.
215. Səfərli F. Kazım Qarabəkir Paşa və Naxçıvanın erməni təcavüzündən müdafiəsi // “Naxçıvan” jurnalı 2001, № 5, s. 75-77.
216. Səfərli F. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Elm, 2003, 392 s.
217. Səfərli F. Naxçıvanda tarix elminin inkişafı (1991-2011-ci illər) // AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər”i. 2011, № 1, s. 32-36.
218. “Səs” qəzeti.
219. Siyasi tarix. II hissə. Bakı: Cik-cik nəşriyyatı, 1995, 160 s.
220. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti.
221. Süleymanov M. Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2008, 398 s.
222. Şabanov M.S. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev mərhələsi. Bakı: Nurlan, 2005, 336 s.
223. Şabanov M.S. Heydər Əliyevin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması sahəsində fəaliyyəti. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan: 2012, 26 s.
224. Şahverdiyev Z.Ə. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
225. Şahverdiyev Z.Ə. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda siyasi vəziyyət, regionun sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı. Tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim

- olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Naxçıvan: Tusi, 2011, 50 s.
226. Şahverdiyev Z.Ə., Zeynalov İ.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası 1991-2001-ci illərdə. Bakı: Qismət, 2002, 168 s.
227. Şərifli M. Naxçıvanşahlıq // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1966, № 4, s. 27-33.
228. “Şərqi qapısı” qəzeti.
229. Şükürov K. Türkmənçay – 1828. Tarixi xronika. Bakı: Çaşıoğlu, 2006, 188 s.
230. Talibov V. Nuh peyğəmbər: Dünya tufanı və Naxçıvan // Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2010, s. 10-17.
231. Vəlixanlı N. Naxçıvan – ərəblərdən monqollaradək (VII-XII əsrlər). Bakı: Elm, 2005, 152 s.
232. “Yeni Azərbaycan” qəzeti.
233. Zamanov E. Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət və Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920-ci illər). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 176 s.
234. Zenkoviç N. Heydər Əliyev. Tale yolları. Bakı: Azərbaycan, 2007, 608 s.

Türk dilində

235. Hacıyev İ.M., Amanoğlu E.Q. Tarihte ve Günümüzde Nahçıvan. Ankara: Ankara Universiteti Basımevi. 1998, 92 s.
236. Kırzioğlu F.K. Karabekir. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 1991, 237 s.
237. Oktay Belli, Veli Sevin. Nahçıvanda Arkeolojik Araştırmalar. İstanbul: 1998, 78 s.
238. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan. Proje yöneticisi Yusuf Sarıнай. İstanbul: 2011, 568 s.
239. Soysal İ. Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiyenin Siyasal Antlaşmaları. I cild (1920-1945), Ankara: 1989, 704 s.
240. Turqay Yazar. Nahçıvanda Türk Mimarisi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007, 577 s.
241. Veysel Ünüvar. İstiklal Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920-1921. İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997 (2. baskı), 108 s.

Rus dilində

242. Документы внешней политики СССР. Т. III. Москва: 1959, с. 598-599.
243. Забелин М. Гейдар Алиев: лидер, политик, друг: документально-публицистический очерк. Баку: Нурлан, 2005, 216 с.
244. Итоги выборов и состав депутатов Верховного Совета Азербайджанской ССР, Верховного Совета Нахичеванской АССР одиннадцатого созыва местных советов народных депутатов Азербайджанской ССР 1985 г. Статистический сборник. Баку: Азернешр, 1986, 146 с.
245. Мадатов Г. Победа Советской власти в Нахичеване и образование Нахичеванской АССР. Баку: Изд. АН. Азерб ССР, 1968, 188 с.
246. Никитин К.Н. Город Нахичеван и Нахичеванский уезд // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. II. Тифлис: 1882, I отд., с. 109-142.
247. Сафаров П.Ш. Экономическое и культурное сотрудничество Азербайджанской ССР с братскими советскими республиками (1971-1985 гг.) (по материалам Нахичеванской АССР). Автореф. дисс. на соиск. канд. ист. наук. Баку: 1989, 21 с.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. Heydər Əliyev və Naxçıvan	15
1.1. Naxçıvanın tarixi haqqında	15
1.2. Heydər Əliyev Naxçıvan və onun tarixi haqqında	39
1.3. Heydər Əliyevin Naxçıvanda dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi istiqamətində fəaliyyəti	58
II FƏSİL. Heydər Əliyev: Naxçıvanın muxtariyyət statusu və ərazi bütövlüyü problemi	88
2.1. Heydər Əliyev Naxçıvana muxtariyyət statusunun verilməsinin tarixi əhəmiyyəti haqqında və onun möhkəmləndirilməsi sahəsində fəaliyyəti	88
2.2. Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi	108
2.3. Heydər Əliyev və Naxçıvanda ordu quruculuğu	126
III FƏSİL. Heydər Əliyev və Naxçıvanda elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafı məsələləri	144
3.1. Heydər Əliyev və Naxçıvanda elm və təhsilin inkişafı	144
3.2. Heydər Əliyev və Naxçıvanda mədəniyyətin inkişafı ...	162
3.3. Heydər Əliyev Naxçıvanın görkəmli şəxsiyyətləri haqqında	179
3.4. Heydər Əliyev Naxçıvan tarixi abidələri haqqında	198
NƏTİCƏ	210
Ədəbiyyat	216

Ələkbər Cabbarlı

***Heydər Əliyev və
Naxçıvan tarixi məsələləri***

***Nəşriyyat redaktoru
Muxtar Qasımzadə***

***Kompüter tərtibatı
Ziya Məmmədov***

Yığılmağa verilmiş 15.01.2015.

Çapa imzalanmış 10.03.2015.

Formatı 60X90 1/16. "Tayms" qarnituru.

Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi 14,5 ç.v.

Sifariş № 211. Tiraj 300 nüsxə.

Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1.